
KÖZGYŰJTEMÉNYI TUDOMÁNYOS NAPOK II–III.
EGER–KECSKEMÉT

NEMZETI TÉKA

Sorozatszerkesztő

DIPPOLD PÉTER

KÉGLI FERENC

Közgyűjteményi tudományos napok II–III. Eger–Kecskemét

A 2004. március 25-i és 2004. november 24-i
konferenciák előadásai
Budapest, Országos Széchényi Könyvtár

Szerkesztette
EKLER PÉTER

A kötet megjelentetését a Nemzeti Kulturális Alap Ismeretterjesztés és Környezetkultúra Szakmai Kollégiuma (2521/1463 számú pályázati azonosító) támogatta.

Nyelvi lektor Nyerges Judit

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás, illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás csak a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulásával lehetséges.

© Országos Széchényi Könyvtár – Gondolat Kiadó, 2008
© Szerzők, 2008

Felelős kiadó Monok István főigazgató és Bácskai István igazgató
Szöveggondozó Rátkay Ildikó
Sorozatterv Kurucz Dóra

ISBN 978 963 693 093 6
ISBN 978 963 200 542 3
ISSN 1586-1163

Tartalom

Előszó	7
Löffler Erzsébet Kutatási eredmények az Egri Főegyházmegye gyűjteményeiben	9
Petercsák Tivadar Tradíció és továbbélés. Heves megye népművészeti kutatása	22
Faragó Tiborné Hornóik János: Kecskemét város története, oklevéltárral. Kecskemét, 1860–1866. I–IV.	39
Domboróczki László A neolitikum kutatásának újabb eredményei Heves megyében (1994–2003)	50
Somogyvári Ágnes A régészeti kutatások újabb eredményei Bács-Kiskun megyében, különös tekintettel a késő rézkor időszakára	70
Csiffáry Gergely A régi Magyarország vadaskertjei és azok jelentősége	83
Szabó Jolán A magyarországi mezővárosi önkormányzatok tipizálásának problémái	113
Fogarasi Zsuzsa Török Pál és a kecskeméti református iskolák ügye	130
Székelyné Kőrösi Ilona Szilády Károly (1795–1871) kecskeméti nyomdász tevékenysége és kapcsolatrendszere	148
Tánczos-Szabó Ágota A Bács-Kiskun Megyei Levéltár népbírószági fondjainak forrásértéke	167
A kötet szerzői	182

Előszó

A *Közgyűjteményi tudományos napok* című rendezvénysorozatot azért hozta létre a Nemzeti Könyvtár, hogy az országos tudományos közvélemény számára is ismertté váljanak a nem budapesti közgyűjteményekben keletkező magas szintű eredmények. Mindannyiunk érdeke, hogy megismerhessük az egyes gyűjteményekben létrejövő forráskiadványokat, adatközléseket, mivel alap kutatások nélkül nem tudunk megalapozott eredményeket felmutatni. A dokumentumok közreadása nemcsak a kutatómunkát könnyíti meg, hanem az elért eredmények ellenőrizhetőségét is lehetővé teszi.

A soproni gyűjteményekben kutató kollégák előadásait (Országos Széchényi Könyvtár, 2003. október 16.) tartalmazó kötet 2005-ben jelent meg könyvtárunk Nemzeti Téka sorozatában. Ezt folytatva tesszük közzé az egri és kecskeméti közgyűjteményekben dolgozó kollégák tanulmányait.

Löffler Erzsébet és Petercsák Tivadar írásai a tudománytörténet és a kutatásszervezés szemszögéből nézve nyújtanak fontos, tanulmányértékű beszámolókat. Faragó Tiborné a digitalizálás segítségével hozzáférhetőbbé tett várostörténeti monográfia példáján a technológiai lehetőségek és a tudományos kutatás érdekeinek összeegyeztethetőségét mutatja be. Domboróczi László, Somogyvári Ágnes, Csiffáry Gergely, Szabó Jolán, Fogarasi Zsuzsa, Székelyné Kőrösi Ilona és Tánczos-Szabó Ágota régészeti, (egyház-, művelődés-) történeti tanulmányai egy-egy önálló téma kutatása során szerzett konkrét eredményeket osztanak meg velünk.

A kötet a 2004. március 25-i és 2004. november 24-i konferenciákon (Országos Széchényi Könyvtár) elhangzott előadások szerkesztett változatait tartalmazza. A szerzők 2004-ben lezárták a kéziratokat. Az előadások elkészítése és a megjelenés között eltelt időszak hosszúsága miatt – szükséges és indokolt esetekben – kiegészítések-

re is szükség volt. Külön köszönet illeti a Szerzőket kézirataik frissítéséért, segítőkész hozzáállásukért és türelmükért! Szintén köszönet illeti a Nemzeti Kulturális Alapot a kötet megjelentetésének támogatásáért!

A szerkesztő

LÖFFLER ERZSÉBET

Kutatási eredmények az Egri Főegyházmegye gyűjteményeiben

A második világháború után az Egri Főegyházmegye szervezésében évtizedekig nem folytak egyháztörténeti, egyházművészeti kutatások. A korábban a Líceum épületében működő egyházi intézmények (tanítóképző, jogakadémia, könyvtár, nyomda és múzeum) közül csak a könyvtár élte túl a változásokat, és maradt részben eredeti helyén. A kutatómunkának azonban sem a személyi, sem a tárgyi feltételei nem voltak meg, mert azok a szerzetesek, tudós teológusok, akik korábban ilyen kutatásokat végeztek, vagy elhagyták az egyházmegye területét, vagy egyéb feladataik ellátása közben nem maradt idejük a tudományos munkára. Ha lett volna, akkor sem adódott volna alkalom a publikálásra. Ugyan 1953-ban Iványi Sándor személyében tudós papot neveztek ki a Főegyházmegyei Könyvtár élére, könyvtárosi munkája eleinte kizárólag a feldúlt és széthordott könyvtár állományának összegyűjtésére és rendezésére, illetőleg a turisták általi látogatás biztosítására szorítkozott. A főiskola vezetése nehezen birkózott meg azzal a körülménnyel, hogy az intézmény falai között egyházi könyvtár működik, amelyet nem lehetett egyszerűen bezárni – ahogy legszívesebben tették volna – hiszen Európa-hírű műemléképületről, illetőleg könyvtárról volt szó. Annak érdekében, hogy az egyházi intézmény mégse zavarja a főiskola „rendjét”, mind Iványi Sándor, mind a könyvtár látogatói számára szabályozták a könyvtár megközelítésének útvonaltát, a hallgatóknak pedig egyszerűen megtiltották a könyvtár használatát.¹

Munkába állása után Iványi Sándor hozzáfogott az állomány szisztematikus feldolgozásához, gyarapításához. Feldolgozó munkája során elkészült a csillagászati különgyűjtemény, a régi magyar könyvek gyűjteménye, több mint száz periodikum helyrajzi és betűrendes ka-

¹ Szecskó 1993, 292–293.

talógusa, s közben folyamatosan készült az alapkatalógus. Gyűjtötte a helytörténeti munkákat és készítette a helytörténeti bibliográfiát.²

A feldolgozó munka mellett rendkívül gazdag irodalmi munkásságot mondhatott magáénak. Szépirodalmi, irodalomtörténeti, egyháztörténeti és teológiai munkái jelentek meg: a háború előtt főként az *Egri Egyházmegyei Közlönyben*, később a *Magyar Kultúrában*, a *Vigiliában* és különféle helyi kiadványokban, köztük az *Archivumban*. Sok esetben kénytelen volt írásait álnév alatt megjelentetni. Munkásságának egyik érdekessége, hogy sikerült összeállítania Czapik Gyula egri érsek műveinek bibliográfiáját, aki több száz cikkét kizárólag álnéven publikálta.³

Külön említést érdemel a könyvtár elmúlt húsz éve, mely idő alatt Antalóczi Lajos vezette a könyvtárat és hatalmas erőfeszítések árán megteremtette azokat a tárgyi és személyi feltételeket, amelyek szükségesek voltak a korábban egyszemélyes könyvtár rejtett értékeinek legalább részbeni feltárásához és hatalmas feldolgozatlan állományának katalogizálásához. Antalóczi maga is kiemelkedő kutatási tevékenységet folytatott, amelynek tárgya mindenekelőtt a könyvtár története, illetve az ott dolgozó könyvtárosok munkássága volt. Ezekben a témakörökben több publikációt jelentetett meg, amelyek számos új adattal gazdagították eddigi ismereteinket. Figyelemreméltó az *Emlékkönyv*, mely a könyvtár kétszáz éves jubileumára jelent meg.⁴

A levéltár és a múzeum még a könyvtárnál is siralmasabb helyzetbe került 1950 után. Ebben az időszakban nem folytak szervezett kutatási programok az egyházmegyében, régészek, történészek és művészettörténészek tollából azonban megjelent egy-két cikk, amelyeknek egyháztörténeti vagy egyházművészeti vonatkozásai voltak, illetve ilyen témákat dolgoztak föl. Ebben a munkában Kovács Béla, Szabó János Győző és a gyűjtemény jelenlegi kollégái is részt vettek.⁵

Az Egri Főegyházmegye közgyűjteményeiben azonban csak néhány évtizede folyik szervezettebb tudományos munka, amelynek elsődleges célja az egyházmegye történetének feldolgozása. Mint később látni

² Szecskó 1993, 293.

³ Szecskó 1993, 294–295.

⁴ Antalóczi 1993.

⁵ Szabó 1977, 103–165; Szabó 1981, 65–83; Kovács 1974, 47–58; Löffler 1981, 85–97; Löffler 1989–1990, 675–689.

fogjuk, ez eddig csak részben valósult meg, a teljes körű feldolgozás hosszabb munkát és több szervezettséget igényel, hiszen a földrajzilag is igen kiterjedt egyházmegye ezer éves múltra tekint vissza. Sok esetben kizárólag a kutatást végző munkatársak személyes ambíciói alapján választották ki a témákat, illetve jelentek meg a publikációk. Nem elegendő az sem, hogy évfordulók kapcsán, kampányszerűen megjelenik egy-egy kötet, ezután pedig évekig nem történik semmi, mert nincs rá elegendő pénz. A teljes körű vizsgálatnak legalább öt-hat szempont figyelembevételével kellene megtörténnie: az egyházmegyét és annak történetét meg kellene vizsgálni mint egyházkormányzati és mint gazdasági egységet. Ezen túlmenően adódik a székváros és a főpásztorok történetének vizsgálata, végezetül pedig az egyházmegye területén működő kisebb egyházkormányzati egységek, a főesperességek, esperességek és a plébániák története is fontos. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy az egyházmegye területén számtalan, a joghatósága alá nem tartozó egyházi szervezet működött és működik: a szerzetesrendek. Mindegyik témában a szerzők érdeklődésétől függően megtörtént bizonyos szeleteknek a feldolgozása. Azonban a nagy földrajzi terület és a tíz évszázad nehéz helyzet elé állította a kutatókat, ezért az eddig megjelent művekből még korántsem állt össze az egyházmegye története. Nem is beszélve arról, milyen csapdát rejtene az évfordulókhoz kapcsolódó úgynevezett emlékkönyvek, mivel a cím már eleve nem kötelezi sem a szerzőket, sem a szerkesztőt az alaposságra, még kevésbé a teljességre. A pénzhiány, a fenntartó Főegyházmegye csekély érdekérvényesítő képessége és az a körülmény, hogy a közgyűjteményekben folytatott kutatótevékenység valójában nem tartozik az egyházak jelenlegi prioritásai közé, ma is meghatározza munkánkat.

Ezek között a gyakran siralmas körülmények között némi lendületet akkor vettek az egyháztörténeti kutatások, amikor Kádár László került az egri érseki székre, és mivel maga is érdeklődött mind az egyháztörténet, mind pedig az irodalomtörténet iránt, lehetőségeihez képest elősegítette az ilyen irányú kutatásokat. A munka egy-két kivételtől eltekintve külső munkatársak segítségével, illetve megbízásával zajlott. Az érsek kezdeményezésére és szervezésében jelent meg egy mind a mai napig folyamatos kiadványsorozat, amely *Az Egri Főegyházmegye Sematizmusa* címet viseli (továbbiakban *Sematizmus*). A *Sematizmus* első kötete 1984-ben a kiváló helytörténeti kuta-

tó, Sugár István műve volt (*Az egri püspökök története*), amely a többi eddig megjelent kötettel összevetve nem a legterjedelmesebb, de az egyházmegye történetével kapcsolatban eddig megjelent legátfogóbb munka. Nemcsak az egyes főpapok életrajzi adatait közli, hanem számba veszi a püspöki székváros aktuális állapotát, jelentősebb eseményeit, a káptalan helyzetét, a püspökség működésének gazdasági alapjait, és mindezt elhelyezi az országos történelemben, sőt utalást tesz az esetleges európai összefüggésekre is.⁶ Másodikként a Főegyházmegyei Levéltár néhai tudós gondozója, Soós Imre munkája jelenhetett meg *Az egri egyházmegyei plébániák történeti áttekintése* címmel 1986-ban.⁷ Rendkívül alapos feltáró munka, amelyre múlhatatlanul szükség volt, segítségével azonban mégsem rajzolódik ki az egyházmegye átfogó története. Ezt követte Kovács Béla levéltáros munkája, *Az Egeri Egyházmegye története 1596-ig*. Ez a munka 1987-ben látott napvilágot.⁸ Kovács Béla könyvében az egyházmegye szervezeti felépítésén kívül számba vette a területén működő szerzetesrendeket is. A *Sematizmus* újabb kötetének megjelenésére adott alkalmat 1987-ben az egri bazilika felszentelésének 150. évfordulója. Az épület Magyarország egyik legnagyobb főszékesegyháza és egyik legjelentősebb klasszicista műemléke. Hölvényi György szerkesztésében egy tanulmánykötettel kívánták a szerzők bemutatni Pyrker János László (1772–1847) érseket, a sokoldalú főpapot, a bazilika építtetőjét, aki nemcsak művészetpártolóként írta be nevét a magyar művelődéstörténetbe, hanem maga is költő volt, és emellett nagyon sokat tett Eger város értékes épületeinek fennmaradásáért, sőt gyarapította is azok számát. Külön érdeme a kötetnek, hogy magyar nyelven elsőként közöl részleteket a pátriárka-érsek naplójából,⁹ valamint tartalmaz egy Pyrker-ikonográfiát és -bibliográfiát.¹⁰ Ugyancsak fontos része a kiadványnak az a 192 tételből álló átadási okmány, amely akkor keletkezett, amikor az érsek gyűjteményét a Nemzeti Múzeumnak ajándékozta.¹¹

⁶ Sugár 1984.

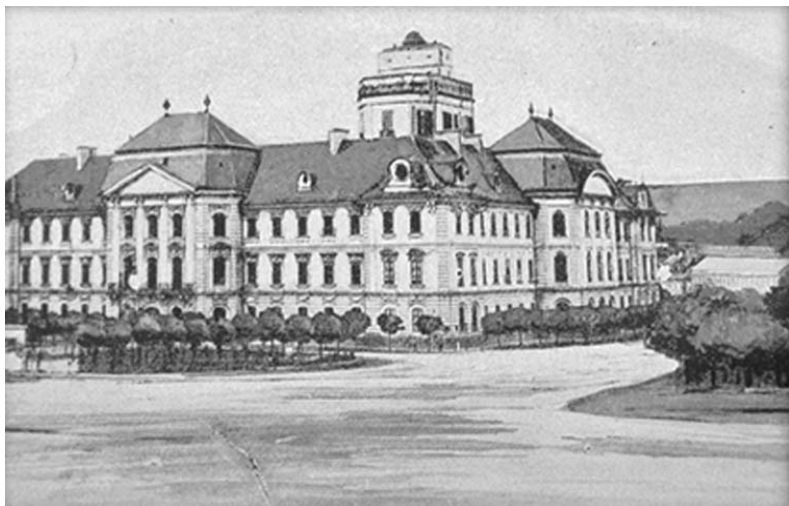
⁷ Soós 1985.

⁸ Kovács 1987.

⁹ Pyrker 1987, 9–87.

¹⁰ Dobersberger 1987, 339–350.

¹¹ Hölvényi 1987, 157–177.

A Líceum épülete

1992-től a levéltárnak főállású szakalkalmazottja van, akinek munkába állásával újabb kutatási témák kerültek előtérbe, többek között az egyházmegye kulturális és oktatási intézményeinek története. Ugyanebben az évben kapott működési engedélyt a Főegyházmegye múzeuma is egy főállású szakalkalmazottal. Az így intézményesült keretek között lehetővé vált, hogy pályázati lehetőségek igénybevételével és intenzívebb szervezőmunkával folytassuk eddigi, többnyire esetleges és a kutatók érdeklődési köre által erősen deter-

Pyrker János László (1772–1847) egri érsek

minált kutatói tevékenységet, illetve ennek eredményeként szaporodjon publikációink száma.

1993-ban jelent meg az az emlékkönyv, amely a kétszáz éves egri Főegyházmegyei Könyvtár jubileumára készült, és amelyet Antalóczi Lajos főkönyvtáros szerkesztett. A rangos szerzőgárda tagjai között ott volt a már említett Kádár László érsek, Bitskey István, Lőkös István és még sokan mások.¹²

Szintén évfordulóhoz kötődik az a négy kötetből álló forráskiadvány-sorozat, amely Eszterházy Károly egyházlátogatási jegyzőkönyveit, az egyházmegye plébániáinak összeírását, valamint az egri püspökség jövedelmeinek 1799-es összeírását tartalmazza. A köteteket Kovács Béla szerkesztette és adta közre. Sajnos, a sorozat gyengéje, hogy nem közli a jegyzőkönyvek magyar nyelvű fordításait, így pedig rendkívül csekély az érdeklődés a kiadványsorozat iránt. Az a néhány kutató, aki számára latinul is használhatók a jegyzőkönyvek, többnyire megtekinti az eredeti forrást is.¹³ 1999-ben megjelent az *Eszterházy Károly emlékkönyv*, amely a már időközben létrejött Érseki Gyűjteményi Központ (múzeum és levéltár) kiadványaként jelent meg, szerkesztője Kovács Béla volt. Ebben a kötetben – annak ellenére, hogy nem nevezhető összefoglaló munkának – rengeteg új, eddig még nem közölt adat látott napvilágot. Ezek közé tartozik az a forrásközlő munka, mely Eszterházy Károly püspök végrendeletét tartalmazza latin és magyar nyelven; új adatok birtokába jutottunk a szeminárium építéstörténetére és a püspök által az öreg papok számára épített otthon történetére vonatkozóan. Fontos része a kötetnek annak az összefüggésnek a felismerése, amely a Líceum három freskójának ikonográfiai programja és Eszterházy püspök életprogramja között fellelhető. A katolicizmus, illetve az egyház védelmét a könyvtár tridentini zsinatot ábrázoló freskója szimbolizálja, a tudomány iránti elkötelezettségét a díszteremben látható, a négy fakultást ábrázoló mennyezetkép, végezetül pedig a magyarság iránti elkötelezettségéről tanúskodik a kápolna freskója a magyar szentek és üdvözltek seregével.¹⁴ A fenti kutatásokban intézményeink volt és

¹² Antalóczi 1993.

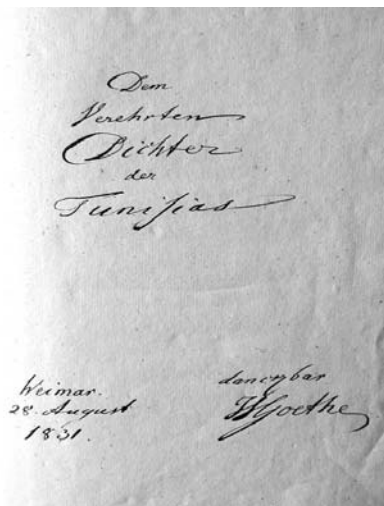
¹³ Kovács 1997; Kovács 1998; Kovács 1998; Kovács 2003; Kovács 2001–2003.

¹⁴ Löffler 1999.

jelenlegi munkatársai aktívan részt vettek. Ma három munkatársunk végez kutatói tevékenységet.

Elsőként említme meg a Főegyházmegyei Könyvtár munkatársának, Surányi Imrénének a tevékenységét, akinek segítségével a hatalmas gyűjteményt (latin és német műveket, továbbá az egyéb idegen nyelvű könyveket, amelyeknek sok esetben a tartalma is ismeretlen!) elemezzük, röviden leírjuk a művek tartalmát. Külön nyilvántartásba vesszük a possessorokat, anonim műveket – ha lehetséges, megkeresve szerzőjüket –, kiértékeljük a műveket könyvtörténeti, kultúrtörténeti, helytörténeti szempontból, s mindezt regisztráljuk.

Az eredmény: több ősnymtatvány, eddig nem publikált 1711 előtti régi magyar nyomtatványok (RMK) és jelentős hungarikumok kerültek elő. Előrehaladott állapotban van az ún. *liber gradualis* gyűjteménynek az összeállítása, amely a hajdani felsőoktatás keretében alakult ki, s amelynek könyvtártörténeti elnevezése sem egységes, egyebek között *vizsgakönyvnek*, *címlapkiadásnak* nevezik. Ez már önmagában is jelzi, hogy valóban feltáratlan területről van szó. Folyamatban van orvostudományi műveink számbavétele is. Ennek a feltáró munkának során került elő több érdekesség, köztük egy Goethe által dedikált kötet, az *Iphigenia* első kiadása, melyet a költő a *Tunisias* szerzőjének, vagyis Pyrker érseknek ajánlott saját kezűleg.¹⁵ Erről a könyvről még a Hölvényi György által szerkesztett *Pyrker- emlékkönyv* szerzői sem tudtak. A számítógépes adatbázis kialakítása során egyébként – mintegy melléktermékként – fontos helytörté-

Goethe által Pyrker érseknek ajánlott mű, az *Iphigenia* első kiadása

¹⁵ Goethe 1825.

neti adatbázis jött létre. Munkatársaink közül Kiss Péternek, az Érseki Gyűjteményi Központ levéltárosának 1986-ban jelent meg az első írása, amely az 1874-ben megnyílt és 1950-ben állami kezelésbe vett Egri Érseki Líceumi Gyűjteménynek, azaz az egyházmegyei múzeumnak a történetét dolgozta fel.¹⁶

Ezzel párhuzamosan készült el az 1987-ben a *Művészettörténeti Értesítő*ben napvilágot látott Pyrker-képtár története,¹⁷ a festmény-gyűjtemény történetének teljességre törekvő feldolgozása. Ennek fontosságát az adja, hogy a Szépművészeti Múzeumban az Esterházy-képtár mellett ez a másik legjelentősebb gyűjtemény mind a mai napig. A gyűjtemény akkor lett a Szépművészeti Múzeum tulajdona, mikor az a Nemzeti Múzeumból mint szakmúzeum kivált. Történetének egri szakaszához kapcsolódik az érseki palota déli szárnyának Pyrker-féle építése, amelynek emeleti része lett Magyarországon az első kifejezetten képtár céljára készült épület(rész). A képtárban található alkotások egy részét Joseph Danhauser restaurálta, de később Barabás Miklós is felkereste, aki másolatokat készített. Az érsek az 1836-ban befejeződött országgyűlés egyik ülésén a Nemzeti Múzeumnak ajándékozta gyűjteményét. Az ajándékozáért külön törvénycikkben mondott köszönetet az országgyűlés. A gyűjtemény 1844-ben történt Pestre szállításaig már mint a Magyar Nemzeti Múzeum képtára volt látható Egerben. A Nemzeti Múzeum épületének elkészültét követően a Pyrker-gyűjteményből rendezett kiállítással nyílt meg a Múzeum. A dolgozat érdeme, hogy tisztázta a képtár elajándékozásának valós okait, az elajándékozott festmények számát, az Egerből történt elszállítás addig tévesen ismert időpontját, és számos korábban ismeretlen adatot közöl a képtár történetére vonatkozólag. Az azóta már többször megjelent dolgozat legutóbbi közreadása kiegészült az 1812-től az Eszterházy Károly püspök által építtetett egri Líceumban megvalósult első magyarországi állandó és nyilvános képzőművészeti kiállítás történetével.¹⁸ Kiss Péter miközben négy részben feldolgozta az egri műgyűjtemények történetét, elkészítette második önálló kötetét, amely

¹⁶ Kiss 1986, 163–186.

¹⁷ Kiss 1987, 1–4. sz.

¹⁸ Kiss 2002, 7–32.

több mint 300 egri művelődéstörténeti személy – köztük számos egyházmegyei pap – életrajzát, illetve művelődéstörténeti szempontból értékes tevékenységének rövid összefoglalását adja.¹⁹

Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár és az egri egyetemi gondolat 18. századi történetének feldolgozása nem új keletű téma. Mindkettővel már számos kutató, pl. Iványi Sándor, Antalóczi Lajos is foglalkozott kollégánk, Kiss Péter előtt. Hosszú idő óta azonban ez az első olyan munka, amely a tárgyalt időszakra vonatkozóan megadja a levéltári forrásokat is, korrigálja a korábban megjelent írárok tévedéseit, illetve az eddig senki által nem kutatott források felhasználásával új adatokat is közöl. Itt olvashatunk először a könyvtári állomány létrehozásának korai időszakáról, a teljesen ismeretlen első könyvtárossról és munkásságáról. Korábban ugyanis nem volt tudomásunk arról sem, hogy Eszterházy püspök mikor és milyen előzmények után adta fel az egri egyetem tervét, továbbá hogy Kracker János Lukács tridenti zsinatot ábrázoló, a könyvtár mennyezeti freskóján látható alkotásának volt előzménye: egyházlátogatása során a szabolcsi esperes ajándékozott Eszterháznak egy tridenti zsinatot ábrázoló metszetet, ami neki nagyon tetszett, és ötletet adott a freskóhoz.²⁰

Kiss Péter egyéb kutatásai közül említést érdemel az egri püspöki nyomda 18. századi története,²¹ az 1848-as forradalom- és szabadságharc 150. évfordulójára megjelent egri vonatkozású, 48-as személyekkel foglalkozó kötete.²² Elkészült egy hiánypótló egri életrajzi kislexikon, amely több mint 600 személy adatait foglalja magába,²³ továbbá a hosszabb időn át *Magyar Athén*ként is emlegetett Eger város történetéről szóló tanulmány.²⁴

Löffler Erzsébet is foglalkozott már korábban egyháztörténeti kérdésekkel, ezen a területen különösen érdekes volt az a munkája, melyben Egernek mint püspöki mezővárosnak a jogállását vizsgálta a török kiűzésétől 1854-ig. Ez a tanulmány elsőként világított rá

¹⁹ Kiss 1993.

²⁰ Kiss 2001, 221–253.

²¹ Kiss 1999, 209–230.

²² Kiss 1998.

²³ Kiss 2007.

²⁴ Kiss 2004.

arra, hogy a Fenessy-féle egyezmény (lényegét tekintve a püspök és a lakosság között létrejött úrbérpótló szerződés) milyen hatással volt a város további sorsára. A *transactio* – ahogy a felek nevezték – a püspök és a városban élő magyarok, németek és rácok között jött létre, és a szabad királyi városokéhoz közelítő jogokat biztosított a lakosság számára. Ez tulajdonképpen kárpótlás volt az egrieknek, akik a török kiűzését követően évekig abban reménykedtek, hogy mint új szerzeményi terület, megkapják a szabad királyi városi rangot. A *Neoquistica Commissio* során a püspök és a káptalan azonban bizonyítani tudta régi birtokjogát, így az ígért rangemelés elmaradt. Az egyezmény kárpótlásul olyan előnyöket biztosított a lakosság számára, hogy a Mária Terézia által 1767-ben elkezdett úrbérrendezés során az egriek továbbra is a Fenessy-szerződést választották, amikor 1771–1772-ben rájuk került a sor, mert ez akkor is kedvezőbbnek bizonyult, mint az urbárium. Az 1848-as jobbágyfelszabadítást követően azonban az akkori egri érsek éppen e szerződés miatt nem vehette igénybe a kiosztott földek után járó állami kárpótlást (a törvény szerint az csak az urbárium hatálya alá tartozó birtokokon levő jobbágytelkek után járt). Tovább bonyolította a helyzetet, hogy a szőlőkre egyébként sem vonatkozott a 48-as törvény, mert azok nem minősültek jobbágytelkeknek. Így az egri érsekség és káptalan birtokát képező város lakóinak továbbra is fizetnie kellett volna a jobbágyi szolgáltatásokat. Emiatt a város és az érsekség, valamint a káptalan között évekig tartó pereskedés kezdődött, amelynek csak 1854-ben került pont a végére.²⁵

Az egri vár 1552-es ostromának 400. évfordulója alkalmából készült el *Az egyház és az egri vár kultusza* című utóbb nyomtatásban is megjelent előadás, amelyben ugyancsak találkozhatunk új, eddig még nem közölt adatokkal és megállapításokkal a várbeli Szent István-napi körmenetek eredetével kapcsolatban. Ezek a körmenetek Buda felszabadulásának emlékére a budai Várban rendezett körmenetek mintájára jöttek létre, és szokásban voltak egészen az 1950-es évek elejéig.²⁶

²⁵ Löffler 1980–1981, 85–97.

²⁶ Löffler 2002, 213–226.

A jelenleg folyamatban levő kutatási programok továbbra is megragadják az évfordulók által kínált lehetőségeket, és némileg még mindig alkalmazkodnak a kutatásban részt vevő kollégák egyéni elképzeléséhez. A véletlen azonban úgy hozta, hogy jobbra olyan évfordulókat ünneplünk, amelyek alkalmat nyújtanak azoknak a témaköröknek a kutatására, amelyek még nincsenek feldolgozva. Két nagyobb szabású kötet van jelenleg szerkesztés alatt, egyik az egri egyházmegye történetét dolgozza föl 1596-tól, szerzője Kovács Béla, a másik pedig az érsekek története, amely Sugár István korábbi munkájának mintájára készül. Megjelenése után az olvasók kezébe kerül az összes eddigi főpásztor élettörténete, valamint az érsekségnek mint egyházkormányzati központnak a története.

IRODALOM

- Antalóczi 1993 *Kétszáz éves az egri Főegyházmegyei Könyvtár, 1793–1993.* Emlékkönyv. Szerk. Antalóczi Lajos. Eger, 1993. (Az Egri Főegyházmegye schematizmusa VI. Schematismus Archidioecesis Agriensis VI.)
- Dobersberger 1987 Roland Dobersberger: A Pyrker-bibliográfia vázlata. In Pyrker emlékkönyv. Szerk. Hölvényi György. Eger, 1987. 339–350.
- Hölvényi 1987 Hölvényi György: Pyrker János László egri pátriárka-érsek főpásztori tevékenysége a vizitációs jegyzőkönyvek tükrében: In Pyrker-emlékkönyv. Szerk. Hölvényi György. Eger, 1987. 157–177.
- Kiss 1986 Kiss Péter: Gyűjtemények és múzeumok Egerben 1951-ig. In *Az egri Dobó István Vármúzeum évkönyve.* Szerk. Bodó Sándor, Petercsák Tivadar. Eger, 1986. 163–186. (Annales Musei Agriensis – Agria XXII.)
- Kiss 1987 Kiss Péter: A Pyrker-képtár sorsa Egerben a 19–20. században és Pesten 1848-ig. *Művészettörténeti Értesítő*, 1987, 1-4. sz., 131–141.
- Kiss 1993 Kiss Péter: Arcvonások Eger művelődéstörténetéből 1944-ig. Eger, 1993.
- Kiss 1998 Kiss Péter: *Az 1848–49-es események egri vonatkozású résztvevői.* Eger, 1998.
- Kiss 1999 Kiss Péter: Az egri egyházi (líceumi) nyomdaüzem első félszázadának története. In *Agria XXXV.* Szerk. Petercsák Tivadar, Veres Gábor. Eger, 1999, 209–230. (Annales Musei Agriensis)

- Kiss 2001 Kiss Péter: Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár és az egyetemi gondolat XVIII. századi története. In *Agria* XXXVII. Szerk. Petercsák Tivadar, Veres Gábor. Eger, 2001. 221–253. (Annales Musei Agriensis.)
- Kiss 2002 Kiss Péter: A magyarországi első nyilvános és állandó képkiallítás Egerben és a Pyrker-képtár története (1812–1949). Múzeumi évszázadok Heves megyében. Tudományos konferencia előadásai a Magyar Nemzeti Múzeum alapításának 200., az egri Erseki Lyceumi Múzeum alapításának 130., és a Heves Megyei Múzeumi Szervezet alapításának 40. évfordulója alkalmából. Eger, 2002. május 22. In *Agria* XXXVIII. Szerk. Petercsák Tivadar, Veres Gábor. Eger, 2002. 7–32. (Annales Musei Agriensis.)
- Kiss 2004 Kiss Péter: Eger város „magyar Athén” elnevezésének története (1748–1944). In *Agria*, XL. Szerk. Petercsák Tivadar, Veres Gábor. Eger, 2004. 295–312. (Annales Musei Agriensis.)
- Kiss 2007 Kiss Péter: *Hatszázégyen Eger múltjából 1944-ig*. Eger, 2007.
- Kovács 1974 Kovács Béla: Flagelláns körmenetek az egri egyházmegyében a XVIII–XIX. században. In *Archivum*, 2. A Heves Megyei Levéltár Közleményei. Szerk. Kovács Béla. Eger, 1974, 47–58.
- Kovács 1987 Kovács Béla: Az egri egyházmegye története 1596-ig. In *Az Egri Főegyházmegye schematizmusa*, III. Schematismus Archidieceesis Agriensis III. Eger, 1987.
- Kovács 1998/a *Eszterházy Károly püspök egyházlátogatási jegyzőkönyvei*. Borsod vármegye 1768–1769. Közzéteszi Kovács Béla. Eger, 1998. (Az egri egyházmegye történetének forrásai 2.)
- Kovács 1998/b *Eszterházy Károly püspök egyházlátogatási jegyzőkönyvei*. Szabolcs vármegye 1779. Közzéteszi Kovács Béla. Eger, 1998. (Az egri egyházmegye történetének forrásai 3.)
- Kovács 2001–2003 Az egri püspökség jövedelmeinek 1799. évi összeírása I–III. Közzéteszi Kovács Béla. (Az egri egyházmegye történetének forrásai 5–7.) Eger, 2001–2003.
- Kovács 2003 Kovács Béla (összeállította, szerkesztette): *Az egri egyházmegye plébániái és filiái a XVII. század második felében a Pfarr-Topographie alapján*. Eger, 2003.
- Löffler 1981 Löffler Erzsébet: Eger város jogi helyzete a török kiűzésétől 1854-ig. In *Az Egri Múzeum Evkönyve* XVIII. Szerk. Bodó Sándor. Eger, 1981. 85–97. (Annales Musei Agriensis – Agria XVIII.)
- Löffler 1989–1990 Löffler Erzsébet: A Telekessy patikamúzeum. In *Az egri Dobó István Vármúzeum Evkönyve*. Szerk. Bodó Sándor, Petercsák Tivadar. Eger, 1989–1990. 675–689. (Annales Musei Agriensis – Agria XXV–XXVI.)
- Löffler 1999 Löffler Erzsébet: Ad maiorem Dei gloriam. Eszterházy Károly művészetpártoló tevékenysége. In *Eszterházy Károly emlékkönyv*. Szerk. Kovács Béla. Eger, 1999, 189–207.

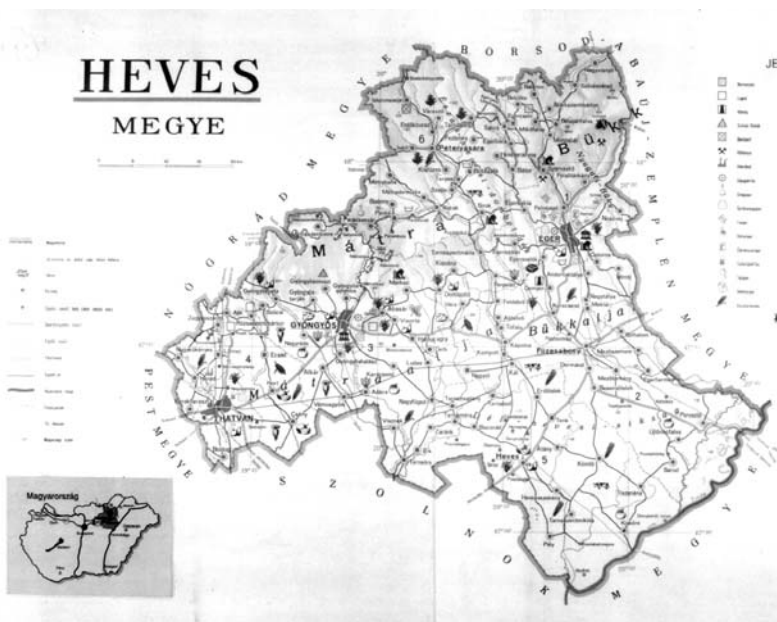
- Löffler 2002 Löffler Erzsébet: Az egyház és az egri vár kultusza. In *Múzeumi évszázadok Heves megyében*. Tudományos konferencia előadásai a Magyar Nemzeti Múzeum alapításának 200., az egri Érseki Lyceumi Múzeum alapításának 130., és a Heves Megyei Múzeumi Szervezet alapításának 40. évfordulója alkalmából. Eger, 2002. május 22. Szerkesztette Petercsák Tivadar, Veres Gábor. Eger, 2002, 213–226. (Annales Musei Agriensis – Agria XXXVIII.)
- Pyrker 1987 Pyrker János László: Mein Leben – Életem. Válogatás. Fordította Pelle András. In *Pyrker-emlékkönyv*. Szerk. Hölvényi György. Eger, 1987, 9–87.
- Soós 1985 Soós Imre: Az egri egyházmegyei plébániák történetének áttekintése. Budapest, 1985. (Az Egri Főegyházmegye schematizmusa II. Schematismus Archidioecesis Agriensis II.)
- Sugár 1984 Sugár István: *Az egri püspökök története*. Budapest, 1984. (Az Egri Főegyházmegye schematizmusa I. Schematismus Archidioecesis Agriensis I.)
- Szabó 1977 Szabó János Győző: Az egyház és a reformáció Egerben (1553–1595). In *Az Egri Múzeum Évkönyve*, XV. Szerk. Bakó Ferenc. Eger, 1977, 103–165. (Annales Musei Agriensis.)
- Szabó 1981 Szabó János Győző: Adatok Eger XVI. századi egyháztörténetéhez. In *Az Egri Múzeum Évkönyve*, XVIII. Szerk. Bodó Sándor. Eger, 1981, 65–83. (Annales Musei Agriensis – Agria XVIII.)
- Szecső 1993 Szecső Károly: Iványi Sándor (1917–1983). In Antalóczi 1993, 292–293.

PETERCSÁK TIVADAR

Tradíció és továbbélés.

Heves megye népművészeti kutatása

A Heves Megyei Múzeumi Szervezet 2002-ben sikerrel pályázott a Nemzeti Kutatási Fejlesztési Programok 5. programpontjára, amely a nemzeti örökség és a jelenkori társadalmi kihívások kutatását támogatta. Az azóta már sikeresen befejeződött projektünk témája: *Tárgyalkotó népművészet Heves megyében. Heves megye népművészeti örökségének feltárása, rendszerezése, hozzáférhetővé tétele a kézművesipari és idegenforgalmi hasznosíthatóság érdekében.*

1. kép. Heves megye térképe, 1960

A kutatási program 2002 és 2004 között két fő célkitűzést kívánt megvalósítani:

- Egyrészt a kulturális örökség tárgyi és szellemi értékein belül a tárgyalkotó népművészet tradicionális emlékeinek a teljes feltárását egy közigazgatási egység, Heves megye mai határai között. Az összegyűjtött adatokat hozzáférhetővé kívántuk tenni számítógépes adatbázis, tanulmánykötet és kiállítás formájában.
- Másrészt vizsgáltuk és dokumentáltuk azt a folyamatot, ahogy megyénkben a 20. század második felében a hagyományos népművészetben alapuló népi iparművészet, a tárgyalkotó népművészet mai lehetséges formái és keretei létrejöttek, és az alkotók produktumai a jelenkori társadalom számára hasznosíthatókká válnak.

A megyék népművészeti kutatása az 1980-as években kezdődött és az Európa Könyvkiadó *Népművészeti örökségünk* sorozatában már számos megye publikálta a hagyományos tárgyalkotó népművészet emlékeit. A tudományos módszerekkel megírt, de a nagyközönség számára is érdekes és olvasmányos, gazdag illusztrációs anyaggal kiegészült kötetek az egyes megyék adottságait, népművészetének sajátos vonásait emelték ki és tárták az olvasók elé.

A mi kutatási projektünket is a kötet elkészítésének szándéka motiválta, ugyanakkor ezt kibővítvé, a társadalmi hasznosíthatóságot is célul tűztük magunk elé. A program újdonságát és jelentőségét az adta, hogy komplex módon, egy alapkutatás keretében vizsgáltuk a tradíciót és annak mai továbbélését. Nem elégedtünk meg a vizsgálati eredmények kötet formájában történő hagyományos közzétételével, hanem számítógépes adatbázist hoztunk létre az utóbbi két-háromszáz év tradicionális tárgyalkotó népművészetének produktumairól. Ezt használhatják a szakemberek, tudományos kutatók, a ma alkotó kézművesek, népi iparművészek, de a kézműves mesterségeket oktató iskolák tanárai és diákjai is. Széles körű tájékozódásra ad lehetőséget az ugyancsak számítógépes népi iparművészeti archívum is a megyében dolgozó mai alkotók adataival. A projekt a társadalom minden rétegét érinti, hiszen az egri Dobó István Vármúzeumba érkező különböző érdeklődésű látogatók százezrei 2004-ben két tárlatot is megtekinthettek a témában (*Népművészeti örökségünk Heves megye; Heves megye élő népművészete*).

A kutatás fedezetét az NKFP-pályázat biztosította, de a múzeumot fenntartó Heves Megyei Önkormányzat is támogatta anyagilag.

AZ EDDIG ELVÉGZETT MUNKA RÉSZLETEZÉSE

2002. május 15.–2003. május 31. között megtörtént az országos és megyei köz- és magángyűjtemények Heves megyei vonatkozású népművészeti anyagának felmérése, adatolása és archiválása. Először a munka technikai hátterét teremtettük meg számítógépek és kiegészítők, adathordozók vásárlásával, illetve a Depo Muzeológia szoftver beszerzésével.

Öt csoport végezte az adatgyűjtést egy-egy néprajzos muzeológus vezetésével, tagjai pedig a Dobó István Vármúzeum és a Heves Megyei Múzeumi Szervezet muzeológusai, gyűjteménykezelői és fényképésze voltak. A műtárgyakról adatlap készült a további kutatást és az azonosítást szolgáló legfontosabb adatokkal és természetesen digitális felvételek.

- Veres Gábor néprajzos muzeológus, megyei múzeumigazgató-helyettes vezetésével felmértük és dokumentáltuk az egri Dobó István Vármúzeum néprajzi gyűjteményeiben levő népművészeti tárgyakat (7702 műtárgy, 4674 fotó).
- Gyimesiné Gömöri Ilona néprajzos muzeológus vezetésével megtörtént a gyöngyösi Mátra Múzeum, a hatvani Hatvany Lajos Múzeum és a Hevesi Múzeumi Kiállítóhely műtárgyainak adatfelvétele (2792 műtárgy, 3116 fotó).
- Császi Irén néprajzos muzeológus szervezte az országos és a szomszédos megyék múzeumaiban található Heves megyei vonatkozású műtárgyak, fotók és adattári felvételek felmérését. A munkában komoly segítséget kaptunk az adott múzeumok vezetőitől és munkatársaitól. A kutatásba bevont múzeumok: Néprajzi Múzeum, Budapest; Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest; Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre; Damjanich János Múzeum, Szolnok; Déri Múzeum, Debrecen; Herman Ottó Múzeum, Miskolc; Palóc Múzeum, Balassagyarmat. Felsődolgozásra került 8435 műtárgy, 1108 adattári és 2627 fotótári tétel.
- Csiffáryné Schwalm Edit néprajzos muzeológus, megyei múzeumigazgató-helyettes vezetésével több hónapos kemény munkával sikerült rögzíteni a Heves megyei tájházakban és magángyűjteményekben őrzött népművészeti tárgyak adatait, és fotók

is készültek róluk. Feldolgozásra kerültek a különböző fenntartású kiállítóhelyek, így a Heves Megyei Múzeumi Szervezet Palóc-háza Parádon és a kisházi Szlovák tájház. Települési önkormányzatok tartják fenn az alábbi tájházakat: Kapás-ház, Abasár; Kakas-ház, Átány; Zsellér-ház, Nagyréde; Gyzda-ház, Noszvaj; Göbölly-ház, Mikófalva; de tájház, illetve gyűjtemény van Boldogon, Markazon, Kápolnán, Kiskörén, Poroszlón, Gyöngyöspatán, Lőrinciben, Mátrászentimrén, Rózsaszentmártonban, Parádon és Tarnamérán. Egy szálloda működteti az egri szépasszonyvölgyi Pincemúzeumot. A Hevesi Népművészeti és Házipari Szövetkezetnek négy gyűjteménye van a megyében: Hevesen, Bodonyban, Mátradercsekén és Recsken. Két magángyűjtemény anyaga segítette munkánkat Mátrafüreden és Szihalomban. Az összesen huszonöt tájházban és gyűjteményben végzett kutatómunka eredményeként 3052 adatlap és 5201 digitális felvétel készült.

- A pályázat anyagi támogatásával számítógépes adatrögzítőket tudtunk alkalmazni, s így jött létre a *Heves Megyei Népművészeti Adatbázis*, amely 25000 tételt tartalmaz. Tárolja a népművészeti tárgyak készítésére, használatára, korára, lelőhelyére vonatkozó adatokat és a díszítményeket, feliratokat, digitális fényképeket, valamint a közgyűjtemények fotó- és adattári információit. Az adatok tetszés szerint kereshetők, csoportosíthatók és listázhatók. A fotók nyomdai minőségű formában és felbontásban vannak tárolva.
- Siposné Fekete Ágnes könyvtáros munkájának eredménye a *Heves megye népművészeti szakirodalma* című, külön könyvtári egység a Dobó István Vármúzeumban. 901 tétel általános és Heves megyei népművészeti publikáció található itt eredetiben vagy másolatban. A tájékozódást szerzői, illetve cím szerinti katalógus segíti.
- Elkészültek a *Heves megye népművészete* című kötet tanulmányai, a publikálandó fényképek, rajzok. A szerzők a kutatómunkában részt vevő Heves megyei muzeológusok. A könyv illeszkedik a *Megyék Népművészete* sorozat rendszeréhez, tematikájához, és több mint hatszáz illusztráció segítségével mutatja be a falusi és mezővárosi tradicionális rétegek népművészetét, a megyére jellemző sajátosságokat, a készítőik és a használók körét. A kutatásba bevont műtárgyak a 18–20. századból származnak.

A KÖTET TANULMÁNYAI*

1. Táj és népesség – gazdaság és társadalom (Petercsák Tivadar)

Bemutatja Heves megye közigazgatási kereteinek változását és az ökológiai feltételekhez alkalmazkodó gazdálkodási körzeteket, tevékenységi formákat. A megye síkvidéki területein a külterjes állattartás és a gabonatermesztés volt a jellemző. A Mátra és a Bükk déli előterében a szőlő- és gyümölcsstermesztés a meghatározó, az itt kialakult mezővárosok pedig a kézműipar és a nagytájakat összekötő kereskedelem központjai voltak. Az északi hegy- és dombvidéki területeken a famunka, az erdei állattartás és a földművelés itteni sajátos formái biztosítottak megélhetési lehetőséget.

Az alapvetően mezőgazdasági munkából élő falusi és mezővárosi lakosság körében a 18. század végi úrbérrendezés után felgyorsult a jobbágytelkek felaprózódása és a zselléresedés. Az 1848-as jobbágyfelszabadítást követően tovább nőtt a kevés földű parasztok aránya. A 19. század végén a birtokosok 62%-ára öt katasztrális hold alatti földterület jutott, és csak 18%-ának volt a család megélhetését biztosító 10–50 katasztrális holdnyi földje. A szőlőtermő vidékeken jelentős volt a földnélküli, napszámos munkából élő kapások aránya, a hegyvidéki falvakban pedig az esetleges ipari jellegű munkák és az időszakos mezőgazdasági részesmunka révén juthattak jövedelemhez. A kézművesek és kereskedők aránya a mezővárosokban, különösen Egerben és Gyöngyösön volt magasabb (9–10%). Heves a „sok nemes megyéje” volt, de zömük jobbágytelken és paraszti szinten élő kuriális nemes vagy földnélküli, úgynevezett armális nemes. Néhány palóc faluban 46–56% a nemesek aránya.

A magyarság mellett a középkorban megjelenő vallonok, olaszok és németek járultak hozzá a szőlőművelés megújításához, a kézműipar fejlődéséhez és a mezővárosok kialakulásához. A török pusztítás után, a 18. században érkezett nagy számú szlovák és német betelepülő részben asszimilálódott, de a Mátra-vidéki szlovákok máig

* *Heves megye népművészete*. Szerk. Petercsák Tivadar és Veres Gábor. Eger, 2005, Heves Megyei Múzeumi Szervezet – Dobó István Vármúzeum.

megtartották nyelvüket és hagyományos kultúrájuk több elemét. Heves megyében napjainkig a katolikus vallás hívei vannak túlnyomó többségben, de Dél-Hevesben és a megye középső területein protestáns többségű települések is találhatók.

2. A népművészeti tárgyak alkotói (Petercsák Tivadar)

A népművészet, vagyis a parasztok és a többé-kevésbé hasonló életformát folytató egyéb társadalmi rétegek körében érvényesülő tárgyalkotó, díszítő- és ábrázoló művészet termékei több forrásból származnak.

A családon belüli munkamegosztáson alapuló *házi munka* (fonás, szövés, hímzés, faeszközök készítése) keretében mind a nők, mind a férfiak előállítottak egyszerűbb és díszesebb darabokat. A nagyobb hozzáértést kívánó tárgyak a paraszti *specialisták* (pl. járomkészítők, kosárfonók, fonalfelvetők) termékei.

A kézműipari tevékenység következő szintje a *háziipar*, amelynél a hangsúly az árutermelésen van. Jó néhány Heves megyei falu lakói éltek a vászonszövésből, hátikosárfonásból, faeszközök és ácsolt ládak, sírkövek és útszéli keresztek faragásából vagy faházak építéséből. A népművészeti tárgyak jelentős része a szakképzettséggel rendelkező *kézművesektől*, *kisiparosoktól* származik. Készítményeik formakincsét, díszítményeit a vevőkör ízlése, hagyományai befolyásolták. A rendi társadalom céheinek mindennapi életét reprezentálják a remekbe készült céhemlékek. A 18–20. századi *manufaktúrák* nyersanyagait, kapáit és kaszáit Heves megye lakossága is használta mindennapi munkája során. A belpátfalvi keménycserépgyár és a mátrai, büki üveghuták edényei nemcsak használati tárgyak voltak, hanem lakásdíszítő szerepet is betöltöttek.

2. kép. Berze Jani pásztor csanakot farag

3. Település, népi építkezés (Veres Gábor)

A falvak morfológiai típusai összefüggenek a földrajzi környezettel és a település társadalmi szerkezetével. Megtalálhatók megyénkben a szalagtelkes, halmazos, orsós és sakktábla alaprajzú települések, de legelterjedtebb a szalagtelkes típus. Az osztott települések hegyvidéki és alföldi típusai helyenként ma is megfigyelhetők. A mezővárosok közül a 18. században kialakult külvárosaival (hóstyák) Eger, zsellérváros szerkezetével pedig Gyöngyös tűnik ki.

3. kép. A parádi Palóc-ház

A tanulmányból megismerhetők a lakóházak alaprajzi formái, az alföldi és az északi háztípus történeti fejlődése és egymásra gyakorolt hatása. A táji adottságoknak megfelelően a falazat anyaga fa, föld vagy kő, a tető héjazata szalmából és nádból készült. Díszítő motívumok a kőházak oromzatain, az ajtókon és ablakkereteken fordulnak

elő. A népi építészet viszonylag újabb elemének számítanak a tornácok, és elsősorban a kúriák a kis- és középnemesség, valamint a polgárság hatását tükrözik. A természetes kőzetbe vágott építmények megyénk északi részén az országos átlagot jóval meghaladó mértékben fordultak elő. A közelmúltig használt barlanglakások mellett a gyöngyösi és egri borvidéken a tufába vájt pincék és borházak alapvetően meghatározzák a településképet. Az egri borospincék között a mezőgazdasági munkát és vallásos jelenetet bemutató domború faragásos díszítmények is előfordulnak.

4. Népi lakáskultúra (Veres Gábor)

A szerző vizsgálta a házbelső műveltségi csoportok szerinti funkcióit, díszítését, berendezési tárgyait és ezek tradicionális rendjét. Feltárta a bútorok származási helyét és bemutatja az ismertebb specialisták, háziiparosok és bútorkészítő központok stílusát, a bútorok történeti fejlődését, táji eltéréseit.

4. kép. Kiskörei szobabelső

A megye területén a 19. század második feléig a sarkos szobarend volt az általános, utána terjedt el a bútorknál a párhuzamos elrendezésmód, amit a homlokzaton megjelenő két ablak is lehetővé tett. Az egyes kistájakon működő bútorkészítő specialisták mellett a megye több településére kiterjedő hatást a nagyobb bútorkészítő központok gyakoroltak. Így érkezett megyénkbe ácsolt láda Gömörből, festett bútor Rimaszombatból és Mezőkövesdről. A dolgozat elsőként mutatja be a megyei asztalosközpontokat, így az Egerben és Gyöngyösön készült darabokat, és összefoglalja a korábban Heves megyéhez tartozó Szuahuta (Mátraalmás) faragó specialistáinak jellegzetes ácsolt ládáit.

5. A háztartás eszközei (Gyimesiné Gömöri Ilona)

A dolgozat a tüzelőberendezések változásának, történeti fejlődésének megfelelően a szobabeli kemencétől a szabadkéményes konyhán át a takaréktűzhelyek elterjedéséig veszi sorra a sütés-főzés egyszerűbb és díszesebb tárgyait.

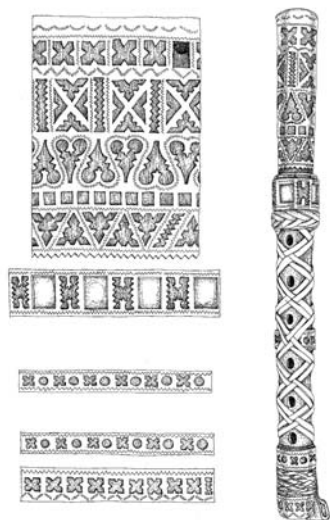
5. kép. Kanáltartó. Gyöngyössolymos, 1910

A konyhai munka során használt kanalak és tároló edények jelentős része faragó specialisták terméke, amelyeken díszítő motívumok is találhatók. A Heves megyében használt cserépedények több fazekasközpontból (Gömör, Tiszafüred, Mezőcsát, Mezőtúr) származnak. A szerző részletesen ismerteti a gyöngyös-pásztói, más néven hevesi kerámiastílus történeti alakulását és sajátos vonásait. A stíluscsoport központja Gyöngyös lehetett, ahol a 19. század végén negyven fazekas dolgozott. Kisebb központok jöttek létre Egerben, Pásztón, Gyöngyöstarjában, Recskén, Nagyrédén, Hatvanban és Szomolyán. A manufaktúrák keménycserép és üvegedényei a 18–20. század paraszti és városi háztartásaiban egyaránt megtalálhatók voltak.

A fonás-szövés hagyománya az egész megyében ismert gyakorlat volt a 20. század közepéig, de legjelentősebb a Mátra és Bükk gerincétől északra fekvő területen. A kender feldolgozásánál használatos eszközökön is megjelennek az egyszerűbb díszítmények, feliratok, de a legváltozatosabb díszítőtechnikák – domború faragás, vésés, karcolás, ólombeöntés, esztergálás – a talpas guzsalyokon találhatók. A sulykolók és mángorlók ajándékba készült darabjain rendkívül változatos formában találhatók a geometrikus és növényi motívumok.

6. Pásztorművészet (Cs. Schwalm Edit)

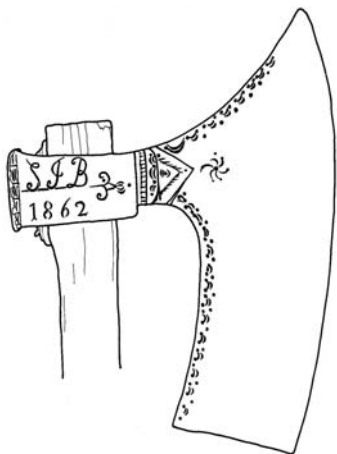
A megyén belül a Mátra és a Bükk vidékén alakult ki az a gazdag pásztorművészet, amelynek darabjai között a fafaragások dominálnak, s ezek zöme a 20. században készült. A meghatározó gazdasági ágazat, az állattartás fontos szereplői, a pásztorok használati tárgyai közül kitűnnek a mivesen megformált pásztorbotok, ostor nyelek és a változatos kialakítású vízmerítő edények, a *csanakok*, *fakanalak*. Díszítményeikben sok a figurális elem: a növények, állatok és az ember sokszor konkrét jelenetben látható. A két világháború közötti évtizedek jellegzetes pásztorfaragója Berzi Jani volt. A kutatás feltárta, hogy Heves megyében is készültek *tükrös borotvatartók*.

6. kép. Karikás ostor nyele,
egyben furulya is. Atkár

A díszítőtechnikák közül a domború faragás emelkedik ki, amelynek kiegészítője egyes tárgytypusok szélén az ékrovás. Botok, ostornyelek díszítményeként a csont-, szaru- és fémintarzia is előfordul. A karcolás főként szarutárgyakon jellemző. Megyénk pásztorművészete mind tárgytypusokban, mind díszítő technikákban az északi tájakhoz (Nógrád és Borsod-Abaúj-Zemplén megyékhez) kapcsolódik, az alföldi hatás kis mértékű.

7. A paraszti gazdálkodás tárgyai (Petercsák Tivadar)

A mindennapi termelőmunka során igénybe vett eszközöknél elsődleges a használati funkció. Egy tárgy akkor tökéletes, ha a megszokott mozdulatokhoz, technikához és az emberi méretekhez igazodik. A közösségi ízlés az ilyen munkaeszközt szépnek is tartja. A tárgyak formája, alakja is nyújthat esztétikai élményt, amit a rajtuk megjelenő díszítmények csak fokoznak.

7. kép. Díszített szekerce
Gyöngyössolymosról

A tanulmány a megyére jellemző tevékenységi formáknak megfelelő csoportosításban mutatja be a jellemző darabokat. Így az erdős vidék famunkáinak díszes eszközeit és a fafaragók termékeit (kaszanyl, járom). Az állattartás során alkalmazott béklyók, bilyogok, csengők, valamint a takarmányozásnál használt szénavágók között valódi remekművek is vannak.

Az egri és gyöngyösi borvidéken a szőlőmetsző kések változatos formái, a szőlőprések monumentális példányai és a kádárok bortároló edényei tűnnek ki. Ezek díszítményei a felületekhez alkalmazkodva jelennek meg, és gyakori a szőlőmotívum. A fazekasok és manufaktúrák kulacsain, korsóin a készítőre és a megrendelőre, valamint a bor hatására utaló feliratok és évszámok is jellemzők.

8. Szőttesek és hímzések (Cs. Schwalm Edit)

A megye paraszti háztartásaiban nagy számban fordultak elő az otthon szőtt textíliák: a sátorlepedők, párna- és dunyhahuzatok, abroszok és díszes kendőfélék vagy a jellegzetes teherhordó eszközök, a négy lábú tarisznyák. A testi ruhák közül az ingvállat, vászonkötényt, a jegyínget és jegygyatát díszítették. A kelengyét gyakran kiegészítették takácsszőttek textíliákkal is. Heves megye díszített parasztszőtteseire az egyszerűség jellemző, de találkozunk nagyobb felületet is beborító szőttek díszítményekkel. Néhány jellegzetes kistáji stílus is kimutatható: Egerbocs, Bükkszék, Tarnalelesz; Északi-Mátraalja; Noszvaj; Átány.

A legrégebbi hímzések egyházi textíliákon őrződtek meg. A kutatás bebizonyította, hogy a korábban ismeretlen, régi stílusú szálvonnásos-vagdalásos háttérű hímzések sem hiányoztak megyénk bizonyos területeiről. A gyűjtemények javát viszont az új stílusú vászonhímzések alkotják, amelyekre a különböző öltéstechnikák együttes alkalmazása jellemző. Mindezek alapján az alábbi stíluscsoportok különíthetők el: Északi-Mátraalja; Recsk; Sirok–Bükkszék–Szajla–Terpes; Egerbocs; Boldog. Dél-Hevesben széles körben elterjedtek voltak a színes hímzésű kötények.

9. Népviselet (Cs. Schwalm Edit)

A szerző 18. századi hagyatéki leltárak, 19. századi ábrázolások és főként múzeumi műtárgyak alapján mutatja be a női és férfi viselet jellemzőit, utalva a köznapi és ünnepi, falusi és mezővárosi, illetve az egyes társadalmi csoportokra jellemző sajátosságokra.

8. kép. Egri népviselet, 1854

Mindezek alapján néhány jellegzetes viseletcsoport mutatható ki a megyében, de gyakran falvanként is jelentős eltérések figyelhetők meg. A fontosabb viseletcsoportok: Északi-Mátraalja; Eger-patak völgye; Novaj és Ostoros; Gyöngyöspata; Nyugat-Heves–Heréd, Nagykökényes, Lőrinci; Boldog; Dél-Heves.

A téli felsőruhák ismert darabjai a kisbundák, subák, cifraszűrök. A báránybőrt feldolgozó szűcsök közül legtöbben Egerben és Gyöngyösön dolgoztak, de sajátos stílust képviselnek a tiszánánai és átányi mesterek darabjai. Egerben készítették az ország legdíszesebb cifraszűrjeit, az egész felületet hímzések borították. Eljutott a

megyébe a jászági suba és ködmön, valamint a gömöri és mezőkövesdi szűr is. A kék posztóból készült rókaprémes mentét a Bükk és a Mátra vidékén hordták.

10. Az emberi élet szokásai (Császi Irén)

A fejezet kiemelten foglalkozik az emberi élet fordulóihoz és az esztendő jeles napjaihoz fűződő szokások tárgyaival, azok funkciójával, díszítésével és a szokások gyakorlása során játszott szerepükkel. A palóc nagycsaládokban kiemelkednek a születéshez kapcsolódó tárgyak (sátorlepedők, bölcsők), illetve az állni és járni tanulást segítő eszközök. A felnőttek használati tárgyai, az ünnepek szokásai a gyermekjátékokban élnek tovább. A leány- és legényélet esztétikai szempontból rendkívül fontos darabjai a szerelmi ajándékok. Új ismereteket jelentenek a katolikus és protestáns falvak fiataljainak a

9. kép. Menyasszonyváltás, a vőlegény ajándéka. Noszvaj

vallási eseményekhez és a legényélethez kapcsolódó tárgyai. Folklor jellegű tárgyi alkotásokban igen gazdag a lakodalom szokásköre. A halálhoz és a temetéshez már jóval kevesebb tárgy kapcsolódik.

Megyéánk elkülönülő falucsoportjai a naptári év ünnepeinek szokásvilágában is különböztek egymástól. A palóc falvakban erőteljesebben jellemző a népi vallásosság. A szlovák települések lakói őrzik nyelvüket és néhány – eredeti lakóhelyükről hozott – szokáselemet. A téli szokáskörben leggazdagabbak a karácsonyi hagyományok, de a farsangi dramatikus játékoknak is több változata él Eger környékén és a mátrai szlovák falvakban. Az egri és gyöngyösi borvidéken a szüreti koszorúk változatos formái is a szőlőművelés fontosságát és gazdag tradícióit hangsúlyozzák.

11. A vallásos élet közösségi színterei (Császi Irén – Gyimesiné Gömöri Ilona)

A népi vallásos gyakorlatban fontos szerepet töltöttek be a szakrális kisemlékek, és számos hozzájuk kapcsolódó szokás, hagyomány alakult ki megénkben. Kiemelhetjük a kápolnákat, haranglábakat, út

menti keresztek, szobrokat (Szent Vendel, Szent Orbán és Donát), kálváriákat, képoszlopokat, élőfára erősített szentképeket és az épületfalakban álló szoborfülkéket. A búcsújáró helyek körül kialakult szokások gazdag szakrális tárgyi kollekciót elevenítenek fel.

A templomok nemcsak a vallásos kultusznak, de a közéletnek is fontos színterei voltak. A tanulmány részletesen foglalkozik a protestáns templomok festett asztalosműnkaíval (Noszvaj, Átány, Nagy-

10. kép. Kőből faragott keresztek. Kápolna

visnyó), úrasztali felszereléseivel, amelyeken a népművészet jól ismert motívumait is láthatjuk. A katolikus templomok népi alkotásokat (hordozható és öltöztetős Mária szobrok, képek), a körmenetek és búcsújárások alkalmával használt helyi készítésű szakrális tárgyakat őriznek. Megyénk temetői állandó kapcsolatban állnak az élő településsel. Nemcsak azok tükörképét adják, de a helyi társadalmi, felekezeti viszonyok és a szokások is jól nyomon követhetők sírkertjeinkben.

A KUTATÁS TOVÁBBI FELADATAI

Népművészeti örökségünk Heves megye címmel kiállítás nyílt 2004. április 2-án az egri vár gótikus palotájának földszintjén (2004. április 2.–június 20.). Itt a megyei köz- és magángyűjtemények, illetve a Néprajzi Múzeumból kölcsönzött legjellemzőbb műtárgyak mutatták be a megye 18–20. századi népművészetét. Nagyjából a kötet tematikájának megfelelően csoportosítottuk a kiállítási anyagot. A projekt anyagi támogatásával lehetőség volt komoly restaurálási feladatok elvégzésére, így számtalan eddig még nem látott darab került a közönség elé.

A szerkesztési és lektorálási munkák után október végén jelent meg a *Heves megye népművészete* című reprezentatív kötet.

Az év során adatgyűjtést végeztünk a megyében ma alkotó népi iparművészek körében, akik a Népművészeti Egyesület és a Hevesi Népművészeti és Házipari Szövetkezet keretei között dolgoznak. Legfontosabb adataikat a kialakítandó *Népi iparművészeti archívumban* őrizzük majd.

Videofilmeket készítettünk a tradicionális kézműves mesterségek mai folytatóiról, és jellemző termékeik megvásárlásával gyarapítottuk a Dobó István Vármúzeum „Élő népművészeti gyűjtemény”-ét.

Az egri várban nyaranta megrendezésre kerülő *Végvári Vigasságok* történelmi fesztiválon lehetőséget biztosítottunk a Heves megyei népművészek, kézművesek bemutatkozására, készítményeik értékesítésére.

Heves megye élő népművészete címmel október 7-én nyílt kiállítás, ahol a mai alkotók legkiemelkedőbb munkáit tártuk a nagyközönség

elé. (A kiállítás 2005. április 3-ig tartott.) E megnyitóval kezdődött a *Tradíció és továbbélés* című a kétnapos nemzetközi konferencia (2004. október 7–8.). Ez az esemény volt a zárása a hároméves kutatási projektnek, amely során hazai és külföldi kutatók és népművészek számoltak be a hagyományos népművészet mai továbbélésének lehetőségeiről, a népi iparművészeti alkotások mai funkciójáról, alkalmazási módjairól. Fontos kérdés a múzeumok és a népi iparművészet kapcsolatának elemzése, a múzeumi gyűjteményekben őrzött értékek közkinccsé tétele és általuk a mai alkotók segítése.

Összességében a tradicionális örökség értékeinek feltárásával és közkinccsé tételével segítséget kívánunk nyújtani a hagyományok mai ápolóinak. A kézművesipar nívós termékei a megyébe érkező turisták révén más tájakra és országokba eljutva hozzájárulhatnak nemzeti hagyományaink széles körű megismertetéséhez, az idegenforgalomhoz kapcsolódó nívós ajándék- és emléktárgyak kínálatának bővítéséhez. Különös aktualitást adott a projektnek, hogy Magyarország Európai Unió tagjának évében (2004) hangsúlyozhattuk a nemzeti azonosságtudat megtartásában alapvető szerepet játszó népművészeti tradíciók megőrzésének és mai alkalmazásának fontosságát.

FARAGÓ TIBORNÉ

Hornyik János: Kecskemét város története, oklevéltárral. Kecskemét, 1860–1866. I–IV.

A várostörténeti monográfia digitalizálása,
közzététele a világhálón*

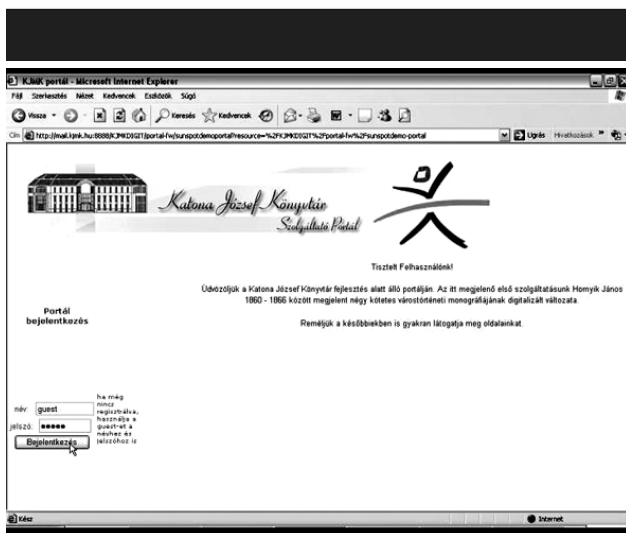
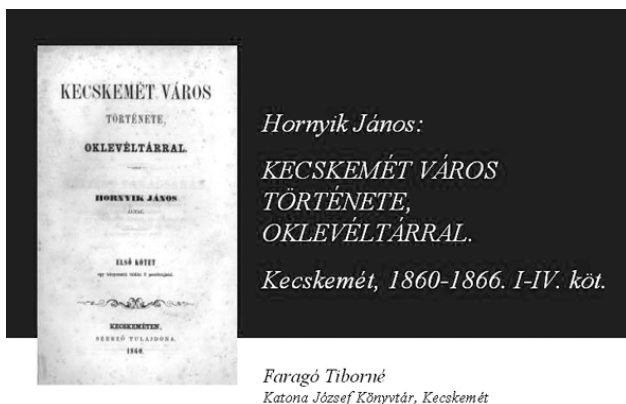
Olyan munkáról szeretnék beszámolni, amellyel könyvtárunk is belépett azon tartalomszolgáltató intézmények egyre bővülő körébe, amelyek a legkorszerűbb tartalomszolgáltató környezetben képesek egy könyv internetes közzétételére. Szeretném röviden ismertetni, hogy miben látjuk ennek a munkának a jelentőségét, valamint bemutatnám a digitalizálásra kiválasztott könyv értékeit és azokat a keresési lehetőségeket, amelyeket a digitalizált változat biztosít a felhasználóknak annak érdekében, hogy megkönnyítse a műben való tájékozódást.

A digitalizálás legnagyobb előnye, hogy nemcsak a dokumentum adatairól tájékoztat, hanem teljes egészében hozzáférhetővé teszi a dokumentum tartalmát. Ezért is hívják az ilyen szolgáltatást biztosító intézményeket tartalomszolgáltatóknak. Nagyon fontosnak tartjuk az ebben a munkában való részvételt, hiszen a könyvtári szakterület 2007-ig megfogalmazott stratégiai céljai között is szerepel a megyei könyvtárak értékes (egyedi vagy kutatási szempontból fontos) helyismereti állományának digitalizálása.

Nem véletlen, hogy a helyismereti gyűjteményeken van a hangsúly. A magyarországi elektronikus tartalomszolgáltatásban a megyei könyvtárak elsősorban a helyismereti gyűjteményben elhelyezett dokumentumaikkal tudnak részt venni, hiszen ezeket rajtuk kívül senki nem fogja digitalizálni, szolgáltatni. Csak ezzel a munkamegosztással válhat teljessé a nemzet kulturális kincseinek olyan gyűjteménye, amelyben a közzétett művek lakóhelytől függetlenül mindenki számára egyenlő eséllyel elérhetők. Az Informatikai és

* Elérhető a Katona József Könyvtár honlapjáról (<http://www.kjmk.hu/>)

Hírközlési Minisztérium is ebből a célból hirdette meg 24. óra – *Kulturális kincseink digitalizálása* című pályázatát. Ennek a pályázatnak a keretében készítettük el Hornyik János: *Kecskemét város története, oklevéltárral* (Kecskemét, 1860–1866.) című négykötetes várostörténeti monográfiájának digitalizált változatát. Természetesen meg kellett felelnünk a pályázat által előírt számos szempontnak.

TARTALMI SZEMPONTOK

A pályázati támogatás célja volt, hogy elősegítse a kulturális szempontból kiemelkedően fontos vagy nagy érdeklődésre számot tartó tartalmak digitalizálását, amelyek romló hordozói miatt különösen veszélyeztetettek. A támogatás elnyeréséhez bizonyítanunk kellett, hogy az általunk kijelölt mű ezeknek a feltételeknek minden szempontból megfelel, miszerint múltunk és jelenünk megismerésének olyan pótolhatatlan, forrásértékű alkotásáról van szó, amely nemcsak a nemzeti, de az egyetemes kulturális örökségnek is elválaszthatatlan része.

Hornyik János (1812–1885) Kecskeméten született, a helybeli piarista gimnáziumban, majd a pesti egyetemen bölcsészetet tanult. Szülővárosában levéltáros, majd városi főjegyző lett. A magyar történelemnek alapos ismerője volt, de behatóan foglalkozott szülővárosának történetével is. A városi levéltár jegyzőkönyvei, számadásiratai és oklevelei voltak munkáinak forrásai. Ezek alapján több folyóiratban publikált Kecskemét történetével foglalkozó tanulmányokat. Fő műve, a *Kecskemét város története, oklevéltárral* 1711-ig ismerteti a város történetét. A korabeli történetírók ösztönzésére, valamint a Magyar Tudományos Akadémia felhívására fogott hozzá a nagyszabású várostörténeti monográfia megírásához. Munkája elkészítéséhez a város is jelentős segítséget nyújtott: anyagilag támogatta a nagyszámú török nyelvű iratanyag lefordítását és a teljes mű kiadását.

1860-ban jelent meg a mű első kötete 279 lapon, 40 okmánnyal és 6 pecsétrajzzal. Az első szakasz a kezdetektől a honfoglalásig tárgyalja a város történetét. A második szakasz a honfoglalástól a mohácsi vészig öleli fel a Kecskemétre vonatkozó adatokat, különösen Kecskemét névvel, régi pecsétjével, kiváltságos helyzetével, művelődéstörténetével, a város földesuraival foglalkozik. Az oklevéltár mintegy 90 oldalon a kötet egyharmadát teszi ki. A második kötet 1861-ben látott napvilágot 512 oldalon, 320 oklevéllel. A kötetben található harmadik szakasz a város történetének török korszakát tárgyalja 1526-tól 1686-ig. A szerző az oklevéltárat négy részre osztotta:

- vallási viszonyokra vonatkozó oklevelek,
- ipar- és céhlevelek,

- török levelek,
- vegyes tárgyú oklevelek.

Ebben a kötetben az oklevelek a könyvnek több mint felét, pontosan 288 oldalt tesznek ki.

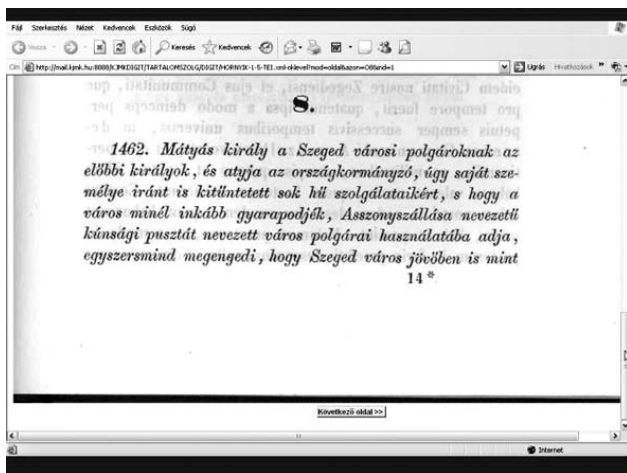
Az 1862-ben megjelent harmadik kötet a mohácsi vész utáni közzel kétszáz év történetét mutatja be a Rákóczi-szabadságharc kitöréséig. Tárgyalja Kecskemét földesurait, a helyi történetéseket összekapcsolja a nevezetes történelmi eseményekkel, idézve a város levéltárában levő okmányokat és jegyzőkönyveket. A kötet 512 lapon jelent meg. Ebből a 180 oklevél 210 oldalt foglal el, az alábbi rendszerezésben:

- Thököly hadjárataira vonatkozók,
- a török kiveretése kori közteherviselés,
- új szerzeményi birtokigazolás,
- fegyverjogválságra vonatkozók,
- királyi dézsma vagy papi tized.

A negyedik kötet 1866-ban jelent meg. A kuruc világ forradalmát tárgyalja 1703-tól 1711-ig. A 431 oldalon megjelent kötetben 175 oklevél található 203 oldalon.

A várostörténeti monográfiát 1862-ben az Akadémia Marczibányi-díjjal jutalmazta, és a szerzőt levelező taggá választotta az alábbi indokkal: *Mind az okiratok nagy számát, melyek e műben bocsáttattak először közre, mind a feldolgozást tekintve, a legkiválóbb mű azon történelmi monographiák közt, melyek irodalmunk terén 1856–61. évek folyamán megjelentek.* Hornyik a harmadik kötet előszavában különösen hangsúlyozza, mennyire fontosnak tartja az oklevéltár dokumentumainak hitelességét: *A szövegben s oklevéltárban közlöttem vagy idéztem harmadfél száz oklevél nagy része vagy levéltári, vagy jegyzőkönyvi másolat; de olyatén másolatok ezek, melyek egykorúak és hivatalosak: egyetlenegy sincs azok közt, mely ismeretlen kéztől származott vagy magán úton a városi levéltárban jutott másolat lenne, hanem egytől egyig hivatalos használatra lemásolt hivatalos iratok vagy hivatalos rendeleteknek a város jegyzőkönyvébe az akkori hites jegyzők által szó szerint beírott másolatai.* Ezek a történetírói erények teszik a monográfiát a mai kutatók számára is forrásértékű dokumentummá. Hornyik várostörténetének legnagyobb értékét napjainkban is a korabeli hiteles oklevelek, jegyzőkönyvek nagy száma (715 db.) jelenti. Az oklevéltárban

kiadott iratok nagy része elpusztult a második világháborúban, így ezeknek a dokumentumoknak egyedüli forrása a négykötetes mű. Elmondhatjuk, hogy mind a mai napig nem jelent meg Kecskemét történetét, művelődéstörténetét, irodalmát vagy bármilyen feldolgozását bemutató könyv, tanulmány, amelynek legfontosabb hivatkozásai ne Hornyik János művére utalnának. Az elmúlt 150 évben ez volt az egyetlen várostörténeti monográfia a városról. Azóta csak 2002-ben jelent meg a Kecskemét történetének első kötete 1849-ig, amelynek fejezeteit más-más szerzők írták, de Hornyik János műve mindenkinél alapvető forrásdokumentum. A monográfia egyetlen kiadást élt meg. Nyomdatörténeti jelentőségű, hogy Szilády Károly (1795–1871) nyomdájában készült, amely az első kecskeméti könyvnyomda volt, 1841-től 1871-ig üzemelt. Könyvtárunk számára különös értékeket képviselnek és fokozottan védettek ebből az első nyomdából kikerült dokumentumok. Hornyik János monográfiájából gyűjteményünkben hat teljes példány található. Ezek, hordozójukat tekintve veszélyeztetettek, restaurált, többszörösen átkötött kötetek, amelyek a rendszeres használat miatt kiemelt védelemre szorulnak.

A DIGITALIZÁLT VÁLTOZATTAL SZEMBEN TÁMASZOTT ELVÁRÁSOK, SZEMPONTOK

A tartalmi szempontok mellett a digitalizált változattal kapcsolatos elvárásoknak is meg kellett felelnünk. A feladat egy olyan digitalizált változat létrehozása volt, amelyből igény szerint az eredetivel megegyező minőségű, azzal azonos élményt nyújtó, azonos értéket közvetítő változat bármikor előállítható. Miután a legfontosabb forrásértéket a műben közölt oklevelek képezik, a kutatók számára meg kell őrizni az oklevéltár hitelességét, ezért ezeknek a részeknek képként történő digitalizálása elengedhetetlen volt. Csak így tudtuk a forrásértéket is biztosítani a teljes körű szöveges keresés mellett. Így válhat a mű a későbbiekben is alapidokumentumává mind a tudományos kutatásnak, mind a legszélesebb rétegeket érdeklő ismeretszerzésnek.

A munka elvégzéséhez szükséges informatikai fejlesztésre szerződést kötöttünk a Multilogic Tanácsadó és Informatikai Kft.-vel, hogy szoftverfejlesztést végezzen a pályázati elvárások teljesítéséhez. A szerződés tárgya olyan szolgáltató portál tervezése, fejlesztése, olyan korszerű tartalomszolgáltató környezet kialakítása, amely lehetővé teszi a könyv internetes közzétételét. Ez a tartalomszolgáltató környezet egy Java megoldás, amely XML formátumban tárolja a digitalizált tartalmat. A következő munkafolyamatokat végeztük még el: szkennelés, a teljes szöveg gépelése, korrektúrája, valamint a szövegelemzés. A szövegelemzés során megjelöltük a személyneveket, földrajzi neveket, amelyekre a keresőkérdeések irányulhatnak, valamint azokat a kapcsolatokat, amelyeket megjeleníteni szándékoztunk a szövegen belül. Létrehoztunk egy szövegen kívüli kapcsolatrendszert is, mégpedig az OLIB integrált rendszerünkkel. Úgy gondoltuk, hogy hasznos lehet a kutatóknak, ha olyan kiegészítő információhoz jutnak a műben előforduló személyekről, amit számítógépes rendszerünk tartalmaz.

Mik lehetnek ezek a kiegészítő információk?

- Elsősorban: miután többnyire helyi személyről van szó, ezek a személyek helyismereti adatbázisunkban mint helyi adatok szerepelnek, a rájuk vonatkozó legfontosabb információkkal.

A tartalomjegyzék részletesen ismerteti az egyes fejezetekben foglaltakat. A fejezeteket római számok jelölik. A leíró részben a lábjegyzetekben található a hivatkozások a közölt oklevelekre és egyéb forrásdokumentumokra. Az oklevéltárban az egyes forrásdokumentumok arab számmal vannak ellátva.

Kapcsolatok

1. Szövegen belüli kapcsolatok (a mű szerkezetét tükrözik)

- A képernyőn megjelenő kötetekről közvetlenül elkezdhetjük a szöveg végigolvasását fejezetenként továbbhaladva, vagy kapcsolódhatunk a tartalomjegyzékről a megfelelő szövegrészhez.
- A leíró részben a lábjegyzet számáról közvetlenül kapcsolódhatunk a lábjegyzet szövegéhez.
- Amennyiben a lábjegyzet oklevélre utal, innen a megadott számú oklevélhez jutunk el.
- Az oklevél szöveges formájáról az oldalképekre klikkelve megtekinthető a képként rögzített forma.

2. Kapcsolat az OLIB adatbázissal

Ha a digitalizált műben előforduló névről katalógusadatokkal rendelkezünk, kapcsolatot építettünk ki az OLIB adatbázissal.

3. Kapcsolat a talált kifejezések között

A szövegben megjelölve jelenik meg az első talált kifejezés, és lehetőség van a további találatokra való ugrásra előre, illetve vissza.

KERESÉS

Mindenekelőtt egy útmutató tájékoztatja a felhasználót a keresési lehetőségekről.

Kereséskor nem teszünk különbséget az ékezetes és ékezet nélküli magánhangzók, valamint a kis- és nagybetűk között. A központosítási jeleket és egyéb írásjeleket nem vesszük figyelembe. A dokumentumokat akár a teljes szövegük, akár szerkezeti egységeik alapján kereshetjük.

A keresőkifejezés beírása után megtörténik a találatok számának kijelzése.

A találati szám fájlokra vonatkozik. 17 fájlba rendeztük az anyagot a keresés meggyorsítása végett. A fájlok a könyv szerkezeti egységeit, fejezeteit tükrözik.

1. Egyszerű szabad szöveges keresés

Egyszerű szabad szöveges keresés esetén a rendszer megkeresi azokat a dokumentumokat, amelyekben a keresett szó – több szó esetén legalább az egyik szó szerepel, a beírt szavak sorrendjétől függetlenül. A kapott találati lista elejére azok a dokumentumok kerülnek, amelyekben a keresett szavak leggyakrabban előfordulnak, pl. tiszai hadjárat.

2. Pontos keresés

Ha egy több szóból álló kifejezést keresünk pontosan a megadott formában, akkor a kifejezést idézőjelbe („ ”) kell tenni. Ilyenkor a szavak sorrendjét is figyelembe veszi a rendszer, pl. „tiszai hadjárat”.

Pontos keresés

Keresés
[Útmutató a kereséshez](#)

↓

Talált fájlok száma: 1. Oldalszám: 1

Cím
KECSKEMÉTI VÁROS TÖRTÉNETE, OKLEVÉLTÁRRAL, HARMADIK KÖTET a szövegben és külön harmadfélszáz darab oklevéllel... TARTALOM

3. Szabad szöveges keresés Boole-kifejezésekkel

Ha a keresett szavak közé Boole műveleteket írunk (AND, OR), a rendszer azokat a dokumentumokat keresi, amelyek megfelelnek az adott feltételnek. AND művelet megadásakor a megadott szavak mindegyike szerepel a dokumentumban, de nem feltétlenül a megadott sorrendben. OR művelet megadása esetén a megadott szavak bármelyike, esetleg mindkettő szerepel a dokumentumban, pl. Mohács AND Szolnok; Mohács OR Szolnok.

4. Szövegrészek szerinti keresés

A keresést korlátozhatjuk a dokumentum egyes szövegrészeire, szerkezeti egységeire is, például csak a címben, vagy csak a lábjegyzetben előforduló szavakat keressük. A szövegrész nevét és a keresett szót kettősponttal (:) elválasztva kell megadni. A fentiekben leírt pontos keresés és a Boole kifejezések használata ezen belül is lehetséges.

Példák:

cím: Kecskemét

személy: Katona

földrajzi név: Szolnok AND Mohács

lábjegyzet: „Magyar Történelmi Emlékek”

oklevélszám: 55

Bízom abban, a fenti példákkal is sikerült érzékeltetni, hogy egy rendkívül korszerű tartalomszolgáltató környezetben, sokoldalú keresési lehetőség létrehozásával széles felhasználói körnek tudtuk biztosítani az adatokhoz való gyors, pontos hozzáférést, valamint – a forrásérték megőrzése mellett – megkönnyítettük a műben való tájékozódást.

Úgy gondoljuk, hogy e mű digitális közzétételével nagy szolgáltatást tettünk a tudományos kutatásnak és az oktatásnak.

Végezetül szeretném elmondani, hogy ez a munka különböző szakterületeket képviselő kollegákból álló munkacsoport több hónapos, összehangolt munkájának a végeredménye. Előadásomban a hangsúlyt – a felhasználói érdekek szem előtt tartása mellett – könyvtárszakmai szempontokra helyeztem, ugyanis ebben a munkamegosztásban nekem ez volt a feladatom, ezt tudtam vállalni.

Azokról a nagyon fontos technikai, szoftver-megoldásokról, -fejlesztésekről, amelyeket a munka során elvégeztünk, csak érintőlegesen szóltam. Úgy gondolom, ez egy másik előadás témája lehet.

DOMBORÓCZKI LÁSZLÓ

A neolitikum kutatásának újabb eredményei Heves megyében (1994–2003)

Az alábbi néhány oldalon rövid áttekintést szeretnék közreadni a Heves megyei neolit-kutatás aktuális állapotáról, legújabb eredményeiről, bemutatva az elmúlt évek fontosabb ásatási helyszíneit és kiemelve a gazdag leletanyag legérdekesebb darabjait. Az ilyen jellegű munka bizonyos számvetésre is alkalmas, hiszen az elmúlt tíz évben elvégzett feladatokra visszatekintve, az eseményeket kronologikus sorrendben követve, nemcsak az új adatok, hanem a folyamatosan változó, meg-megújuló célkitűzések is láthatóvá válnak, és ennek révén a kutatások hátterének, motiváló erőinek megvilágítására is lehetőség nyílik.¹

Ahhoz persze, hogy új eredményekről beszélhessünk, először is át kell tekinteni, hogy mi jellemezte a neolitikum kutatását az 1990-es évekig. Eredményeinket ennek függvényében kell majd értékelnünk. Most csak a főbb jellemzők és a meghatározó tendenciák kiemelésére adódik alkalom, egy készülő monográfia azonban az itt éppen csak megemlített ásatási eredményeket is teljes részletességgel tárgyalja majd.

A régészetben kevésbé járatos olvasók kedvéért talán nem árt az alapfogalmak tisztázásával kezdenem a kutatásörténeti bevezetőt. A neolitikum szó újkőkort jelent, azaz a kőkor újabb szakaszát jelöli. Naptári (kalibrált radiokarbon) dátumokkal mérve ez az i. e. 10–5. évezred közötti időszakot öleli fel Eurázsia területén. Az őskőkor (paleolitikum) időszakában még zsákmányoló életmódot folytató, halász, vadász, gyűjtögető közösségek területén az újkőkor időszakában termelő gazdálkodásból, állattenyésztésből és növénytermesztésből élő embercsoportok jelentek meg. Az állatok és növények háziasítása, domesztikációja a Közel-Keleten ment végbe az i. e. 10. évezredben, majd ez az ismeret innen sugárzott szét a kerámia-művességgel, a csiszolt kőszerszögek készítésével és a tartós megtele-

¹ A dolgozat az Országos Széchényi Könyvtárban 2004. március 25-én elhangzott előadás alapján készült, az ott bemutatott illusztrációk felhasználásával. A kéziratot 2004 nyarán zártuk le.

A neolit életmód elterjedése (a neolitizáció) Európában

i. e. 5500-5000

i. e. 6500-5500

i. e. 10 - 7. évezred

A lehetséges okok:

- új népesség bevándorlása
- helyi invenciók
- az új ismeretek áramlása és őslakosság általi adaptációja
- 1-3. kölcsönhatása

1. kép

pedést mutató, korai földműves falvak elterjedésével egyidejűleg. Az i. e. 7. évezredben Délkelet-Európában is megjelentek az első neolit települések, majd a 6. évezredtől kezdve ezek már megtalálhatók a Kárpát-medence és Közép-Európa területén is (1. kép). Az őskőkor, valamint a középső kőkor (mezolitikum) szegényesnek mondható, csont-, kagyló- és kőleletanyagához képest az újkőkori leletek fontos minőségi változásokat és szinte robbanásszerű mennyiségi növekedést mutatnak. Az agyagfalú házak omladécai, de még inkább a jellegzetes díszű, agyagból készült edénytöredékek szinte beborítják a lelőhelyek, a hajdani újkőkori települések területét. De kikhez is köthető ez a fajta újkőkori leletanyag? Kik voltak ezek az újkőkori emberek? Telepesek jöttek volna a Közel-Keletről, vagy csak a neolitikus ismeretek terjedtek el láncreakciószerűen Európa-szerte? Esetleg helyi domesztikációval és önálló neolitikus felfedezésekkel is kellene számolnunk egy-egy térségben? Az emberek

mozogtak, vagy csak az ismeretek? Ezek a kérdések komoly, máig megoldatlan régészeti problémák köréhez vezetnek el bennünket. A 20. század első feléig, főleg a tipológiai elemzés módszerére alapozva, a neolitikus leletanyag elterjedését egyértelműen népi diffúzió eredményének tekintették, majd az 1950-es évek második felétől, a radiokarbon kronológia eredményei alapján mindezt megkérdőjelezték, hiszen a korai, dél-európai C14-es dátumok miatt egyes helyeken felmerült a lokális invenciókra alapozott fejlődés lehetősége is. A későbbiekben az újabb és újabb ásatási eredményeknek köszönhetően már árnyaltabb modelleket vázoltak fel, azonban az egyes régiók neolitizációjának módját illetően lényegében napjainkig tartó vita zajlik a tudós társadalomban.² Az elvi viták helyett ma már az egyre inkább gyarapodó leletanyag széles körű elemzésére tevődik a hangsúly. Azt vizsgálják, hogy egy adott régióban volt-e helyi mezolitikus őslakosság, és ha igen, milyen volt a viszonya a térség első neolitikus kultúrájához. A fő kérdés az, hogy a térség első neolitikus kultúrája mezolitikus gyökerekből fejlődött-e ki, vagy bevándorló elemekre vezethető vissza, vagy esetleg a különböző etnikai csoportok keveredését követően bontakozott ki.³ A régészet célja manapság a lelőhelyek teljes körű történeti és környezeti rekonstrukciója, az egykori embernek mint természeti és társadalmi lénynak, valamint szocio-kulturális (anyagi, gazdasági, szociális és vallási) rendszerének komplex, minél teljesebb körű megismerése.⁴ A neolitizáció kutatása ezen túlmenően az indoeurópai nyelvű népek őshazájának keresésével is összefonódott, az indoeurópai nyelvek első nagy elterjedését ugyanis újabban egészen a neolitikum

² Részletes irodalom: Raczky 1988, 9–12.

³ Természetesen ma már nem csupán a tárgyi leletanyag tipológiájára, nemcsak a kronológiai és településszerkezeti aspektusokra, hanem természettudományos módszerek alkalmazásával komplex leletelemzésre, köztük laboratóriumi vizsgálatok eredményeire is támaszkodnak. Elvileg semmilyen kiásott anyag sem mehet veszendőbe anélkül, hogy tüzetesen meg ne vizsgálnák. Manapság a kerámiatöredékek, állatsontok, embercsontok, a kő- és csonteszközök, kagyló- és csigaleletek mellett külön specialisták vizsgálják a polleneket, a növénymaradványokat, a talajmintákat: Visy 2003, 37–72. A csontoknál újabban már nem csupán a kormeghatározáshoz használt C14, hanem a C13 és N15 értékeket is mérik, hiszen ez utóbbiak fontos támpontokat jelentenek az egykori táplálkozási szokásokra nézve: Whittle et al. 2002. A legújabb publikációkban már a genetikai adatok is fontos súllyal esnek latba, sőt a stroncium egyes izotópjai is: Bentley et al. 2003, 63–66.

⁴ Renfrew–Bahn 1999, 34–46, 163–169, 448–451, 461, 469.

korszakáig vezetik vissza.⁵ A neolitizáció kutatása tehát az ősrégészet egyik legérdekesebb területének számít.

A Kárpát-medence térségének rendkívül jók az adottságai a neolitizáció vizsgálatát illetően is, hiszen a balkáni korai neolitikum északi határterülete az i. e. 6. évezredben éppen itt húzódott. Az első neolitikus kultúrát a Kárpát-medencében a Starčevo–Körös-kultúra jelenti, mely a Kárpát-medence déli felét foglalta el az i. e. 7–6. évezred fordulóján. A Dunától keletre Körös-, a Dunától nyugatra pedig Starčevo-kultúráról beszélünk. Az utóbbi gyökere egészen Macedóniáig követhető, ott ez már az i. e. 7. évezred végén megjelent, míg a Körös-kultúra csak az Al-Dunától északra terjedt el az i. e. 6. évezred első felében. Azt, hogy az első neolitikus kultúra megjelenése balkáni telepések bevándorlásához köthető, a leletanyag hasonlósága és az antropológiai jellegzetességek miatt, szinte senki sem vitatta. A Starčevo–Körös-kultúra azonban a Kárpát-medence közepétől nem terjedt tovább észak felé. A medence északi felén, a C14-es adatok tanúsága alapján, csak az i. e. 6. évezred közepétől kezdődően jelentek meg neolitikus kultúrák, melyek a Starčevo–Körös-kultúrától eltérően már vonaldíszes kerámiával jellemezhetők. Az új kultúrák nyilván a Starčevo–Körös-kultúrák hatására jöttek létre, de hogy miként, arra eltérő magyarázatok születtek. A neolitikus kutatás egyik alapproblémája az 1960-as évektől kezdve az volt, hogy magyarázatot találjon a Starčevo–Körös- és a vonaldíszes kultúrák közötti kronológiai és genealógiai összefüggésekre, valamint arra, hogy miért torpant meg a neolitizáció közel 500–1000 évre a Kárpát-medencében. Mindez persze nem csak a hazai kutatókat foglalkoztatta, hiszen a korai vonaldíszes kerámia (a továbbiakban VK) az Alföldtől és a Dunántúltól egészen a Rajnáig elterjedt. A VK i. e. 6. évezred közepére tehető elterjedésben, azon túlmenően, hogy a legkorábbi időszakban az anyag meglepően egységes, az a legérdekesebb, hogy a hosszú „várankozás” után, az új kultúra elterjedése az óriási területen szinte egy csapásra (mintegy száz, százötven év alatt) végbement. A Kárpát-medence ezért a 6. évezred közepén a közép-európai neolitikus fejlődés kisugárzó centrumának tekinthető. A neolitizáció vizsgálata szempontjából a legfőbb kérdés az volt, hogy az új vonal-

⁵ Makkay 1998.

díszes kultúrák létrejötte kulturális vagy etnikai diffúciónak köszönhető, vagy esetleg mindkettőnek. Lényegében ez a probléma tartotta és tartja lázban a nemzetközi kutatást napjainkig is.⁶

Figyelmünket a továbbiakban kizárólag a Körös-kultúrára és a vonaldíszes kerámiák kultúrájának lokális variánsára, az alföldi vonaldíszes kerámia (a továbbiakban AVK) kultúrájára koncentrálhatjuk. A kutatás legfőbb kérdése térségünkben arra irányult, hogy milyen lehetett a viszonya a Körös- és az AVK-kultúrának egymáshoz (2. kép). Az 1970-es évekre világossá vált, hogy az AVK-kultúrájának legkorábbi szakaszát az úgynevezett Szatmár-csoport képezi, amely leletanyagát tekintve egyaránt tartalmaz Körös- és AVK-elemeket is, ráadásul területileg éppen a Körös-kultúra északi peremvidékén helyezkedik el.⁷ A Szatmár-csoport révén tehát megvolt a kapcsolat a két kultúra között, azonban konkrét bizonyíték nem volt arra, hogy lehet-e a Körös-kultúrát a Szatmár-csoport genetikai előzményének is tekinteni. Kalicz Nándor és Makkay János a Szatmár-csoportot a Körös-kultúrából vezették ugyan le, azonban magát a népet nem a Körös-kultúra bevándorló telepeseivel, hanem a hirtelen átkulturálódó, helyi, késő mezolitikus őslakossággal azonosították. Erre az őslakosságra indirekt módon, főként a Körös-kultúra geográfiai viszonyokhoz nem igazodó (az Alföld közepén megálló, akkoriban nagyjából csak Szolnok térségéig húzódó) északi elterjedési határából következtettek,⁸ az őslakosság valódi nyomait ugyanis a 90-es évekig nem találták meg. A 80-as évekre az AVK genezisére Raczy Pál új modellt dolgozott ki. Szerinte az AVK-t a partiumi, szabolcsi Körös-ágból kell levezetni, így a legkorábbi AVK–Szatmár-népesség a Körös-kultúra legkésőbbi fázisának települési tömbjéből származtatható.⁹ Az etnikus gyökerek tekintetében a Tiszaháton végzett kutatásaira alapozva, hasonló elképzelést fogalmazott meg Korek József is. Szerinte a tiszaháti neolitikus fejlődés a Körös-kultúra etnikai

⁶ Tillmann 1993, Tillmann et al. 1994, Gronenborn 2003.

⁷ A Körös-kultúra leletanyagát Kutzián Ida különítette el önálló régészeti kultúráként 1944-es monográfiájában, az AVK kultúráját és főbb csoportjait pedig, évtizedekre visszamenő, korábbi kutatók munkáit is szintetizáló tanulmányaikban Kalicz Nándor és Makkay János határozták le 1977-ben.

⁸ Kalicz–Makkay 1977, 18–19, 29.

⁹ Raczy 1986, 27–32.

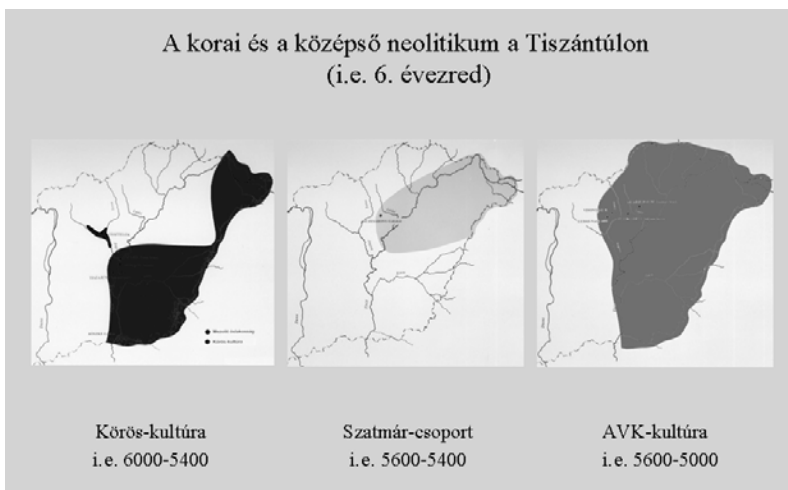
bázisán ment végbe.¹⁰ A 90-es évek elején Kertész Róbert megtalálta a mikrolitikus iparú őslakosság nyomait a Jászságban.¹¹ Ekkortól újra előtérbe került a mezolitikus etnikum szerepe a neolitizációban. Kertész Róbert és Sümegi Pál a Körös-kultúra geográfiai tényezőkhöz nem igazodó elterjedési határának magyarázatára geoarchaeológiai modellt alkottak, és bevezették a KEB AÖB (Közép-Európai–Balkáni Agro-Ökológiai Barrier) fogalmát. Nézetük szerint az éghajlati és talajtani adottságok, valamint a környezeti mozaikok a Körös-kultúra élelemtermelő gazdálkodása szempontjából olyan limitáló vonalat képeztek, amely behatárolta a kultúra északi elterjedési lehetőségeit. A balkáni éghajlati és környezeti hatás periferiájára került növénytermesztő, állattenyésztő közösségek, szerintük, ökológiai csapdába kerültek, terjeszkedésük lelassult, majd a KEB AÖB mentén megállt. A KEB AÖB-t persze pontosan a Körös-kultúra akkor ismert északi elterjedési határán húzták meg. Ez, nézetük szerint 1000 évig fennálló olyan vonalat jelentett, melytől északra a korai neolit népcsoportok anyagi kultúrájától és gazdálkodásától kardinálisan eltérő, a helyi körülményekhez alkalmazkodó neolit kultúra, a vonaldíszes komplexum jött létre.¹² A neolitizáció témaköréhez 2003-ban magam is hozzászóltam. Ásatási adataimra támaszkodva amellet érveltem, hogy az AVK korai, Szatmár-csoportjának genetikus őseként a Körös-kultúra népét kell tekintenünk, azonban nem zártam ki annak lehetőségét sem, hogy az AVK későbbi időszakában a helyi mezolit közösségek is neolitizálódhattak.¹³

¹⁰ Korek 1983, 25–26.

¹¹ Kertész et al. 1994, 15–37.

¹² Kertész–Sümegi 1999, 17–19.

¹³ Domboróczki 2003a, 33–43. Szerintem a Körös–Starčevo-kultúra terjedésével jellemezhető neolitizáció nem állt meg a Kárpát-medence centrumában, nem-hogy 1000 évre, de még 500 évre sem. Míg korábban azt hitték, hogy a Starčevo–Körös-kultúra szinte egyből elérte északi határait, ma, a C14-es adatok alapján már inkább fokozatos terjeszkedésre következtethetünk: Whittle et al. 2002, 88–89, 112–113. Úgy tűnik tehát, hogy a Starčevo–Körös-kultúra csak fejlődésének végén érte el északi határát, azonban ott és akkor szinte azonnal létrejöttek az új, vonaldíszes kerámiával jellemezhető kultúrák, melyek egyébként sok vonásban azonosak is a Starčevo–Körös-kultúrával, és amelyek gyorsan el is terjedtek annak területén.

2. kép

Tekintsük át most röviden, hogy milyen új eredményeket és adatokat mutathat fel a Heves megyei kutatás. Kutatásról persze (a szó neme-sebb értelmében véve) csak az utóbbi években beszélhetünk, amikor is tervszerűen kerestünk, nyomoztunk leletek és lelőhelyek után. Az 1994 és 2002 közötti időszakban helyesebb inkább beruházásokhoz kapcsolódó, iparszerű régészeti feltárásokról beszélni. A lényeg az, hogy e tevékenység révén – nevezzük akárhogyan is – hasznos új ada-tok birtokába jutottunk. 1993 és 1997 között az M3-as autópálya nyomvonala mentén (Kompolt–Kígyósér, Füzesabony–Gubakút, Me-zőszemere–Kismari-fenék, Füzesabony–Szikszói-berek), majd 1998–2002 között a visontai bányában (Visonta K-II, Ludas–Varjú-dűlő) több AVK-lelőhelyet volt alkalmam feltárni. Nagy felületeken dolgoz-hattunk, így sok objektumot kiásva, komoly mennyiségű leletanyagot gyűjtöttünk, és ami még fontosabb, lényeges településszerkezeti meg-figyeléseket tehettünk. Ezeknek a nagy felületű ásatásoknak talán ép-pen a településszerkezeti megfigyelések tekinthetők legfontosabb eredményeinek. Az AVK-korszak településeiről alkotott régi képet ugyanis az új adatok alapján szinte teljesen át kellett rajzolni.

Korábban, egészen az 1990-es évekig azt gondolták, hogy az AVK-települések kis méretűek, szabálytalan szerkezetűek, leginkább talán kör formájúak.¹⁴ Az ásatások zömmel kisebb felületek megnyitására szorítkoztak, ezért a régészek elsősorban a leleteket tartalmazó objektumok bontását kísérték megkülönböztetett figyelemmel. Úgy vélték, hogy azok a nagy, ovális gödrök, amelyekben a leletek is koncentrálódtak és amelyekben égésnyomok, „tűzhelyek” is előkerültek, nem mások mint gödörlakások, és mint ilyenek, megfelelnek egy primitívebb, mobilis, a neolitizáció küszöbén álló nomád közösség lakhelyének. Sokáig nem jelentett ellentmondást, hogy a Körös-kultúra telepein már az 1960-as évektől kezdve találunk felmenő falú, cölöpszerkezetes háznymokat, hiszen az uralkodó elképzelések fényében természetesnek tűnt, hogy a déli gyökerű Körös-népességet fejlettebbnek tartották az éppen általa neolitizált helyi őslakosságnál. Ezt a képet még az sem homályosította el, hogy cölöpszerkezetes háznymok az AVK végső szakaszáról is előkerültek. Az AVK készítőit kissé elmaradott embereként képzelték el, akik ugyan már áttértek a letelepült életmódra, de megőrizték mobilitásukat, és átmenetileg még ragaszkodtak földbe vájt sátoztetős lakásaikhoz. Az AVK-s gödörházak előképeiként a mezolitikus és paleolitikus telepeken feltárt, sátoztetű építmények szolgáltak, és a gödörházakat térségünkben egészen a késő neolitikum végéig fetételezték.¹⁵ Az AVK-korszak gödörházaira vonatkozó elképzelések csak az 1990-es évek derekán változtak meg gyökeresen. Az autópálya-építéshez kapcsolódó leletmentő ásatások során, 1994-ben először Polgáron,¹⁶ majd Mezőkövesd-Mocsolyáson¹⁷ találtak föld fölé épített, nagyméretű AVK-kori házmaradványokat. Utóbbi esetben a korai AVK-Szatmár-leletanyagú telepen paticsos házomladékok kerültek elő, amelyek a Körös-házakhoz hasonlóan kétségtelenül tették a megfigyeléseket. Így már nem volt akkora meglepetés, hogy 1995-ben hasonlóan nagy méretű, szabályos, cölöpszerkezetes házak nyomai kerültek elő a füzesabony-gubakúti, szintén korai

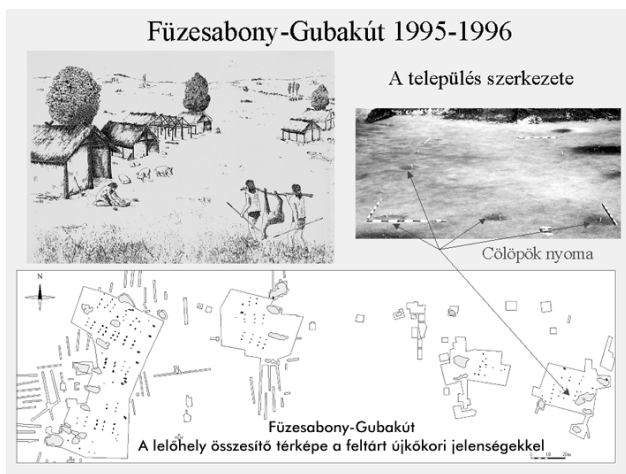
¹⁴ Makkay 1982, 160.

¹⁵ Részletes irodalom a témához: Domboróczki 2001b, 71–73.

¹⁶ Raczky Pál előadása 1995 tavaszán az ELTE Régészettudományi Intézetében

¹⁷ Kalicz–Koós 1997, 28–33.

AVK–Szatmár-kori telepünk ásatásán is. A két évig tartó ásatások során több mint tíz háznyomot találtunk, melyek szabályos, 12-16x5-6 méteres, háromosztatú építményeket jeleztek, már a legkorábbi AVK időszakában. Ekkoriban már nem is annyira a házak megléte, hanem maga a településszerkezet volt az, ami igazi újdonságnak hatott. A házak ugyanis sorokban álltak egy hajdani érmeder két partján. A házak között gödrök húzódtak, a házak sarkainál temetkezések maradványai kerültek elő. Az egész település képe tervezett, rendezett benyomást keltett (3–4–5. kép). Eddig az AVK-települések belső szerkezetére vonatkozóan nem voltak igazi támpontok, a települési objektumok, azaz a házak, a gödrök, valamint a sírok viszonyáról szinte semmit nem tudtunk. Ekkortól azonban úgy tűnt, lehet valami vezérfonal. Szerencsére, már a gubakúti ásatás elején feltűnt a gödrök, házak és sírok elhelyezkedése közötti szabályosság, így a lelőhely települési sorait szinte egy-két magányos hulladékgödör elhelyezkedése alapján sikerült kikövetkeztetnem.¹⁸ Igaz, a tétel bizonyításához az autópálya nyomvonalából kissé ki kellett lépni.

3. kép

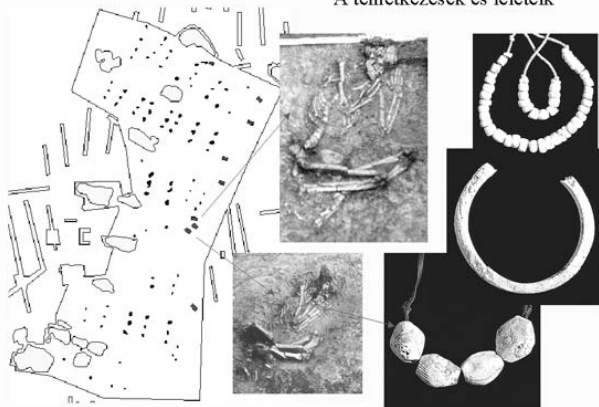
¹⁸ Domboróczki 2001a, 199–202.

Még ugyanebben az évben Mezőszemerén is ásatásba kezdtem, ahol ismét tesztelhetem ezt a megfigyelést, hiszen kutatóárkainkban itt is előkerültek AVK-leletanyagú objektumok. Módszerem lényege az volt, hogy az első AVK-leletanyagú gödör előkerülése után, a gödör hosszanti tengelyére merőleges irányban tudatosan kerestem a további gödrök nyomait. 1997-re, az ásatás befejezésére beigazolódott, hogy a település itt is soros szerkezetű. Itt is előkerültek háznyomok, és a sírok itt is a feltételezhető házak sarkainál csoportosultak úgy, mint Gubakútnál (6. kép). Füzesabony-Szikszói-bereknél 1997-ben és Ludas-Varjú-dűlőnél 1998 és 2002 között szintén hasonló településmaradványokat ástam ki, bebizonyítva ezzel, hogy az AVK időszakban térségünkben szabályos, soros településszerkezetekkel kell számolni.¹⁹

Az 1994–1997 közötti, fentebb említett autópálya-ásatások a telep szerkezeti megfigyeléseken túlmenően, természetesen, az előkerült AVK-leletanyag szempontjából is fontosnak tekinthetők. Sajnos, a leletanyagok mosása és restaurálása anyagi források hiányában meg-

Füzesabony-Gubakút 1995-1996

A temetkezések és leleteik

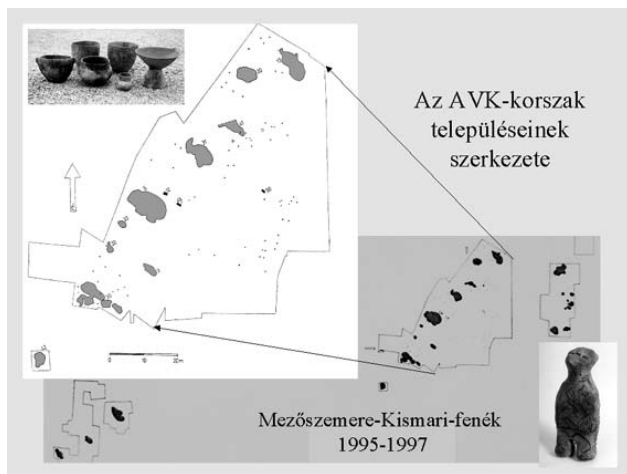

4. kép

¹⁹ Domboróczki 2001b, 77–78.

5. kép

6. kép

lehetősen elhúzódott, 1998-tól azonban a törvények már előírták a leletek elsődleges konzerválását, így a későbbi feltárási keretektől olyan tartalékokat képezhettünk, amelyek lehetővé tették a koráb-

ban kiásott leletanyagok feldolgozását is. Magam elsősorban a neolitikus leletek feldolgozását sürgettem, így 2002-re a restaurálással, valamint az antropológiai, zoológiai, botanikai és malakológiai leletek elemzésével is előrehaladt stádiumba értünk.

A restaurálási munkálatok különösen a fűzesabony-gubakúti leletanyagnál hoztak rendkívül fontos eredményeket. Ez volt az a kulcsfontosságú lelőhely, ahol a legjobb településszerkezeti megfigyelések a legváltozatosabb és leggazdagabb leletanyaggal párosultak, ezért az anyag elemzésére különös hangsúlyt fektettünk. A gödrök anyagainak tüzetes összeválogatása során többször is tapasztaltuk, hogy ugyanannak az edénynek egyes darabjai különböző gödrökből kerülnek elő, azaz az egymástól közelebb-távolabb fekvő gödrök között ily módon kapcsolatokra lehet következtetni. Kezdetben azt hittem, hogy ezek a kapcsolatok az egyes gödrök egyidejűségét jelzik, azaz a gödrök egyszerre voltak nyitva. Mivel az azonos edényekhez tartozó darabok révén szinte minden gödörnek volt kapcsolata más gödrökkel is, ezért ebből korábban a települési objektumok egyidejűségére következtettem, de ez egyébként a szabályos települési sorok rendszeréből is feltételezhető volt. Hozzá kell tennem, hogy az AVK-leletek datálása a külső jegyek alapján meglehetősen bizonytalan, ezért szükség van a kronológia pontosítására. A kerámia kronológiai pontosítása érdekében 1998-ban radiokarbon-méréseket végeztettünk tizenhét különböző gödörből származó csontmintán.²⁰ A dátumok összességében véve az i. e. 5600–5200 közötti időszakon belül szóródtak, de az egyes gödrök korára nézve különböző időintervallumok jöttek ki. Láthatóvá vált, hogy ellentmondás van az eddigi interpretációban. Vagy a radiokarbon-adatok nem jók, vagy a kapcsolatok értelmezése helytelen. Csak 2002-ben, mikor a gubakúti anyag restaurálása megtörtént, és a különböző gödrökből származó, de azonos edényhez tartozó darab rendelkezésünkre állt, sikerült megfejtetni a rejtélyt. Kiderült, hogy a legtöbb kapcsolatra utaló (más gödrök leleteihez illeszkedő) darab pontosan azokból a gödrökből került elő, amelyek a legkorábbra datálhatók a radiokarbon adatok alapján. Ez a jelenség azzal magyarázható, hogy az egy adott

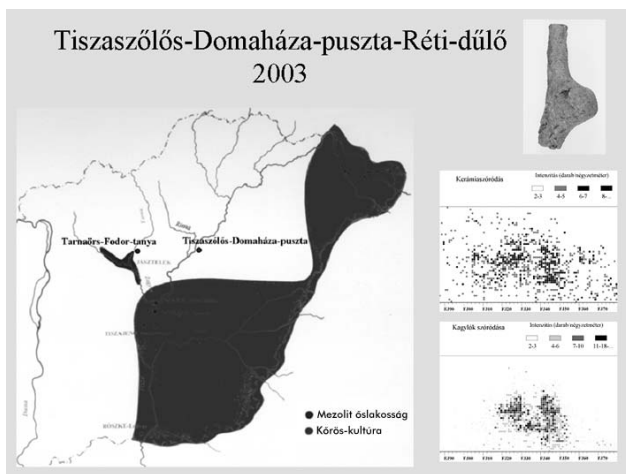
²⁰ A méréseket a Magyar Tudományos Akadémia Atommagkutató Intézete (ATOMKI, Debrecen) laboratóriumában Hertelendi Ede végezte el.

időben képződő hulladéknak csak egy része került be az éppen nyitva levő gödrökbe, másik része a járósínter szóródott szét, majd a későbbiekben ezek a járósínter szóródó darabok (érezhetően kisebb mennyiségben) szennyeződésként kerültek a később kiásott gödrökbe. Sikertelenül tehát megtalálni a helyes interpretációt, kiderült, hogy a radiokarbon-adatok pontosak, és a település objektumai nem egy időben léteztek, hanem hosszú idő, 3-400 év alatt jöttek létre. Egy adott időpontban mindig egy-két ház és egy-két hozzájuk tartozó gödör állt csupán a területen. Gubakúton vált világossá, hogy az AVK-időszak települései hosszú idejű egy helyben lakást jeleznek. Az is nyilvánvalóvá vált, hogy a települések szabályossága nem véletlenszerű jelenség, hanem egy egykor tudatosan követett, szigorú tradíció nyomát mutatja. A házak, sírok és gödrök elhelyezése és tájolása a településen belül kötött szabályok szerint történt. Munkánk révén egy hagyományaihoz hű, szervezett közösség képe bontakozott ki.

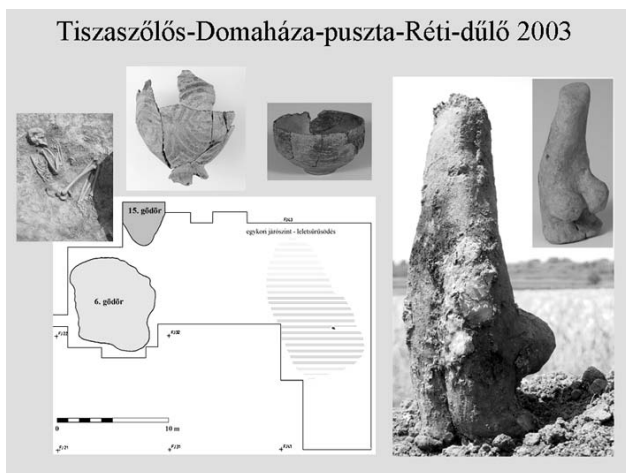
Rendkívül fontos szabályokat ismerhettünk föl. A települési szerkezet megfejtése lehetővé tette, hogy akár egy-két objektum előkezeléséből képet alkothassunk a település topográfiájának egészére nézve. Kiderült, hogy a legmegbízhatóbb kronológiai rendszert a gödörkronológia jelentheti. A továbbiakban az egyes gödrök leletanyagainak szeriációja (tételes elemzése, majd sorba rendezése) révén remélhetőleg felvázolható lesz az AVK-korszak lelettipológiai szekvenciája, és ennek alapján, talán, az egyes települések belső kronológiája is jobban érthetővé válhat.²¹ Az AVK-korszakban mostantól tehát nem lelőhelyeket, hanem gödröket kell egymással összevetni, ha az egykorúságot szeretnénk alaposabban vizsgálni. A fentiek összegzéseként megállapíthatjuk, hogy régióink vonaldíszes kerámiát készítő népének kutatása során lényegében véve hasonló településszerkezeti következtetésekre jutottunk, mint Közép-Európa más ismert lelőhelyein az elmúlt két évtizedben tevékenykedő kollégák.²²

²¹ Jelenleg ugyanis nem lehet pontosan keltezni az AVK kerámiák alapján. Nagyjából persze meg lehet mondani, hogy melyik időszakra jellemző egy-egy forma vagy díszítés, de mondjuk 20-50 éves időszakokra nézve egyelőre még nincs kidolgozva megbízható tipológiai rendszer. Lehet, hogy ilyen pontosságot hiú remény elvárni, de lehet, hogy egyszer ez is lehetővé válik.

²² Lünig 1991, Pavlů-Rulf-Zápotočká 1986, Moddermann 1985.

7. kép

8. kép

Azzal, hogy a gubakúti település belső kronológiáját sikerült megfejtetni, fontos lépést lehetett tenni a Körös- és az AVK-kultúra egymáshoz való viszonyának tisztázása felé is. Nyilvánvalóvá vált, hogy a te-

lepülések hosszú, több száz éves élettartama alatt a leletegyüttesek sok változáson mehetnek át, ezért a kronológia pontosítása érdekében nem egy-egy település teljes leletanyagát kell egy másikéhoz viszonyítani, hanem csak az egyes, időben közel álló, kevert leletanyagú objektumokat. Nem véletlen, hogy a Körös–AVK-átmenet terén komoly eredmények évtizedek alatt sem születtek! Sokkal pontosabb eredmények várhatók viszont akkor, ha a kérdéses átmeneti kor kutatását a kevert, Körös–Szatmár-leletanyagú gödrök vizsgálatára korlátozzuk, és magukat a kevert leletanyagú objektumokat hasonlítjuk össze.

Tulajdonképpen ez a gondolatmenet inspirált arra, hogy áttekintsem a szakirodalmat a kevert leletanyagú települések lehetséges újraértékelése céljából, és hogy – 2003 tavaszán – terepbejárásokkal is meggyőződjem arról, hogy valóban nincs-e Körös- vagy Körös-jellegű lelőhely a közel harminc éve körvonalazott Kunhegyes–Berettyóújfalu határvonalától északra a Tisza mentén. Utólag úgy tűnik, megérte foglalkozni ezzel a gondolattal, hiszen Tiszaörvény határában, Tiszaszőlős–Domaháza–Pusztaréti-dűlő lelőhelyen sikerült megtalálni, majd kiásni egy kis Körös-lelőhelyet, ami harminc kilométerrel északabbra feküdt a feltételezett határvonalnál (7. kép). A lelőhelyen egy nagy Körös-gödör, egy intenzív – talán házhelyet jelző – Körös-járószint és egy AVK-jellegű gödör került elő (8. kép). A kiásott leletanyag azért is érdekes, mert a Körös-gödör felső rétege már korai AVK–Szatmár-jellegű leleteket is tartalmazott.²³ A lelőhely felfedezése és az ásatás eredménye remélhetőleg új távlatokat nyithat a Körös–AVK átmenet kutatásában. Az eredményeken fellelkesülve, azóta több helyen is terepszemléket végeztem a Közép- és Felső-Tisza-vidéken, és reménnyel kecsegtető újabb lelőhelyekre is sikerült rábukkanom, ezekről azonban egyelőre még nincs közlésre alkalmas adatom.

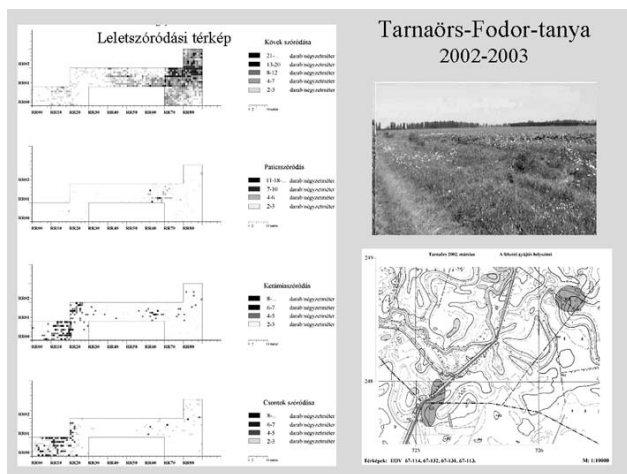
Az elmúlt tíz évben begyűjtött AVK-leletanyag elemzésére visszatérve még egy fontos eredményt kell kiemelnem. Sikerült újraértékelni az AVK-korszak emberéről kialakított korábbi képet. Kollégáim, kutatótársaim a leletanyag számos szegmensét áttekintették,

²³ A részletesebb értékelés még nem történt meg, a leletanyag jelenleg mosás alatt van.

kielemezték. Vörös István az AVK-lelőhelyek állatcsontanyagában kimutatta, hogy a domesztikált állatok aránya magasabb mint 94%-os, vagyis zömmel háziasított állatokat fogyasztottak, a vadászat csak marginális szerepet játszott az életvitelben. Ez cáfolni látszik azt a tétele, hogy a mezolitikus őslakosságnak fontos szerepe lett volna a neolitizációban. A mezolit emberektől ugyanis nagyobb arányú vadászati tevékenységet várhatnánk el. Ráadásul Gubakúton, amely majdhogynem a Körös-kultúra végével tehető egy horizontra, a kiskérődzők aránya megegyezik a szarvasmarhák arányával. Ez megkérdőjelezi, hogy itt ökológiai csapdáról lehessen beszélni,²⁴ hiszen az arányok kifejezetten a Körös-tradíció folytatásaként értelmezhetők. Az ökológiai csapda kritikája kapcsán érdemes azt is megemlíteni, hogy Gubakútról Gyulai Ferenc meghatározása szerint domesztikált gabonamagvakat is ismerünk.²⁵ Számomra úgy tűnik, a korai AVK–Sztarmár-időszak emberét sokkal több szál fűzte a Körös-kultúra népéhez, mint a mezolit őslakossághoz. A soros településszerkezet, a hasonló háztípus, ebből következően a szociális viszonyok és a tradíciók azonossága, a kerámiaművesség és a plasztikai alkotások révén megmutatkozó közel azonos vallási háttér, a gazdálkodó életmód mind-mind a Körös-kultúra örökségének tekinthető. Ha figyelembe vesszük, hogy Zoffmann Zsuzsanna meghatározása szerint a gubakúti (korai AVK–Sztarmár) csontvázak mindegyike gracilis, szemben például az AVK későbbi csoportjainál már jellemző robusztus jegyekkel, akkor még az embertani adatok is a korai AVK–Sztarmár-korszak Körös-hagyományait hangsúlyozzák. A fentiek alapján ma már úgy tűnik, hogy az AVK-korszak embere a Körös-kultúránál fejlettebb technikával rendelkezett, hatékonyabb gazdálkodást folytatott, ennek révén el tudott szakadni a nagyobb folyóktól, és képes volt belakni a hegyvidék előterét is. Talán éppen a fejlettséggel magyarázható az a tény, hogy az AVK – mint a sikeres északi telepések áruja – gyorsan elterjedt a Körös-kultúra egész területén.

²⁴ Kertész–Sümei 1999.

²⁵ Ezek az elszenült magvak a tiszaszőlős-domaházai leletek előkerüléséig a legkorábbi tárgyi gabonaleleteknek számítottak a Kárpát-medencéből: Gyulai 2003, 66.

9. kép

Persze a mezolitikus őslakossággal is számolni kell térségünkben, hiszen 2001-ben már Heves megyében is megtaláltuk az első mezolitikus lelőhelyeket (9. kép).²⁶ A lelőhelyek tehát már megvannak, a mezolit vadászok táborainak nyomai azonban egyelőre semmi keveredést nem mutatnak sem a Körös-, sem az AVK-időszak telegeivel, sem azok leleteivel. A települések és a házak eltérő jellege, valamint az eltérő leletanyag egyelőre nem igazolja azt az elvárást, hogy a mezolit emberek részt vettek volna az AVK kultúrájának kialakításában. Nézetem szerint a mezolit őslakosok az AVK későbbi fejlődése során neolitizálódtak, az átkulturálódás talán a Tiszadobi-csoportnál kezdődhetett, és a Bükki-kultúrában folytatódhatott. Nemcsak azért vélem így, mert a korszak egyes temetkezései már kifejezetten robusztus antropológiai jegyekkel bíró népességre utal-

²⁶ A lelőhelyekre Kerékyártó Gyula, Béres Sándor és Péntek Attila hívták fel figyelmünket. 2002-től a Tarnaörs-Fodor-tanya nevű lelőhelyen Kertész Róberttel közös kutatást kezdtünk az itteni mezolitikus lelőhely feltárása érdekében. A leletszóródási térképeken (9. kép.) balra egy rézkori, jobbra egy mezolit lelőhely látható.

²⁷ Domboróczki 2003a, 162–168. lábjegyzetek a 42–43. oldalon.

nak, hanem azért is, mert az itt élő embercsoportnál, különösen a Bükk-kultúra népességénél a hegyvidéki életmód, a kőbányászatra való specializálódás, a kőmegmunkálás mesteri technikája, valamint a mobilis életmódra utaló, aktív kereskedelemi tevékenység mind-mind megfelelő jellemzője lehetne egy ugyan visszaszorulóban levő, de már neolitizálódott helyi őslakosságnak.²⁷

Eredményeink bemutatása révén talán sikerült érzékeltetnem, melyek a főbb témák és irányzatok szűkebb és tágabb régióink neolitizációjának kutatásában. Megyénkben végre elértük, hogy minden időszakból vannak jó lelőhelyeink és leleteink.²⁸ Ez a siker – normális esetben – újabb eredmények elérésére sarkallhatna, mely előbb-utóbb elismerést hozhatna a helyi kutatásnak talán európai viszonylatban is. Rövid beszámolóm végén azonban nem hallgathatom el, hogy a közelmúltban egy minden eddiginél komolyabb problémával kellett szembesülnünk. Kutatási keretünket ugyanis fenntartói és intézményen belüli döntések következtében elvonták, ezzel tervszerű kutatómunkánkat – egyelőre legalábbis – ellehetetlenítették.

IRODALOM

- Bentley et al. 2003 R. Alexander Bentley – Lounès Chikhi – T. Douglas Price: The Neolithic transition in Europe: comparing broad scale genetic and local scale isotopic evidence. *Antiquity* 77, No. 295. March 2003.
- Domboróczki 2001a László Domboróczki: The excavation at Füzesabony-Gubakút. Preliminary Report. In Kertész Róbert-Makkay János (eds.): *From the Mesolithic to the Neolithic*. Proceedings of the International Archaeological Conference held in the Damjanich Museum of Szolnok, September 22–27, 1996. Bp., *Archaeologia* 11, 2001.
- Domboróczki 2001b Domboróczki László: Településszerkezeti sajátosságok a középső neolitikum időszakából Heves megye területéről. In Dani János – Hajdú Zsigmond – Nagy Emese – Selmeczi László (szerk.): *MOMOS I. „Fiatal Óskoros Kutatók” I. összefüvetelének konferenciakötete*. Debrecen, 1997. november 10–13. Debrecen, 2001, 67–94.
- Domboróczki 2003a László Domboróczki: Radiocarbon data from neolithic archaeological sites in Heves County (North-Eastern Hungary). In *Agria*, XXXIX. (Annales Musei Agriensis) Szerk. Petercsák Tivadar, Veres Gábor, Eger, 2003, 5–72.

- Domboróczki 2003b Domboróczki László: Az újkőkor idősebb szakasza Északkelet-Magyarországon. Az Alföldi Vonaldíszes Kerámia kultúrája Heves megye területén. Ismertető a *Korai földművelők Európában* című multimédia CD-ROM-hoz. *Agria*, XXXIX. Eger, 2003.
- Gronenborn 2003 Detlef Gronenborn: Migration, Acculturation, and Culture Change in Western Temperate Eurasia, 6500-5000 cal BC. In *Documenta Praehistorica* XXX. Ljubljana, Univerza v Ljubljani, 2003, 79–91.
- Gyulai 2003 Gyulai Ferenc: A termesztett növények régészete. In Visy Zsolt (főszerk.): *Magyar régészet az ezredfordulón*. Budapest, NKÖM, 2003.
- Kalicz–Koós 1997 Kalicz Nándor – Koós Judit: Mezőkövesd-Mocsolyás. Újkőkori telep és temetkezések a Kr. e. VI. évezredből. In Raczky Pál – Kovács Tibor – Anders Alexandra (szerk.): *Utak a múltba*. Az M3-as autópálya régészeti leletmentései. Budapest, 1997.
- Kalicz–Makkay 1977 Kalicz Nándor – Makkay János: *Die Linienbandkeramik in der Grossen Ungarischen Tiefebene*. Budapest, 1977. (Studia archaeologica 7.)
- Kertész–Sümei 1999 Kertész Róbert – Sümei Pál: Teóriák, kritika és egy modell: Miért állt meg a Körös-Starčevo-kultúra terjedése a Kárpát-medence centrumában? In *Tisicum*, XI. Szolnok, 1999.
- Kertész et al. 1994 Róbert Kertész – Pál Sümei – Miklós Kozák – Mihály Braun – Enikő Félegyházi – Ede Hertelendi: Mesolithikum im nördlichen Teil der Großen Ungarischen Tiefebene. In *Jósa András Múzeum Évkönyve*, XXXVI. Főszerkesztő Németh Péter. Nyíregyháza, 1994, 15–61.
- Korek 1983 Korek József: Adatok a Tiszahát neolitikumához. *Jósa András Múzeum Évkönyve*, XVIII–XX. Nyíregyháza, 1983.
- Lüning 1991 Jens Lüning: Frühe Bauern in Mitteleuropa im 6. und 5. Jahrtausend v. Chr. In *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums*, 35/1 (1988.) Mainz, 1991, 27–93.
- Makkay 1982 Makkay János: Some Comments on the Settlement Patterns of the Alföld Linear Pottery. In *Siedlungen der Kultur mit Linear-keramik in Europa*. Internationales Kolloquium, Nové Vozokany, 1981. Nitra, 1982.
- Makkay 1998 Makkay János: *Az indoeurópai nyelvű népek őstörténete*. Budapest, 1998. 431–470.
- Moddermann 1985 Pieter J. R. Moddermann: Die Bandkeramik im Graetheidegebiet, Niederlandisch-Limburg. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*, 66, Berlin, 1985, 25–121.
- Pavlù–Rulf–Zápotocká 1986 Ivan Pavlù – Jan Rulf – Marie Zápotocká: Theses on the neolithic site of Bylany. *Památky Archeologické*, LXXVII. Praha, 1986, 288–412.
- Raczky 1986 Raczky Pál: Megjegyzések az „alföldi vonaldíszes kerámia” kialakulásának kérdéséhez. In *Régészeti tanulmányok Kelet-Magyarországról*. Farkas József közreműködésével szerk. Németh Péter. Debrecen, 1986. 25–43. (Folklór és Etnográfia 24.)

- Raczky 1988 Raczky Pál: *A Tisza-vidék kulturális és kronológiai kapcsolatai a Balkánnal és az Égeikummal a neolitikum, rézkor időszakában*. Újabb kutatási eredmények és problémák. Szolnok, 1988.
- Renfrew–Bahn 1999 Colin Renfrew – Paul Bahn: *Régészet. Elmélet, módszer, gyakorlat*. Budapest, Osiris, 1999.
- Tillmann 1993 Andreas Tillmann: Kontinuität oder Diskontinuität? Zur Frage einer bandkeramischen Landnahme im südlichen Mitteleuropa. In *Archäologische Informationen*, 16/2, 1993, 157–187.
- Tillmann et al. 1994 Andreas Tillmann et al.: Kommentare zu: Kontinuität oder Diskontinuität? Zur Frage einer bandkeramischen Landnahme im südlichen Mitteleuropa. *Archäologische Informationen* 17/1, 1994, 43–64.
- Visy 2003 Visy Zsolt (főszerk.): *Magyar régészet az ezredfordulón*. Budapest, 2003.
- Whittle et al. 2002 Alasdair Whittle – László Bartosiewicz – Dušan Borić – Paul Pettitt – Michael Richards: In the beginning: new radiokarbon dates for the Early Neolithic in northern Serbia and south-east Hungary. In *Antaeus*, 25, 2002, 63–117.

SOMOGYVÁRI ÁGNES

A régészeti kutatások újabb eredményei Bács-Kiskun megyében, különös tekintettel a késő rézkor időszakára

A Bács-Kiskun Megyei Múzeumi Szervezet régészei az elmúlt tíz évben alapvetően nagyberuházásokhoz, elsősorban útépitésekhez kapcsolódó feltárásokat végeztek. 2001-ig a legnagyobb munka az M5-ös autópálya Kecskemét és a megyehatár közötti szakaszán zajlott, majd áttevődött a Duna mellé, az 51-es számú, Solt és Dunapataj közötti út új nyomvonalába.

Ezekkel a nagyobb és évekig tartó munkákkal párhuzamosan több, ugyancsak útépitéshez kötődő feltárássra is sor került. Így Kecskemét határában a 44-es út építéséhez kapcsolódva egy nyomvonalbéli lelőhelyen és az anyagnyerőhelyen, az M9-es út nyomvonalában levő lelőhelyeken kezdődtek ásátások, Kiskunfélegyháza határában az 5-ös utat a csongrádi úttal összekötő új út nyomvonalában tártunk fel három lelőhelyet, majd annak köszönhetően, hogy Tiszaug Bács-Kiskun megyéhez került, lehetőségünk volt a Tiszántúlon is dolgozni, a tiszaugi híd építéséhez kapcsolódó anyagnyerőhelyen.¹

Ezek a feltárások a középső neolitikum időszakától kezdve a középkorig bezárólag minden korszakból eredményeztek lelőhelyeket, egyúttal olyan új eredményeket is hoztak, amelyek segítségével a megye területének korai története árnyaltabban felvázolható. Korszakonként most csak röviden tekintjük át a legfontosabb eredményeket.

Az újkőkor időszakából a dunántúli vonaldíszes kultúra településének feltárása történt meg Hartán, az 51-es út nyomvonalában.² Ezt megelőzően a kultúrának csak kisebb telepjelenségeit ismertük: gödröket, tűzhelyeket Fajsz-Garadombról, Kunszentmiklós-Közép-

¹ Somogyvári 1999–2005, 5–12.

² Kustár 2003, 227. A nagy kiterjedésű telepet érintette a Hartát elkerülő út nyomvonala is; Somogyvári 2003, 227–228.

szenttamásról vagy ugyancsak Kunszentmiklósról a Szabadszállási útról.³ A több mint 22 000 m²-re kiterjedő feltárás több olyan nagyméretű, cölöpszerkezetű ház meglétét rögzítette, amelyet Közép-Európából jól ismerünk, de itt, a Duna–Tisza között még nem sikerült feltárni.

A rézkor időszakából a középső rézkori bodrogkeresztúri kultúra Duna–Tisza közti jelenlétére csupán szórványos sírleletek utaltak. Még a 20. század harmincas éveiben Kiskőrös határában került elő a kultúrához tartozó 29 sír, ez volt a legnagyobb sírszámú temetkezés, amelyet a megyében feltártak.⁴ Jászszentlászlón a hetvenes évek végén került sor a kultúra néhány sírjának feltárássára,⁵ de településeik mindeddig ismeretlenek voltak. Kiskunfélegyházán a 451. számú út nyomvonalában került elő a kultúra települése.⁶ Az ásató megfigyelése szerint árkokkal körülhatárolt lakóegységeket lehetett elkülöníteni, és a jelentős mennyiségű leletanyagban olyan oromdíszek is előfordultak, amelyek felszíni épületek meglétére utalnak.

A Duna–Tisza köze Bács-Kiskun megyei részén eddig a bronzkor középső időszakából ismertünk jelentős mennyiségű leletanyagot. A kora bronzkorból a makói kultúra leletei csupán szórványosan fordultak elő, sőt a múzeumokban levő leletanyagnak csupán a kisebb hányada került elő ásatásból. Gondoljuk csak meg, hogy a kultúra oly sokat emlegetett sírleletét, a Kunpeszér-Sinai hegyen előkerült hamvasztásos temetkezést sem régész tárta fel, és sajnos, a múzeumba bekerült leletegyüttes sem teljes.⁷ Az elmúlt tíz évben azonban három esetben is sikerült a makói kultúra települését feltárni. Ballószögön,⁸ Kiskunfélegyházán a Kővágóéernél⁹ és Dusnokon,¹⁰ s bár mindhárom településen a kultúrának csupán hulladékgödrei kerültek elő, házaikat nem találtuk meg, a gödrökből előkerült je-

³ Horváth 1972. 8; Horváth 1967. 17; Horváth 1981. 11.

⁴ Patay 1961, 34–37.

⁵ Horváth 1980, 14.

⁶ Balogh 2002, 227–228.

⁷ Horváth 1962, 14.

⁸ Horváth 1994, 185–187.

⁹ Tóth 1995–1996, 55–60.

¹⁰ Somogyvári 2001, 159.

lentős mennyiségű leletanyag, elsősorban a nagyszámú kerámia a kultúra belső időrendjének felvázolásához nyújt segítséget. Ugyancsak ennek a területnek a kora bronzkorát érinti, hogy előkerültek a nagyrévi kultúra leletei Kecskemét és Kiskunfélegyháza határában. S bár sok még a tisztázatlan kérdés, az biztos, hogy már a nagyrévi kultúra korai időszakával is számolnunk kell területünkön.¹¹

A vaskor időszakán belül a szkíta kort a szórványleleteken túl a Szabadszállás-Józanon feltárt 200 síros temető reprezentálta eddig,¹² valamint az 1987–1988-as M5-ös feltárások idején előkerült településrészlet.¹³ 2004-ben az 51-es út nyomvonalában szkíta kori település került elő, ahol eddig már tizenegy ház feltárása történt meg. A feltárás 2005-ben is folytatódik, és minden bizonnyal újabb fontos információkkal szolgál vidékünk vaskoráról.¹⁴

Átlépve a római kor időszakába, szarmata települések és temetők nagy számban fordultak elő a megyében. Ez nem véletlen, hiszen az ide érkező szarmaták továbbhaladásának útját állta a római limes, így több száz éven keresztül éltek ezen a területen. Bár leleteik sokszor kerültek elő, Kiskunfélegyháza mellett most nyílt lehetőség egy szarmata falu olyan méretű feltárására, hogy mód volt a település szerkezetének tisztázására is.¹⁵

Ugyancsak az utóbbi évek feltárásai hozták felszínre a hun–germán megszállás alatt élő szarmaták egészen kései emlékanyagát. Így, ha ezeknek a feltárásoknak az anyagát feldolgozzák, a már korábban ismert nagy számú anyag mellett is a szarmata-kutatásban mindenképpen izgalmas és új eredmények várhatók.

A népvándorlaskor időszakából rendkívül jelentős avar síranyaggal rendelkezünk. Ezt az anyagot gyarapította többek között az M5-ös autópálya nyomvonalában, Hetényegyházán előkerült jelentős avar temető.¹⁶ A Duna–Tisza közén élt avarság telepeiről nagyon keveset tudtunk. Szórványos anyagokon túl Kunpeszér határában

¹¹ Tóth 1999, 27–49; Balogh 1995–1996, 49–53.

¹² A feltárást négy éven keresztül végezte Horváth Attila és H. Tóth Elvira. H. Tóth 1990, 107–108.

¹³ Kulcsár 1990, 102.

¹⁴ A feltárást Lantos Andrea végezte.

¹⁵ Wicker 1994, 199–206.

¹⁶ H. Tóth 1994, 153–160; H. Tóth 2001, 5–32.

került sor kisebb telepfeltárásokra.¹⁷ Ezért volt jelentős, hogy a Kiskunfélegyházát elkerülő út nyomvonalában két lelőhelyen is avar település került elő. Az egyik feltáráson egy késő avar település két házát sikerült feltárni, valamint nagy mennyiségű cölöplyukat, melyek egy része minden bizonnyal karámokhoz, másik részük jurtákhoz tartozhatott.¹⁸ A feltárástól kb. 1,5–2 km-re ugyancsak avar telep került elő. Az ásató megfigyelése szerint az előzőnél korábbi időszakhoz tartozó településen jurták és karámok álltak.¹⁹

Az elmúlt években nagy számban tártunk fel Árpád-kori településeket is. Ezek közül a telepek közül a Kiskunfélegyháza határában feltártak azért jelentősek, mert a mai Félegyháza ÉNy-i oldalán füzészerűen, egymástól egy-két kilométeres távolságban helyezkednek el.²⁰ Nem egészen tíz kilométer hosszú szakaszon hat Árpád-kori települést tártunk fel. Reményeink szerint a feldolgozás során majd el lehet dönteni, hogy mely települések éltek egy időben, és melyek azok, amelyek idővel egy kicsit odébb húzódtak. Ezek a feltárások mindenképpen a középkori Félegyháza településtörténetének pontosabb felvázolását teszik lehetővé.

A Duna mentén 2002-ben kezdődtek el az ásatások az 51-es számú út új nyomvonalában. Itt került elő az a késő rézkori településrészlet, amellyel az elkövetkezendőkben foglalkozni szeretnék. Az alábbiakban elsődlegesen az ásatás során tett megfigyelésekre tudok támaszkodni, mivel a kerámiaanyag restaurálása még folyamatban van, s az állatcsontok, a kőanyag és a faszénminták C-14-es vizsgálata sem fejeződött be.

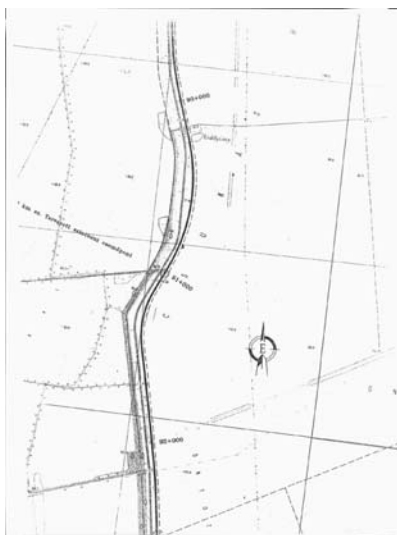
A lelőhely Solt-Csukásháton, a mára már elpusztult Erdélyi tanya közelében található (1. kép). A munka az egykori tanyahelytől D-re levő ÉK–DNy irányú földhát Ny-i, a tervezett nyomvonallal érintett részén folyt, és mintegy 11 000 m² feltáráására került sor. A lelőhelyen 1143, több régészeti korszakba tartozó objektum került elő. A késő rézkori péceli (bádeni) kultúra emlékanyaga mellett előke-

¹⁷ A feltárásokat Horváth Attila és H. Tóth Elvira végezte 1982 és 1985 között. H. Tóth 1990, 155.

¹⁸ Somogyvári 2002, 227.

¹⁹ Balogh 2002, 227–228.

²⁰ A feltárásokat Gallina Zsolt, Pintér László, Somogyvári Ágnes, Tóth Katalin, V. Székely György és Wicker Erika végezték.

*1.kép. A régészeti lelőhely
elhelyezkedése*

rült a kelta megtelepedést is bizonyító néhány objektum, a szarmata időszakot kilenc ház, 75 gödör, tíz kút és hat árok képviselte. Az Árpád-kor két korszakát is sikerült megfognunk. A korai, 10. századi, illetve a későbbi, 13. századi településből harminc házat, 66 gödröt, 27 árkot és két kutat tártunk fel. A feltárás során újkori beásások és II. világháborús géppuskafészek meglétét is rögzítettük.

A Solton feltárt péceli településrészlet előtt is a kultúra [ti. péceli] leletei, lelőhelyei nagy számban voltak ismeretes a megyében. A lelőhelyek egy része terepbejárásokból, más része leletmentésekből vált is-

mertté. Több esetben pontosabb helymegjelölés nélkül kerültek be a kultúra tárgyai a megye múzeumaiba.

Már a II. világháború előtt több telepfeltárássra is sor került. Így Szabó Kálmán 1928–1929-ben ásatott Lakitelek-Szikrán, korábban erről a lelőhelyről már Kada Elek is gyűjtött be anyagot.²¹ Ugyancsak Szabó Kálmán ásatott egy települést Ágasegyházán a Szinyai tanján 1934-ben.²² 1930-ban Csalog József Kiskőrösön tárta fel a kultúra telepjelenségeit.²³ Ez a leletanyag a Nemzeti Múzeumba került.

A hatvanas évektől kezdve ugyancsak került be ásatással leletanyag a kecskeméti múzeumba, többek között Szabadszállás-Aranyegyházáról, ahol tizenegy gödröt tártak fel, Solt-Szőlőhegyen hat gödör feltárására került sor, és a Kunpeszér-Téglaházi dűlőben egy

²¹ A leletanyag a kecskeméti múzeumban található. Lsz.: 55.5.1–55.

²² A leletanyag ugyancsak a kecskeméti múzeumban van. Lsz.: 55.6.1–48.

²³ Csalog 1931, 102–115.

teljes szarvasmarhavázat tartalmazó gödör került elő, valamint gyér telepjelenségeket figyeltek meg.²⁴ 1994-ben Ballószögön az M5-ös autópálya nyomvonalában Horváth Attila tárt fel péceli kultúrába tartozó leleteket.²⁵

Nagy vonalakban vázolja ezek voltak azok az előzmények, amelyek után sor került a solti feltárássra. Most nyílt lehetőség a szám szerint legtöbb késő rézkori objektum feltáráására, ugyanakkor a szerencsés körülményeknek köszönhetően a kultúra hitvilágával kapcsolatos megfigyeléseket is tehettünk.

284 objektumot tártunk fel, ezek közül csupán néhány esetben figyeltünk meg valamilyen építményre utaló jelenséget: cölöplyukat, járószintet, tüzelőhelyet. A későbbi időszakokban az építményeket megbolygatták, így szerkezetük pontos megfigyelésére nem volt lehetőség. Feltártunk 206 gödröt, nagyobb részük a telepfeltárásokon szokásos leletanyagot: edénytöredékeket, állatcsontokat tartalmazta, viszont tizenegy gödörben teljes szarvasmarhacsontvázat találtunk.

A legtöbb esetben az állatok méretéhez viszonyítva aránylag kis méretű, kerek gödröt ástak. Ezekbe a gödrökbe helyezték az állatokat, oldalukra fektetve, a gödör ívét követve, mintegy belehajtogatva, nyakukat hátra törve (2. kép). A gödörben elhelyezett szarvasmarhák tájolásában nem figyelhető meg olyan következetesség, mint a fektetésükben. A gödrökbe, a marhatetek mellé összetört edények darabjai kerültek. Néhány esetben, az ily módon eltemetett állatoknál megfigyeltük azt is, hogy a teljes marhaváz alatt kiskérődzők vázrészei voltak. Egy esetben pedig több kölyökállat vázát találtuk meg a felszedett marhacsontváz alatt (3. kép).

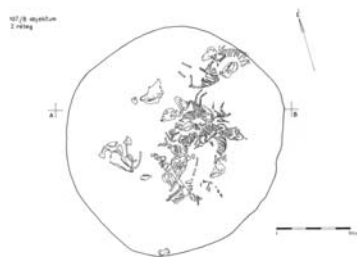
Volt, amikor a marhák gödörbeli elhelyezése eltért az előbb említettettől. Az állatokat nagyméretű gödörben az oldalukra fektették, kinyújtóztatva. A feltárás során az állatvázak mellől itt is összetört edények darabjai kerültek elő (4. kép). Egy alkalommal két állatot, egy felnőtt marhát és borjút helyeztek egy gödörbe (5. kép). A teljes szarvasmarhavázat tartalmazó áldozati gödrök mellett többször megfigyeltünk olyan gödröket, amelyekbe egy vagy több állat – szarvasmarha, kecske, juh – vázrészeit helyezték el (6. kép).

²⁴ A feltáráásokat Horváth Attila és H. Tóth Elvira végezték, az eredményekről ásatási jelentéseikben adtak számot. H. Tóth 1990, 99, 106–107.

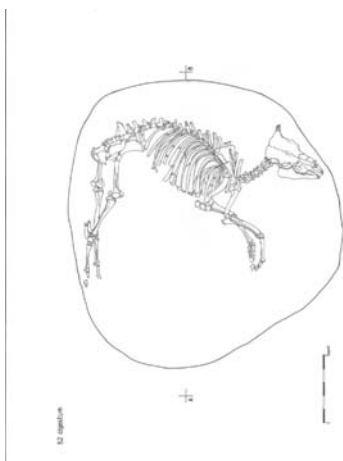
²⁵ Horváth 1994, 185–187.

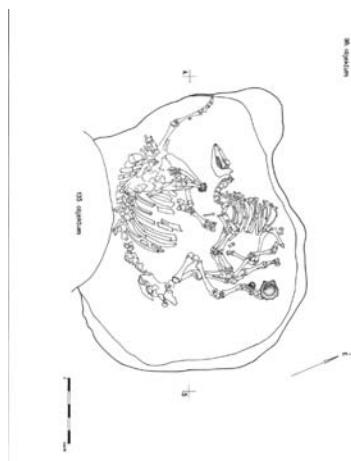
2. kép. Kisméretű gödörbe helyezett szarvasmarha áldozat

3. kép. Feláldozott kölyökállatok

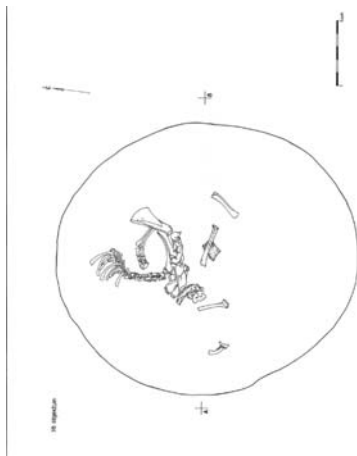

4. kép. Nagyméretű gödörbe fektetett állatáldozat

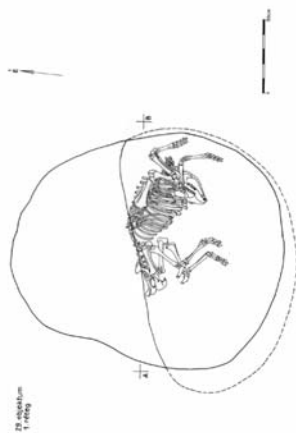

5. kép. Kettős állatáldozat

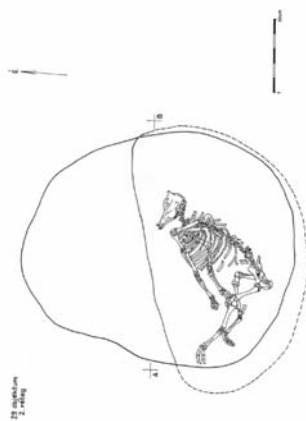
A késő rézkori telep két legizgalmasabb gödre, a 29. és a 31. számú egymás közelében áll. A 29. gödör nagyméretű folttal jelentkezett, mérete 150x180 cm volt. Az ásatási felszíntől számított 50 cm-es mélységben a gödör leszűkült, ettől kezdve csak a déli oldalon mélyült, az É-i oldalon így egy lépcső keletkezett. Ezen a szinten jelentkezett az első teljes marhacsontváz. Bontása során érzékelhető volt, hogy több állatra is számítani lehet. Az állat a hasán feküdt, feje a mellső lábai alá került (7. kép). A másik teljes marhacsontváz az első felszedése után vált jól lát-

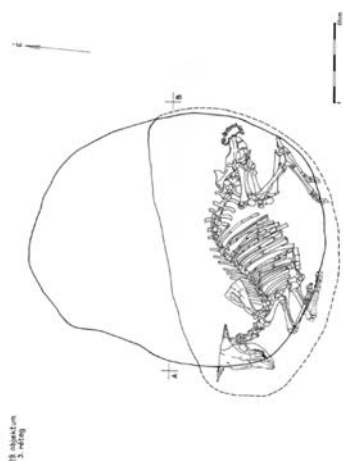
6. kép. Állati vázrészeket tartalmazó áldozati gödör

7. kép. Hármass állatáldozatot tartalmazó gödör – felső réteg

8. kép. Hármass állatáldozatot tartalmazó gödör – középső réteg

9. kép. Hármás állatáldozatot tartalmazó gödör – alsó réteg

hatóvá, ez a jobb oldalán fektült, a gödör K–Ny-i tengelyében (8. kép). A harmadik szarvasmarha összeroskadó pózban fektült a D-i oldalán enyhén méhkasos gödörben (9. kép). Alatta egy birka csontjait találtuk meg. A gödör mélysége az ásatási felszíntől számítva 120 cm volt. Feltárása során meg tudtuk figyelni, hogy az állatokat *egy* szertartás során helyezték el a gödörben.

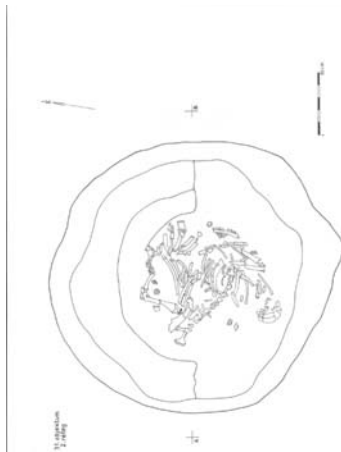
A négy állatáldozatot rejtő gödör közelében, attól néhány méterre került elő a 31. számú gödör. Ez a gödör is nagyméretű folttal – 150x170 cm – jelentkezett. A felső, sötétszürke, humu-

szos betöltés után, 40 cm mélységben két zsugorított csontvázat bontottunk ki (10. kép). Az első váz É–D-i irányban a hátán fektült. Koponyája előre csuklott, lábát erősen felhúzták, combcsontja a mellkasra volt hajlítva. A másik váz D–É-i fektetésű, koponyája balra fordult. A koponya összeroppant, erősen töredékes volt. Valószínűleg őt is a hátára fektették. Jobb lábánál az alsó lábszárat a combcsont mellé hajlították. A két emberi váz mellett edénytöredékek, kovapenge és állatcsontok feküdtek. A második váz felszedése során a medencecsont mellett egy negyed örlőkő került elő. A bontás során azt tapasztaltuk, hogy a csontok alatt égett, vörös színű betöltés van. A betöltésben rétegződést nem lehetett elkülöníteni, kb. 40 cm-es vastagságban egységes vörös, égett, hamus volt, tele edénytöredékekkel és kékesfehérre égett csontokkal. Az égett réteg elbontása során elértük a gödör alját, ahol egy újabb emberi váz fektült, ugyancsak zsugorított helyzetben, a bal oldalára fektetve a gödör D-i falához közel, Ny–K-i tájolással. A csontok nagyon rossz megtartásúak voltak. A gödör közepén a már korábban ismertetett módon egy szinte körbe hajlított szarvasmarha váza fektült (11. kép). A marha-

csontvázon igen erős, míg az emberi vázon kevésbé erős égésnyomok voltak. A felszedés során rögzíteni lehetett, hogy a gödörbe először az emberi áldozat került, utána helyezték el a szarvasmarhát, így került az ember alsó lábszárcsontja a marhaváz alá. A felszedés során edénytöredékek, kagyló, orsógomb és kovapenge került elő. A gödör alja a csontvázak alatt 1–1,5 cm vastagságban égett volt.

10. kép. Az emberáldozatokat tartalmazó gödör felső rétege

11. kép. Az emberáldozatokat tartalmazó gödör alsó rétege

A két gödör közelében több olyan kisebb méretű, sekély gödört figyeltünk meg, amelyeknek égett, hamus volt a betöltése, illetve a gödör közepén tüzelőhelyek voltak.

A szarvasmarha áldozati gödrök ismeretes a péceli kultúrában. Előfordulnak temetőikben az elhunytak mellé helyezett állatáldozatként. Ilyen rítus nyomait figyelte meg Banner János Hódmezővásárhely-Bodzásparton,²⁶ ilyen került elő Alsónémediben²⁷ és Budakalá-

²⁶ Banner 1939.

²⁷ Korek 1951, 38–40.

²⁸ Banner 1956, 11–126.

szon²⁸ is. De ha visszatérünk Bács-Kiskun megyéhez, akkor azt mondhatjuk, hogy például a 60-as években Kőhegyi Mihály mentett Baján egy zsugorított sírt, ahol a sír közelében levő ovális gödörben gondosan elhelyezett koponyát és négy szarvasmarha lábszárcsontot talált.²⁹

Településeken is ismerünk szarvasmarha áldozati gödröket. Endrődi Anna és Vörös István gyűjtötték össze az eddig ismert késő rézkori állattemetkezéseket. A péceli és a kostolácsi kultúra huszonnégy lelőhelyéről ismernek teljes vagy részleges állattemetkezést.³⁰ A feláldozott állatok szarvasmarha, juh, sertés és kutya voltak.

Az emberáldozatok kérdése korábban vitatott volt a péceli kultúrában. Az utóbbi évek ásatai azonban bebizonyították, hogy a kultúra életének bizonyos szakaszaiban emberáldozattal is kell számolni. A balatonörszödi feltárás során – az ásató megfigyelése szerint – egy jól körülhatárolható területen voltak az áldozati gödrök. Az egy állatáldozatot tartalmazó gödrök mellett több emberi és állati áldozat csontvázait tartalmazó gödör is előkerült.³¹

A leírás alapján elmondható, hogy az általunk feltárt lelőhelyen az előbb említett kultushelyhez hasonló jelenségeket figyeltünk meg. Lelőhelyünknek eddig tárgyalt részén ember- és állatáldozatok bemutatása zajlott. Az áldozatok bemutatására olyan – talán természetesen – szertartás keretében került sor, ahol a tűznek is fontos szerep jutott. Azt nem tudjuk, hogy a két gödör áldozatai ugyanazon szertartás során kerültek-e feláldozásra, vagy más és más kultikus cél jegyében. Azt viszont valószínűsíteni lehet, hogy az általunk feltárt telepen nagy szóródásban megtalálható szarvasmarha áldozati gödrök esetében az áldozat bemutatására nem egyszerre került sor. A település lakói ismétlődően vissza-visszatértek erre a kultikus színtérre.

IRODALOM

- Balogh 1995–1996. Balogh Csilla: Előzetes jelentés egy kora bronzkori település feltárásáról Kiskunfélegyháza-Izsáki úti lelőhelyen. In *Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében* 1995–1996, 49–53.
- Balogh 2002 Balogh Csilla: Kiskunfélegyháza-Pap dűlő. In *Régészeti kutatások Magyarországon*, 2002, 227–228.

- Banner 1939 Banner János: Badeni sírok Hódmezővásárhelyen, a Bodzás-parton. *Folia Archaeologica*, I–II (1939)
- Banner 1956 Banner János: Die Péceler Kultur. *Archaeologia Hungarica*, XXXV, 1956, 11–126.
- Belényesy–Horváth 2004 Belényesy Károly – Horváth Tünde: Balatonöszöd-Temetőidülő (M7/S-10 lelőhely). In *A tervezett M7-es autópálya Somogy megyei szakaszának megelőző régészeti feltárása (2002–2003)*. Előzetes jelentés, III, 2004.
- Csalog 1931 Csalog (Csalogovits) József: Die neu aufgedeckte neolithische Siedlung und das kupferzeitliche Gräberfeld von Kiskőrös. *Prehistorische Zeitschrift*, XXI, (1931), 102–115.
- Endrődi 1992 Endrődi Anna: Késő rézkori leletek Szigetszentmiklós-Üdülő-soron. In *Régészeti kutatások az M0 autópálya nyomvonalán I*, 1992.
- H. Tóth 1990 H. Tóth Elvira: Négy évtized régészeti kutatásai Bács-Kiskun megyében (1949–1989). *Cumania*, 12, 1990.
- H. Tóth 1994 H. Tóth Elvira: Hetényegyháza – Mária út, M5 autópálya 72. lelőhely avar temetőjének feltárása. In *Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében*, 1994, 153–160.
- H. Tóth 2001 H. Tóth Elvira: A Hetényegyháza – Mária úti avar temető 70. sírja. *Cumania*, 17, 2001, 5–32.
- Horváth 1962 Horváth Attila: Kunpeszér-Sinai hegy. *Régészeti Füzetek*, Ser. I. No.15. 1962.
- Horváth 1967 Horváth Attila: Kunszentmiklós-Középszenttamás. *Régészeti Füzetek*, Ser. I. No. 20. 1967.
- Horváth 1972 Horváth Attila: Fajsz-Homokbánya, Garadomb. *Régészeti Füzetek*, Ser. I. No. 25. 1972.
- Horváth 1980 Horváth Attila: Jászszentlászló-Közlegelő. *Régészeti Füzetek*, Ser. I. No. 33, 1980.
- Horváth 1981 Horváth Attila: Kunszentmiklós-Szabadszállási út. *Régészeti Füzetek*, Ser. I. No. 33, 1981.
- Horváth 1994 Horváth Attila: Az M5 autópálya 91. lelőhelyének őskori leletei. In *Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében* 1994.
- Korek 1951 Korek József: Ein Gräberfeld der Badener Kultur bei Alsónémedi. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* I. (1951), 38–40.
- Kőhegyi 1961 Kőhegyi Mihály: Baja – Dózsa György út 233. In *Régészeti Füzetek*, Ser. I. No.14, 1961.
- Kulcsár 1990 Kulcsár Valéria: Lajosmizse – M5 út, 26. lelőhely. *Cumania*, 12, 1990.
- Kustár 2003 Kustár Rozália: Harta-Gátórház. In *Régészeti kutatások Magyarországon*, 2003.
- Patay 1961 Patay Pál: A bodrogkeresztúri kultúra temetői. *Régészeti Füzetek*, Ser. II. 10, 1961.

- Somogyvári 1999–2005. Somogyvári Ágnes: Kihívások, eredmények, tapasztalatok. Az elmúlt tíz év nagyberuházásaihoz kapcsolódó régészeti feltárásokról. In *Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében az ezredfordulón*, 10. Kecskemét, 1999–2005.
- Somogyvári 2001 Somogyvári Ágnes: Dusnok-Hajcsár út. In *Régészeti kutatások Magyarországon*, 2001.
- Somogyvári 2002 Somogyvári Ágnes: Kiskunfélegyháza-Csanyi út. In *Régészeti kutatások Magyarországon*, 2002.
- Somogyvári 2003 Somogyvári Ágnes: Harta-Külső-tuskó föld. In *Régészeti kutatások Magyarországon*, 2003.
- Tóth 1995–1996. Tóth Katalin: A késő rézkor és a kora bronzkor emlékei Kiskunfélegyháza-Kővágóéren. In *Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében*, 1995–1996.
- Tóth 1999 Tóth Katalin: *Studia Archaeologica V.* Szeged, 1999, 27–49.
- Wicker 1994 Wicker Erika: M5.125. Kiskunfélegyháza-Autóspihenő szarmata kori település és temető. In *Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében*, 1994, 199–206.

CSIFFÁRY GERGELY

A régi Magyarország vadaskertjei és azok jelentősége

1. kép. Szarvasvadászat kopóval

Egyes vélemények szerint az ókorban a legkorábbi vadaskertek létesítői az asszír királyok voltak, akik maguk és vendégeik szórakoztatására oroszlánt, tigrist, vadkant, antilopot és más állatokat tartottak. A vadasparkok megtalálhatók az ókori Római Birodalomban és Kínában is. Valószínűleg a késő római kori vadaskertek (*vivaria*, *leporaria*) létesítésének az emléke hagyományozódott utóbb a Római Birodalom területén kialakuló új államalakulatokra.

Nagy Károly a *Capitulare de villis* című rendelkezésében így ír: *Vadaskertjeinket, melyeket a nép brogilusnak nevez, jó karban tartásák, [a kerí-*

téseket] időről időre javítsák ki, és semmiképpen addig ne várjanak, míg teljes újjáépítésük válik szükségessé.¹ Nagy Károly császár (771–814) és utódai a székhelyeik, a *palatiumok*, azaz a *Pfalzok* mellett rendszerint vadaskertetet is alapítottak. Ezeket a vadasokat – kelta eredetű szóval – *brogilusoknak* vagy *broilusoknak* nevezték. Ilyen volt a franciaországi Compiègne, amelyről már 883-ban *in broilo Compendi palatii* írtak. Hasonló vadaskerteket építettek a 9. századi Aachenben és Regensburgban is.²

A vadasok német neve, a *Tiergarten* szó egyszerre jelenti az állatkertet és a vadaskertet. A *Tiergarten* kifejezés jelzi, hogy a régi előke-lőségek kedvtelésből, a maguk és a környezetük gyönyörködtetésére létesítették azokat, ahová különleges állatfajokat is betelepítettek. A vadaskert egyik francia neve, a *tirès* és a német *Tiergarten* közös gyökerű, s a vadasok létesítésének Karoling-kori emléke.³

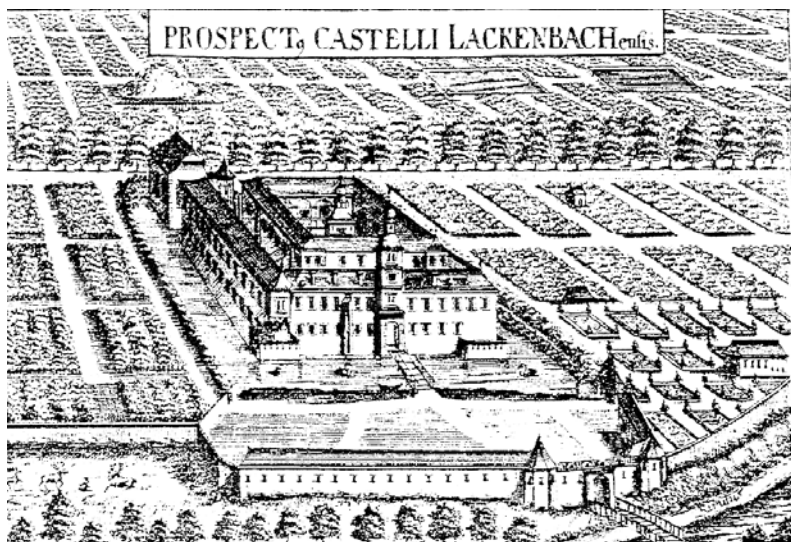
A vadaskerteket több célból tartották fenn a tulajdonosok. Létrehozataluk legfontosabb célja soha nem az állatok megszelídítése volt, hanem azok vadászati célú hasznosítására irányult. A vadászat előfeltétele a vad megléte, ezért aki vadászni óhajt, annak védenie és tenyésztenie is kell azokat. A vadasok legfőbb célja tehát a vadászat-hoz szükséges vad egy helyen tartása és félvad tenyésztése. A szóra-kozáson túl, attól függően, hogy kik birtokolták a vadaskertet, azok egyszersmind a királyi, püspöki vagy magánföldesúri uradalmakat vadhússal látták el. Az elejtett vad húsát (gímszarvas, őz, vaddisznó, fácán stb.) elfogyasztották. A vad bőrét (medve, hiúz, farkas, nyest, róka stb.) feldolgozás után megtartották vagy értékesítették. A vad trófeáját (agancs, vaddisznóagyar stb.) féltve őrizték, s a tollát (pél-dául a daruét) értékesítették.

A vadak tartásának további célja volt, hogy azok ellássák a várak, városok védelmét, például a svájci Bernben a középkorban a városkapuk előtti mély árokban tartották a medvéket. Ez a látványosság ma is megvan a városban, amely a nevét is a medvéről kapta ugyan-úgy, mint Németország fővárosa Berlin, s mindkettő címerállata is ez a vad lett.

¹ Sz. Jónás 1971, 131.

² Zolnay 1971, 119–120.

³ Csiffáry 1999, 33.

2. kép. Lakompak vára, várkertje és vadasa (Matthias Greischer metszete, 1680-as évek)

A vadak tartásának egy másik oka nem csupán a tulajdonos gyönyörködtetése volt, a ház körül tartott vadállatok egyszersmind jelképezhették az ember (uralkodó, birtokos) állatok feletti hatalmát is. Mondhatnánk úgy is, hogy a hatalomhoz tartozó ún. státusszimbólum jellege is volt a vadasoknak.

A vadasok voltak a színterei egy-egy idegen állatfaj meghonosításának is. Erre még külön visszatérek, itt most csak példaként említem, hogy napjainkban a hazánkban vadászható fácán, muflon vagy a dám ilyen honosított állatfaj.

Honfoglaló eleink erdőkben és vadakban gazdag területet választottak új hazájuknak. A 11–13. században minden nagyobb királyi rezidenciát és nyaralót a vándorló udvartartás megszűnéséig számtalan *palacium*, valamint *kúria* övezett, amelyeket kivétel nélkül vadaskertek vettek körül.

Az első kétségtelen adat a magyarországi vadaskertek létezésére 1238-ból maradt fenn, amikor a Vas megyei Zsedénypusztának

Obulgán fiai részére történő odaítélésekor készült határleírás *ad hortum bestiarum* megjelöléssel vadaskertet említ.⁴ Az egyik legkorábbi királyi vadás, vagyis a zólyomi vadaskert meglétét bizonyítja IV. Béla 1256-ban kiadott oklevele, amely a vadaskert őreit említi.⁵ Ez a vadászhely IV. Béla kedvenc tartózkodási helyei közé tartozott. Bizonyos, hogy a vadás ennél korábban létesült, ugyanis a kibocsátott királyi oklevelek tanúsága szerint 1237. november 10. és 1267. július 20. között összesen 19 alkalommal tartózkodott – pontosabban vadászott – itt az uralkodó.⁶ Ezt az árokkal védett vadaskertet kőfalak vették körül, s kőből épített – határjelként is említett – kapuk tagolták. A zólyomi vadaskert karbantartását az egész nagy zólyomi ispánság népei végezték robotszerű szolgáltatásként.⁷

A régi magyar nyelv *nyék* szava, amely egyben a honfoglaló magyarság egyik törzsének a neve, *vadkert*et jelent.⁸ Régebbi íróink ismerték a *nyék* szó eredeti jelentését. Garai János írta: *Mérföldre terjed nyéked, egy kis ország. Ezernyi vadnak ad mentő tanyát.* Arany János Visegrádról, az ottani királyi vadásról így szól egyik költeményében: *Vizsegrád, Vizsegrád! hol hajdani fényed? / ...Dunapart hosszában kerti ékességed? / Mérföldekre nyúló párdudlakta nyéked?*⁹ Arany János költeménye kapcsán érdemes megjegyezni, hogy Oláh Miklós 1536-ban említi a visegrádi hegyekben akkor még vadászható hiúzt.¹⁰ A drága szőrméjéből készült *heős subát* nevezték tévesen párducbőrnek, mert e nagy testű erdei ragadozót gyakran párducnak hitték eleink, mivel összekeverték a meleg égövi állattal.¹¹

A magyar nyelv értelmező szótára *nyék* szavunknak három jelentéstartalmát különíti el. Így jelent vadaskertet, továbbá akolt, cserényt, ahol körülkerített, árokkal övezett területen állatokat (ló, szarvasmarha) tartottak, és a harmadik értelmezése: táj, vidék környék.¹² A *Nyék* törzsnév egykori ugor eredetű *nyék* közszavunkkal

⁴ Csóre 1997, 16.

⁵ Fejér 1829–1844, tom. IV, vol. 2, 394.

⁶ Wertner 1893, 187–189.

⁷ Zolnay 1971, 160.

⁸ Györffy 1943, 222.

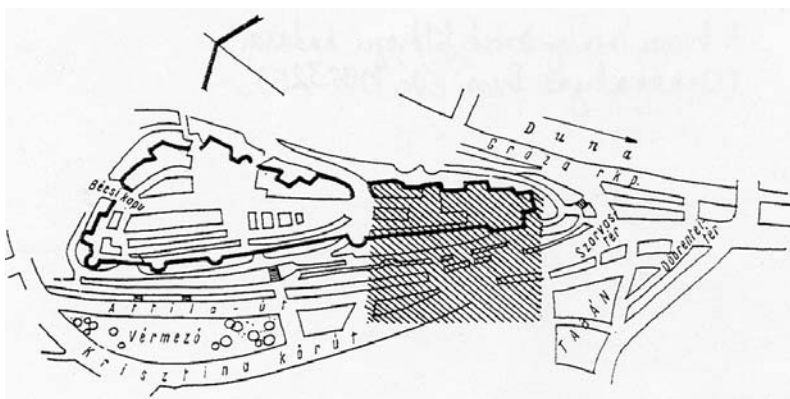
⁹ Györffy 1943, 222.

¹⁰ Oláh 1985., 30.

¹¹ Zolnay 1977. 90.

4. kép. Buda vára a XVI. század első felében, előtérben a királyi kertekkel (Lukimich 1926, 79)

5. kép. A budai királyi kertek földrajzi határai (Jeszenskyné 1996, 326)

A vadaskertek elnevezése

A régi magyar nyelvben *vadkert*nek is nevezték a korai vadasparkokat. Az etimológusok szerint a *vadkert* helynév – például a Nógrád megyei *Vadkert* település neve, amely ma Érsekvadkert – az erdei

kert, az erdőben levő gyümölcsös latin nevéből (*pomerium*) –, köznévől keletkezett, s így az elnevezésének nincs köze a vadaskert-hez.¹⁶ E megállapítás viszont nem általánosítható. Ezt a települést először 1237-ben említik, s tulajdonosa az esztergomi érsek.¹⁷ Az esztergomi érsek vadasa létezik 1255-ben,¹⁸ 1277-ben,¹⁹ s a 16. században három Vadkert – (Alsó)Vadkert, (Közép)Vadkert és (Felső)Vadkert – néven is szerepel. Ennek az érseki szolgálatos falunak a keletkezése a 11. századra tehető.²⁰

Etimológusaink álláspontját, hogy a vadkert kizárólag csak erdei kertet, erdőben levő gyümölcsöst s nem vadast jelentett, később átvette a hazai erdészeti szakirodalom is.²¹

A vadas- és a fácánkertekben rendszerint gyümölcsfákat is telepítettek a birtokosok, s gyakran találkozunk ugyanott méhesekkel is. A Rákócziak sárospataki váruradalmához tartozó vadaskert a mai Végárdón volt. Az 1632. évi urbárium tanúsága szerint az ardói vadkertben termett gyümölcs aszalása, az aszalt- és a téli gyümölcs behordása a várba az ardói jobbágyok kötelessége volt, míg a kert kaszálása a petrahói (ma Bodroghalászi) lakosok feladata maradt.²² A vadkertekben telepített gyümölcsösök nemcsak a nyelvészeket tévesztették meg, hanem történetíróink közül Takáts Sándort is. Azt írta az ardói vadas kapcsán, hogy a 17. században gyümölcsöskertté alakították át, s így vadaskert jellegét elvesztette.²³ Más forrásból tudjuk, hogy e vadas csak 1689 előtt pusztult el.²⁴

Vadkert néven számos korai vadasunkat említik a források. A 11. században 1080–1090 között az Arad megyei *Vadkerthet* I. (Szent) László király és Lambert herceg a titeli prépostságnak adomá-

¹⁶ Kiss 1988, I, 429.

¹⁷ Szomszéd 1996, 21.

¹⁸ Kiss 1988, I, 207.

¹⁹ Zolnay 1971, 121.

²⁰ Szomszéd 1996, 21.

²¹ Csőre 1980, 121.

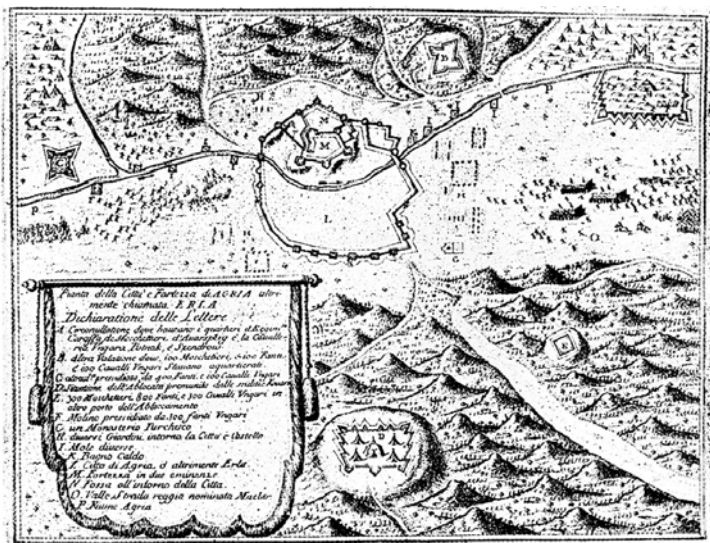
²² Détschy 1973, 82.

²³ Takáts 1917, 399.

²⁴ Détschy 1973, 81–82.

²⁵ Györffy 1987, 187. Györffy György szerint a falu nevét a vadon termő gyümölcsös-ről kapta.

nyozta.²⁵ Zolnay László a korai ősvadasok közt tartja számon.²⁶ 1251–1260 között oklevelek említik a Bakonyban azt a *Vadkert* nevű helyet, amely Nagykapornak mellett királyi vadas lehetett.²⁷ Egerben 1448-ban említik először a vadaskertet egy malomügylettel kapcsolatos oklevélben.²⁸ 1475–1477-ben az egri püspöki vadast a város legelső urbáriumában *Wadkerth* névvel nevezzük.²⁹ A *vadkert* elnevezés a 16–17. századi határnevek közt is előfordul, s minden esetben létező vadaskertet, nem pedig gyümölcsöst jelöl. Például a Vas megyei Sárvárótt 1551-ben,³⁰ 1639-ben,³¹ Fogarason 1632-ben,³² az Ugocsa megyei Királyházán 1689-ben,³³ s a példákat még lehetne sorolni.

6. kép. Chiarello metszete Egerről, 1687 (DIV. FA. 42748)

²⁶ Zolnay 1971, 121.

²⁷ Zolnay 1971, 145.

²⁸ HML Mohács előtti oklevelek gyűjteménye, 54.

²⁹ Sugár 1987, 481.

³⁰ Csóre 2000, 29.

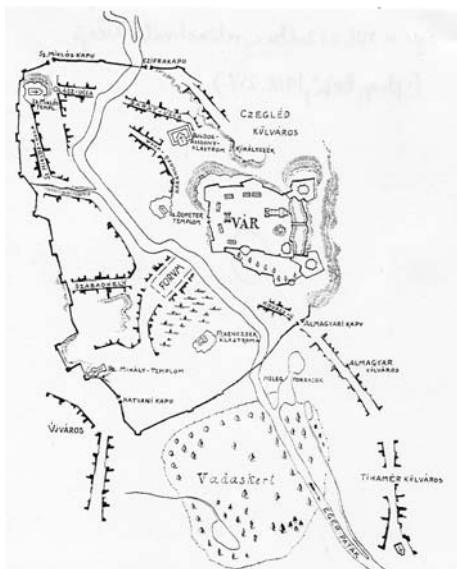
³¹ Schram 1972, 173.

³² Schram 1972, 47.

³³ Schram 1972, 127.

7. kép. Eger 16. századi
rekonstruált térképe
a vadaskerttel
(Nagy 1912, 247)

A vadaskertnek volt még egy korai elnevezése nyelvünkben. 1672-ben a Torna megyei Komjáti urbáriumában olvasható vadaskert neve *Vadaas* volt.³⁴

A VADVÉDELEM ÉS VADGAZDÁLKODÁS ELSŐ NYOMAI

Az árokkal övezett, gerenda-, deszka- vagy kőfállal kerített vadások a középkor korai századaitól a tudatos vadvédelem- és vadgazdálkodás színtereivé váltak. A hazai vadvédelem legelső okleveles bizonyítéka II. Géza király 1157-ben kiadott ólompecsétes okirata. A király ebben az esztergomi érseknek adományozza azokat a sötömböket, amelyeket addig az Esztergom és Párkány (Kakat) közötti Duna-révénél a király vámszedői évről évre az uralkodó részére átvttek. Az adománylevél viszont korlátozza az érseknek adott jogokat: ...*azonban minden harmadik esztendőben, amikor nekem tetszik, és ezt megparancsolom, száz darab kósó adassék [a királyi vadász ispánoknak], ezek a sötömbök pedig ott, ahol a szarvasok gyülekezni szoktak, a földre tessenek le...* II. Géza király e rendelkezésével arról gondoskodott, hogy gyülekezőhelyükre vonuló pilisi, börzsönyi, gerescei szarvasai akkor se

³⁴ Schram 1972, 119.

szűkölködjének sóban, amikor az Esztergom és Párkány közti révnél már nem az uralkodó, hanem az érsek emberei kapják az Erdélyből hajókon ide szállított sót.³⁵ A sózás mindenestre több célt szolgált, legelőször is a vadak beszkotatása végett helyezték el azokat a kedvelt vadászhelyeken. Ezen túl fontos élettani és táplálkozási hatásai miatt létesítették az állandó sózóhelyeket.³⁶

A vadaskertben nevelt vadállományt *félvad*ként tartották, szaporították. A vadak félvad tartása megkövetelte az állatokról való rendszeres gondoskodást. Ezért a vadak etetésére *színt* vagy *pajtát* építettek, s az éppúgy hozzátartozott a vadaskert felszereléséhez, mint a vadászház, a tűzoklövőkas, a pecérház, továbbá a vadak befogására használt fonott hálók, gyalmok stb. A vadak etetéséért kaszáltatták le a vadkertben termett szénát, s gyűjtötték egybe, amit télen a vadetőkben helyeztek el az állatoknak. Például Zrínyi Miklósnak, a szigetvári hősnek a csáktornyai vadaskertjében felállított pajtaiban télvíz idején rendszeresen etették a gímszarvast, az őzet és a dámot.³⁷ A vadak etetésére felhasználták az erdőkben gyűjtött lombtakarmányt, a tisztásokon lekaszált szénát vagy a fák ehető termését, például a tölgyesekben gyűjtött makkot.

A késő középkorban tűnnek fel a történeti Magyarország területén az első telepített vadgesztenyefák (*Aesculus hippocastanum*). A Batthyányak dunántúli birtokain már 1583 előtt megtalálhatók a vadgesztenyefák, amelyek minden bizonnyal balkáni közvetítéssel kerültek az országba.³⁸ Eszterházy Károly egri püspök a Felsőtárkányban található *Fuor Contrasti* nevű vadászkastély 1760-as lebontása után a kertben levő kb. 250 darab 15-20 éves vadgesztenyefát a helybeli jobbágyok munkájával áttelepíttette az egri püspöki vadasházba. Közülük néhány famatuzsálem ma is megtalálható Egerben az *Érsekkert*nek nevezett városi parkban. Parádsasvár határában a Károlyi-kastély melletti vadaskerthez közel, a hegyoldalon külön vadgesztenyeerdőt telepített Károlyi Gyula az 1860-as években. Ő volt az, aki Parádon a községből kivezető utak mentén gesztenyefasoro-

³⁵ Zolnay 1971, 82.

³⁶ Csiffáry 1999, 31.

³⁷ Zolnay 1967, 14.

³⁸ Stirling 2000, 158.

kat telepített. A fák termését itt is a helybeli vadaskert állatainak adták.

A vadaskertek vadállományának mindenképpen ún. *erőtakarmány*-ra volt szüksége. A jól táplált vadak nagyobbak, erősebbek lettek, a kálóriadús tápanyag elősegítette, hogy a trófeájuk is méretesebb legyen. Stomfán 1869 után épült Károlyi Lajos kerített vadasa. Az állatok etetésére az utak mentén telepített vadgesztenyesorokon kívül egész vadgesztenyeligeteket termését felhasználták, továbbá a több száz éves magtölgyek makktermését is. Az ellátás színvonalára jellemző, hogy a 6300 hektáros vadaskertben 12 vadetetőt és több szénatárolót is építettek. Télvíz idején a vadakat a szénán kívül lóherével, vadgesztenyével, makkal, kukoricával, zabbal, articsókával és répával etették.³⁹

A VADASKERTEK KAPCSOLATA A SZOLGÁLTATÓ FALVAKKAL

A Pilisben, Bakonyban, Vértesben, Gerecsében, Börzsönyben és a távolabbi országrészekben a királyi szálláshelyeknek és velük a királyi vadaskerteknek sorát ismerjük. Ákospalotája (Esztergom és Pilismarót között) a 14. századtól az esztergomi érsek nyaralója és vadkertje, de talán már az Árpád-házi királyok esztergomi rezideálása idején 1255-ig vadaskert lehetett, mivel királyi vadás volt. Hasonló lehetett a már 11. században királyi *palatium*ként nevezett Dömös is, ahol Kézai krónikája szerint már Orseolo Péternek is állt egy kúriának, hogy templom is tartozott hozzá, s az itteni vadászlakban 1063-ban, az ott tartózkodó I. Béla királyt a reá zúduló, összeomló trón halálosan megsebesítette. Oláh Miklós szerint Dömösön a 15. században az esztergomi érseknek volt már a vadasa.⁴⁰

A királyi vadászatok, az uralkodót kísérők sokadalmával nemcsak vadászatok, hanem valódi főúri multságok voltak. Nagy Lajos magyar király a Diósgyőr melletti Csanyik-völgyben 1355-ben létesített egy vadasparkot. Emellett a diósgyőri vár közvetlen közelében, a

³⁹ Molnár 1985, 573.

⁴⁰ Csiffáry 1999, 31.

hegyoldalban is volt egy másik vadasa, amely mintegy 500 000 m² (87 kat. hold) kiterjedésű lehetett.⁴¹ Az itt zajló vadászaton elkísérték a kürtösök, trombitások és a mulattatók, az igricek és jokulátorok is. A nagy vadaskertek környékén mindig ott voltak a mulattatók falvai és birtokai, így volt ez Borsodban is: az *Igrici* és talán a *Hejőkürt*, *Tiszadob* településnevek jelzik hajdani lakóhelyüket.⁴² A Bükk hegységben levő várak közül Dédes és Diósgyőr környéke valószínűleg a terület királyi birtokba kerülése előtt is a vadászatok színtere, mivel a várak bizonyos rezidenciajellegét erősítette a vadászterület, a vadaskert is. Erre utal az is, hogy a Bükk diósgyőri oldalán, a falu mellett 1343-ban említik a *Pecér-völgyet*. A *pecér* a vadászutyák hivatásszerű gondozója, s így a völgy neve az itteni vadászatokra s az ott tartott vadászebekre emlékeztet.⁴³ A vadászóhelyek és vadkertek körül kutyát tartó szolgáltató falvak máshol is léteztek. 1401-ben említik Szepes megyében a *Tiergart* nevű helyet, amely a király részére vadász helyül fenntartott birtok, s amelyet Zsigmond király magának tart fenn.⁴⁴ Ez a *Tiergart* név vadaskertet jelölt. A terület vadász helyjellegét erősíti a közeli *Hunfalva* település, amely eredetileg, 1308-ban még *Villa Canis*, azaz *Kutyafalva* néven szerepelt oklevélben, s németül *Hundsdorf* volt a neve. Itt tartatták a királyi vadászatok számára nélkülözhetetlen vadászebeket.

MILYEN ÁLLATFAJOK TALÁLHATÓK A MAGYARORSZÁGI VADASOKBAN?

Az erdei vadak sorában a *gímszarvast* (*Cervus elaphus*), az *őzet* (*Capreolus capreolus*) és *vaddisznót* (*Sus crofa*) a kezdetektől vadászták eleink. A vaddisznóról II. József 1786-ban kiadott vadászati rendtartása kimondta: *vaddisznót csak elzárt, kitörés ellen jól védett állatkertben szabad tartani*.⁴⁵ Ezért külön elkerített ún. *vaddisznós-kertben*, vagy régi nevén *fekete vadaskertben*, *disznós-kertben* vagy *sörtés-kertben* tar-

⁴¹ Csiffáry 2000/a, 488.

⁴² Czeglédy–Lovász 2000, 169.

⁴³ Gyulai 1996, 280–281.

⁴⁴ Fekete Nagy 1934, 226.

⁴⁵ Csőre 1997, 32.

tották a disznót, mivel ez az állat háborgatta a többi vadat, kárt okozott, például elfogyasztotta a fácántojásokat stb.

A nagyvadak között a *bölény* (*Bos bonasus hungarorum*) őshonos állatfaj volt a Kárpát-medencében. A 11. század végén Magyarországon még csordaszámra élt a bölény, s még a 13. században is javában vadászták.⁴⁶ Az Esztergom melletti Szentgyörgymező középkori település állatcsontanyaga alapján megállapítható, hogy a 10–11. században a falu lakosai által vadászott állatok között a bölény, a barnamedve, a gímszarvas és vadkan egyaránt megtalálható. A szabolcsi ispáni székhely Árpád-kori településén szintén bölénycsontok kerültek elő.⁴⁷ Az újkor elejéig bölényeiről hírek a Fekete-Körös menti hegyek és erdők, az úgynevezett *Királyerdő* a 11–12. században összefüggött az *Igfan* (*Ygfon*) *szent rengetegű* néven említett erdőséggel. Az erdőség az 1060–1070-es években Géza dux kedvelt vadászhelye. A Belényesszentmiklós falu feletti magaslaton 1972–1982 közt egy udvarházat, attól 150 méterre egy monostor romjait tárták fel, amelyek 1050–1070 között épülhettek.⁴⁸ A *Váradi Regestrum* 1208–1235 közt felvett jegyzőkönyveiben királyi bölényvadászokról is szó esik, akik Borsodban a Dédes melletti *Upponyban* laktak.⁴⁹ Korai településneveink közt a *daróc* nevet viselő, szláv eredetű *vadfogó* jelentésű szolgáltató falvakból három is található Borsod megyében. Az első *Daróc* 1220-ban (ma Lénárdaróc), a második *Daróc* 1332–1335-ben (ma Tibolddaróc) oklevélben fordul elő, míg a harmadik *Daróc* helynév Bánfalva (ma Bánhorváti) határában okleveles adat nélkül szerepel.⁵⁰ Később megritkul ez a vadfaj, ezért a középkori vadaskertek fő büszkesége lesz. Így az egri püspöki vadásban 1493–1496 közt,⁵¹ a dömösi vadásban 1516–1518-ban és 1527-ben,⁵² 1526-ban a esztergomi vadkertben,⁵³ 1551-ben⁵⁴ és

⁴⁶ MPSz 1967, I. 63.

⁴⁷ Ilon-Ughy 1995, 145–146.

⁴⁸ Makkai-Mucsy 1986, 232.

⁴⁹ 330. sz. ügy, Zolnay 1977, 74.

⁵⁰ Heckenast 1970, 98.

⁵¹ Takáts 1917, III, 346.

⁵² Vörös 2002, 349.

⁵³ Szamota 1891, 148–149.

⁵⁴ Csöre 2000, 29–30.

1632-ben a fogarasi vadaskertben,⁵⁵ valamint 1568-ban és 1588-ban a zayugróci vadasban⁵⁶ említik előfordulását. A 18. században már csak Erdélyben található meg ez a vad, az utolsó példányt 1814-ben Udvarhely megyében ejtették el.⁵⁷ Ezt a Kárpát-medencéből eltűnt és kihalt vadfajt, éppen a Szepes megyei *javorinai* vadaskertben, az alapi Salamon család birtokán az 1880-as években megkísérelték újratelepíteni. Ebben a vadkertben 1932-ig tartottak bölényt.⁵⁸

A jávorszarvas (*Alces alces*) a szarvasfélék családjába tartozó, lapátos agancsú állat. Őse a jégkorszak előtt élt a Kárpát-medencében, s e korból számos fosszilis maradványa került elő. Közülük is kiemelkedik az a lelet, amelyet a Solymár határában levő *Ördöglyuk* nevű barlangban találtak, ahol egy jávorszarvas épségben megmaradt csontváza került elő. A történelmi források alig említik a jávorszarvas magyarországi előfordulását, viszont a kutatók abban általában megegyeznek, hogy a Kárpát-medencében és Erdélyben egykor élt, bár ritka vad lehetett.⁵⁹ Az írott forrásokban az állat megnevezésére használják az *onager* kifejezést, amely görög eredetű szó, és eredendően *vadszamarat* jelent. Egyetlen Árpád-kori oklevélben fordul elő, 1270-ben, amikor V. István király megtiltja a nagy zólyomi ispánság területén, ahol királyi vadas volt, az *onagerek* vadászatát. E vad magyarországi előfordulásának érdekes bizonyítéka V. István oklevelén kívül a kishéni oszlopfőn található, 13. század elején készült állatábrázolás.⁶⁰ A *jávor* hazai vadaskerti tartására egyetlen adatunk van. 1550–1560 között Nádasdy Tamás sárvári vadkertjének állatai közt őz, dám- és gímszarvas mellett megtalálható volt az Erdélyben befogott *jávoz* néven említett jávorszarvas is.⁶¹ 1572-ben Báthory István erdélyi fejedelem öt gyönyörű bölényt, kilenc pompás lovat és két jávorszarvast küldött ajándékba Rudolf, akkor megkoronázott magyar királynak.⁶² Utolsó hazai előfordulását hosszú ideig 1735-re

⁵⁵ Takáts 1917, III, 205.

⁵⁶ Vörös 2002, 349.

⁵⁷ Csiffáry 2001, 132.

⁵⁸ Molnár 1985, 578–579.

⁵⁹ Csőre 1980, 149.

⁶⁰ Zolnay 1977, 92., 94.

⁶¹ Jankovich 1967, 422.

⁶² Horváth 1923, 66; Takáts 1917, III, 204.

tették, amikor a Bakony vadjai közt említették. Érdekes módon 1985–1995 között a jávorszarvas háromszor is megjelent ún. *váltó-vad*ként. A lengyelországi erősen túlszaporodott állomány egy-egy példánya vándorolt át hazánkba.⁶³ A néphit gyógyító erőt tulajdonított valaha a jávornak. II. Lajos király nagybátyja, Zsigmond, aki Budán élt hosszabb ideig, a jávorszarvas patájából készült amulettet ajándékozott az – orvosegyetemét végzett – Dudith András magyar püspöknek *epilepszia* ellen. Dudith viszont nem találta kielégítő gyógyszernek.⁶⁴

A *vadkecske* (*Capra ibex*), ez az Alpokban honos, házi kecskéhez hasonló, nagy és vastag szarvú, vöröses szürke színű, páros ujjú kőrődő vad is megtalálható volt a régi Magyarországon, bár nagyon kevés adat található előfordulására, továbbá kipusztulásának idejére és körülményeire.⁶⁵ A *vadkecske* szavunk az 1395 körül összeállított *Besztercei szójegyzék*ben szerepel legkorábban.⁶⁶ Ez a vadfaj is megtalálható a vadaskertekben. Az oklevelekben elsőként 1272-ben említik, hogy a Bereg megyei Felsőszász királyi vadasában az uralkodó engedélyezte a telepéseknek a medve, a vaddisznó, a gímszarvas és a vadkecske vadászatát.⁶⁷ Az 1516. december 18-i jelentés szerint a lőcsei küldöttség Sperfogel Konrád bíró és Henckel János pap vezetésével Lőcse város kiváltságainak megerősítése végett Szathmáry György pécsi püspöknél és kancellárnál járt, s ezúttal egy *zergével*, egy hordó angolnával és két lazaccal kedveskedtek neki.⁶⁸ A forrásban szereplő *zerge* minden bizonnyal vadkecske lehetett. 1548-ban Nádasdy Tamás sárvári vadkertjében is voltak vadkecskék, ugyanis Therjék Tamás az évben kettőt lövetett a gazdája számára.⁶⁹ A 16. században a Zay család zayugróci vadasában is tartottak vadkecskét a dām vad és a bölény mellett.⁷⁰ Ezután a vadról hallgatnak a források, nem tudjuk eltűnésének idejét sem.

⁶³ Schmidt 1996, 41.

⁶⁴ Zolnay 1977, 158.

⁶⁵ Csőre 1980, 155.

⁶⁶ TESZ III, 1063.

⁶⁷ Fejér 1829–1844, vol. I, 176; Zolnay 1971, 134.

⁶⁸ Bruckner 1926, 11–40.

⁶⁹ Takáts 1917, III, 398.

⁷⁰ Molnár 1985, 576.

Viszont e vadfajunk újjahonosítására is kísérletet tettek. A Szepes megyei Javorina vadasában 1889-től az 1950-es évek elejéig kísérleteztek a faj újratelepítésével.⁷¹

VADASKERTJEINKBEN MEGHONOSÍTOTT ÁLLATFAJOK

A *dámvad* vagy *dámszarvas* (*Dama dama*) őshazája Kisázsia, Európába a föníciaiak és a rómaiak hozták be. Az erdészeti szakirodalom szerint a dám előfordulására a középkor végéig a történelmi Magyarországon nincs hiteles adat. Valószínűleg a 15. század második felében Mátyás király korában hozták be hazánkba német területről.⁷² Az előbbi megállapítást támaszthatja alá az is, hogy a magyar nyelvben viszonylag későn, 1533-ban tűnik fel először az állatfaj neve *Dan Wad* néven, amely szó a német *Damwild* (*dámvad*) német mintára alkotott részfordítása.⁷³ A dámot már középkori vadasainkban megtaláljuk. 1493–1496 között az egeri püspöki vadasban,⁷⁴ 1502-ben a Csepel-szigeti királyi vadasban,⁷⁵ majd ugyanitt 1536-ban Oláh Miklós is említi,⁷⁶ 1541-ben és 1550-ben a sárvári vadaskert vadja.⁷⁷ 1565 előtt megtalálható a Szatmár megyei Erdőd vadkertjében is.⁷⁸ 16–19. századi vadasainkban általánosan elterjedt ez a vad. 1890-ben a Trencsén megyei Gesztes vadaskertjében a régi Magyarország legészakibb dám előfordulását találjuk.⁷⁹ A vadaskertek megszűnése után (1945) – addigra annyira elterjedt és meghonosodott – napjainkban több helyen is előfordul a dámvad Magyarországon. Közülük európai hírű a Tolna megyei Gyulajon található állomány.

A *muflon* (*Ovis musimon*) Dél-Európában őshonos állatfaj, első példányait legelőször a bécsi királyi vadasparkba telepítették 1730-ban. A muflon a vadjuhok egyetlen élő faja Európában, ahol Szardínia,

⁷¹ Molnár 1985, 570.

⁷² Csőre 1980, 152.

⁷³ TESZ I, 591.

⁷⁴ Takáts 1917, III, 346.

⁷⁵ Szamota 1891, 144.

⁷⁶ Szamota 1891, 549.

⁷⁷ Vörös 2002, 349.

⁷⁸ Takáts 1917, III, 388.

⁷⁹ Molnár 1985, 583.

Korzika, Ciprus magas hegyeiben honos. Honosítására Magyarországon Forgách Károly Nyitra megyei Gímesen levő vadásában került sor 1868–1869-ben. A vadasba először tíz muflont hozattak egy 100 holdas elkerített területre. Majd ezután egy 120 holdas kerített területre bocsátották ki a vadakat, ahol azok elszaporodtak. 1883-ban már ezekből százat szabadon engedtek. 1892-ben a vad Nyitra megyén kívül megjelent Pozsony megyében, 1901-ben pedig már Zemplén megye területén is előfordult.⁸⁰ A későbbiekben Gímesről telepítettek a Felvidéken Nagyappony, Betlér, Malacka vadasaiba muflonokat. A Bükk hegységben 1927-ben telepítették az első állatokat, míg a Mátrában 1924-ben a Károlyiak egykori parádi vadászába hoztak néhány vadat. Végül is a muflon sikeresen meghonosodott hazánkban.

A *fácán*, amelyet kezdetben vadasokban és fácánkertekben tartottak, a meghonosított állatfajok egyike. Latin neve *phasanus*, görög megnevezése a *Phasis* nevét rejti, ahol egykor ez a madár őshonos volt. A római hódítók i. e. 65-ben érték el a Phasis folyót (a mai Rioni környéke a Kaukázusban), s a fácántenyésztés is a Római Birodalomban terjedt el. A rómaiaktól hagyományozódott át a középkori Európa államaira e madár félvad tenyésztése, amelyről már említést tesz a Nagy Károly-féle *Capitulare de villis* 40. pontja.⁸¹ Egyes kutatók szerint a fácán a honfoglalás idején még nem élt a Kárpát-medencében, véleményük szerint a rómaiaknál zárt helyen tartott madár a népvándorlás idején nem tudott elszaporodni. Megjelenését a 15. századra helyezi az erdészeti szakirodalom. Késői hazai előfordulására bizonyítékként idézik a Szamota István oklevélszótárából vett adatot: 1457: *Supra Siluam Facyanberek*,⁸² amely viszont a fácán kertben való tartásának egyik korai bizonyítéka. Bizonyára ismerték honfoglaló eleink, miután korai családneveink közt előfordul a török eredetű *Tivan* szó, amely *fácánt* jelent.⁸³ 1267-ben IV. Béla szabadságlevelet adományoz a halászat és a vadászat terén neki szolgálatot tett személyeknek, akik rokonai közt két *Tywan* nevezetű

⁸⁰ György 1905, 171.

⁸¹ Méltóságunkra való tekintettel minden bíró tartson falvainkban pávákat, fácánokat, kacsákat, galambokat, fűrjeket, gerléket. Sz. Jónás 1999, 157.

⁸² Csöre 1980, 159.

⁸³ Ickovits 1939, 22.

vadász is volt, akiknek fácánt jelentő nevük egyszersmind *beszélő* vadász név.⁸⁴ E madárfaj alföldi meglétére utalhat 1219-ben az egykori Heves vármegyéhez tartozott *Tivan* nevű település neve, ahol királyi szolgálok laktak. Az utóbb elpusztult falu helye a mai Nagykunság területén Karcag környékén lokalizálható.⁸⁵ A madár Kárpát-medencei meglétét igazolja a Szolnok-Doboka megyei *Tötör* falu neve, amely az ószláv *teterev*, *tetra* (fácán) szóból ered.⁸⁶ A fácán szó nyelvünkben 1395 táján tűnik fel először *fachian* alakban.⁸⁷ A madár neve családnévként egy 1412. április 22-én kiadott oklevélben szerepel először *Tornallya-i Facyan (dictus) Domokos* nevéként.⁸⁸ Ez a madár is a korai vadas- és fácánkertekből terjedt el az országban. A legelső ismert fácánost Zsigmond király létesítette a Pozsony megyei Királyfán 1387–1395 közt, ahol feleségének, Máriának vadászkastélyt építtetett, amellet pedig saját céljaira vadaskertet és fácánost rendezett be. A fácánkertre utaló legkorábbi adatunk 1457-ből való Káloz Fejér megyei faluból, ahol egy oklevél *Fácánberek* nevű erdőt említ. Feltehetően Budán, a várbeli királyi parkban is tarthatták e madarat, amit vasháló vett körül. Estei Hippolit esztergomi érseknek 1489-ben a Komárom megyei Gután és Naszvadon levő fácánosai szolgáltatták e madarat.⁸⁹ A 18–19. században vadasok és fácánberek százaiban tartottak félvad tenyésztésű fácánokat, amelyek hozzájárultak e madárfaj széles körű elterjedéséhez Európában is, ahol az 500 méter tengerszint alatti magasságban általánosan megtalálhatók.

A *pávát* szintén honosított madaraink közé sorolhatjuk. Ez a fácánfélék családjába tartozó madárfaj, a *közönséges* vagy *kék páva* (*Pavo cristatus*) India és Srí Lanka, vagyis Ceylon trópusi erdeiben honos. A páva elnevezés az 1395 körül összeállított *Besztercei szójegyzékben* már szerepel.⁹⁰ A páva Nagy Sándor óta kedvelt díszmadár. Egykor gasztronómiai jelentősége is volt, mivel a fényűző lakomákon szíve-

⁸⁴ Zolnay 1971, 156., 161.

⁸⁵ Györffy 1987, III, 142.

⁸⁶ Tagányi-Réthy-Pokoly 1901, 564.

⁸⁷ TESZ I, 823.

⁸⁸ ZsO III. 488.

⁸⁹ Csiffáry 2002/b, 83–84.

⁹⁰ TESZ III, 138.

sen szolgálták fel az agyvelejét és a nyelvét. Mégis inkább mint kerti szárnyas terjedt el a középkorban, s nem véletlenül. Nagy Károly említett *Capitulare de villis* című rendeletében a 40. pontban előírta tartását.⁹¹ A páva is kezdetben a vadaskertek, várkertek és díszkertek lakója volt. A 15. század végén Estei Hippolit egri püspök már 18 pávát tartott udvarában.⁹² Régészeti úton előkerült 16–17. századi állatcsontleletekből tudjuk, hogy ezt az egzotikus díszmadarat a vi-segrádi Alsóvárban is tartották. Mátyás király az Alsóvárat megnagyobbíttatta, kertekkel, vadaskertekkel és halastavakkal kibővítette. A budai királyi várbeli vadas területéről is előkerültek csontjai, valamint Pásztó városának hasonló korú leletanyagából.⁹³ Gyula várának 1559 tavaszán készült várátadási leltárában a házi szárnyasok közt számba vették a pávákat és a darvakat is.⁹⁴ Léva várának 1617. évi összeírásában is felsorolták e madarat.⁹⁵ Egy 16. századi főúri szakácskönyv említi a pávaételek között a *szürke páva sásával*, azaz a *szürke páva szósszal* való elkészítésének a módját. Ehhez a pávát kopasztás és tisztítás után megsütötték, amelyhez szószt készítettek. A szósz készítésénél ribizlit (tengeri szőlő) és mandulát kellett összetörni veresborban. Majd ehhez fahéjat, borsot, mézet és egy kevés székfüvet adtak, amelyet együtt megfőztek. Ezt a szószt a sült páva alá öntötték, s a sült hús tetejét végül még megszórták héjával tört mandulával.⁹⁶

A *pulyka* (*Meleagris gallopavo*) – a régi magyar nyelvben *vadpulykának* is nevezik – Dél-Amerikából származó futómadár.⁹⁷ Az általánosan elfogadott elmélet szerint a házipulyka a 16. század elején jelent csak meg Európában, vagyis csak Amerika 1492-ben történt felfedezése után hozták be a kontinensre, először Spanyolországba és a Földközi-tenger vidékére. Innen terjedt át keletre, ahonnan azután *indiai tyúk* vagy csak *india* névvel a törökök közvetítésével jutott el hazánkba a 15. század végén és a 16. század elején.⁹⁸ A fenti adatnak el-

⁹¹ Sz. Jónás 1999, 157.

⁹² Nyáry 1870, 376.

⁹³ Vörös 2002, 348.

⁹⁴ Takáts 1917, III, 89–90.

⁹⁵ Takáts 1917, III, 66.

⁹⁶ Radvánszky 1879, III, 410.

⁹⁷ Kádár 1965, 242, 244.

⁹⁸ Hankó 1954, 117.

lentmondanak viszont bizonyos leletek, így a schleswigi dóm 1280 körül készített domborművén található pulykaábrázolás, továbbá Svájcban egy 13. századi várrom feltárásakor előkerült pulyacsontmaradványok. Korai hazai jelenlétének is vannak nyomai. A szentesi és a tápéi temetőből a 11–12. századból származó, valószínűleg pulykát ábrázoló pecsétgyűrűk kerültek felszínre. A jelek arra utalnak, hogy a pulyka már Amerika felfedezése előtt eljuthatott Nyugat-Európába a normann (viking) hajósok közvetítésével, Kolumbusz előtt kb. 1000 évvel, s innen terjedt el kelet felé, s jutott el hazánk földjére.⁹⁹ Magyarországon régészeti ásatásból pulyacsontmaradványok kerültek elő a budai Várhegy, Székesfehérvár és Vác 16–17. századi leletanyagából.¹⁰⁰ Bizonyára egzotikumnak számított az az *indiai tyúk*nak mondott *pulyka* is, amelyet 1489-ben – az Újvilág felfedezése előtt – Milánóból küldtek Mátyás királynak Budára. Az ajándékba küldött *gallina d' Indiának* nevezett madárral együtt az indiai tyúkok neveléséhez értő, tudós itáliai pulykamester is érkezett a királyi udvarba.¹⁰¹ 1512-ben már Bakócz Tamás érsek esztergomi vadasában őriztek indiai kakasokat és tyúkokat, vagyis pulykát.¹⁰² Léva 1617. évi összeírásában a szárnyasok között török kacsákat, pávákat s indiai tyúkokat említenek.¹⁰³ A 17. századi Magyarországon dunántúli és erdélyi vadaskertekben tartották díszmadárként a pulykát.¹⁰⁴ A pulyka Magyarországon főleg a 17. században terjedt el, elsősorban a Duna–Tisza közén.¹⁰⁵ Az amerikai vadpulyka telepítése sikeres volt, megtalálható napjainkban, de érdekessége ennek a madárfajnak, hogy nem alkot önfenntartó szaporodó állományt.¹⁰⁶ A 19. század végén a vadpulyka újfent feltűnt a vadaskertekben. 1896-ban a Vas megyei Ikervár vadasában említik a dámot, a vadpulykát és a fácánt.¹⁰⁷

⁹⁹ Szalay 1993, 256–257.

¹⁰⁰ Vörös 2002, 347.

¹⁰¹ Zolnay 1987, 47.

¹⁰² Zolnay 1971, 173.

¹⁰³ Takáts 1917, III, 66.

¹⁰⁴ Balogh 1981, 278.

¹⁰⁵ Hankó 1954, 117.

¹⁰⁶ Wohlné 1991, 230.

¹⁰⁷ OMM 376.

Madaraink közül tartották vadaskertben még a *hattyúkat* (*Cygnus cygnus*) is, annak ellenére, hogy ez a madárfaj a költöző madarak közé tartozik. 1671-ben, a kivégzett Nádasdy Ferenc sárvári vadasában tudunk erről a madárról. Sőt 1685-ben a munkácsi vár melletti vadkertben is összeírták.¹⁰⁸

Végezetül vadaskertekben és fácánosberkekben egyaránt tartottak *darvakat* (*Grus grus*). Ez a 19–20. század elejéig a Kárpát-medencében is őshonos s napjainkban már évente költöző madárfaj nevezetes madara a magyar múltnak. A darvak időjósok voltak, megéreztek a rossz, esős időt, ilyenkor a szelídített daru szárnyát csapkodva keringett az udvar közepén. Nem csupán fogyasztották eleink a madarak húsát, hanem a 16. századtól források sora szól a szelídített darvak tartásáról. A szelídítéshez a darufiókát ólban tartották, pálinkába, borba áztatott kenyérrel lerészegítették, lábait összekötötték. Az emberekhez szokott daru őrizte a portát. Ha jókedve kerekedett, magát illegetve lépegetett, kis gallyat vett a csőrébe, feldobta és elkapta. Ha idegen fordult be a kapun, csőrét csattogatva adott jelt. Ezért őrző állatként tartották várakban, kastélyokban. 1580-ban az egri várban is tartottak darut. A 19. században az Alföldön majdnem minden parasztudvarban megtalálható volt mint őrző állat, mert olcsóbb volt, mint a kutya, s nem riogatta, bántotta a baromfiakat ez az igen éber madár. Ezért azután őrző állatként tartották hazai vadaskertjeinkben és fácánosainkban is a szelíd darvakat.¹⁰⁹

Érdekes módon a hazai vadasokban tartottak olykor ragadozó vadakat is annak ellenére, hogy általában a gondozott vadasokban a jágerek előírt feladata volt a róka, hiúz, farkas, továbbá a ragadozó és kártékony madarak, köztük a héja, az ölyv, a varjú stb. kilövése, amelyért külön *lőpénzt* kaptak. Báthory András írta 1551-ben Nádasdy Tamásnak: *Láttam János királynál [vagyis Szapolyai Jánosnál] egy párducot, kit néha nyúl után bocsátanak.*¹¹⁰ A Rákócziak végardói vadasában hiúzt tartottak ketrecben,¹¹¹ hasonló célból. A 18. században

¹⁰⁸ Takáts 1917, III, 400.

¹⁰⁹ Csiffáry 2003, 100.

¹¹⁰ Takáts 1917, III, 69.

¹¹¹ Détschy 1973, 82.

Erdődy József királyi kancellár a Nyitra megyei Vittencen tartott jelles hajtóvadászaton. Ezért két birtokán, Steruson és Pusztafalun elkerített helyen rókát neveltek, s azokat a hajtóvadászatok alkalmával engedték szabadjára prédának.¹¹²

EGZOTIKUS ÁLLATOK A VADASKERTEKBEN

Oroszlánkölyköket már 1359-ben tartott Nagy Lajos király a budai várban, amelyeket a Velencei Köztársaság küldött ajándékba. 1469-ben Hunyadi Mátyás kapott ajándékba két oroszlánt a milánói hercegtől. Bonfini – Mátyás történetírója – úgy tudja, hogy ez a két, Budán őrzött oroszlán abban az órában múlt ki, amikor 1490 áprilisában Mátyás király Bécsben meghalt.¹¹³ 1519-ben az Egerben tartózkodó Estei Hippolit egri püspök le akarta festetni azokat a *tevéket*, amelyeket Zsigmond lengyel királytól kapott ajándékba.¹¹⁴ Ezeket az állatokat a vadaskertben tarthatták. Cseklészen Esterházy Miklós fallal kerített vadasába két *kengurupárt* telepítettek, s a tartásukkal kísérleteztek.¹¹⁵ A hideget jól tűrték; a mintegy tíz méter távolságot ugrani képes és helyből két méter magasra is felugró állatok viszont játszi könnyedséggel megszöktek a kerített vadasból. A 20. század elején a Pozsony megyei Cseklész vadaskertjében tartott ún. *axis szarvasokat* a tulajdonos.¹¹⁶ Ez az indo-malájai faunaterületen honos szarvas az *Axis axis*, amelyet más néven *pettyes szarvasnak* is neveznek.¹¹⁷ Ugyancsak Cseklészen kísérleteztek a 19–20. század fordulóján a vadaskertben *tinamu* tartásával.¹¹⁸ E dél-amerikai madár meghonosítása sem járt sikerrel.

¹¹² Molnár 1985, 582.

¹¹³ Zolnay 1986, 47.

¹¹⁴ Zolnay 1971, 221.

¹¹⁵ Molnár 1985, 582.

¹¹⁶ Molnár 1985, 582.

¹¹⁷ Kádár 1965, 212.

¹¹⁸ Molnár 1985, 582.

A VADASKERTEK JELENTŐSÉGE

A történelmi Magyarország területén a középkortól 1945-ig Csőre Pál kutatásai nyomán 235 különféle vadasketről tudunk.¹¹⁹ Eddigi anyaggyűjtésem során 274 hazai vadásra vonatkozó adatot találtam. Csőre Pál a régi Magyarország területén 97 fácánkertet ismertet. Megjegyzi, hogy a névsor nem teljes, s a későbbi kutatás során tovább bővíthető.¹²⁰ A fácánkertekre vonatkozó anyaggyűjtésem során eddig 145 egykori fácános emlékére bukkantam a történelmi határon belül.

Az egykori urasági vadás- és fácánkertek a mai Magyarországon az 1945. március 17-én elfogadott 600/1945. számú földreformról szóló minisztertanácsi rendelet nyomán szűntek meg. Amikor a mai vadászok a Bükk vagy a Mátra hegyeit járva űzik a vadat, kevesen gondolnak arra, hogy az egykori vadaskertekből kikerült vadak genetikai utódait próbálják puszkavégre kapni.

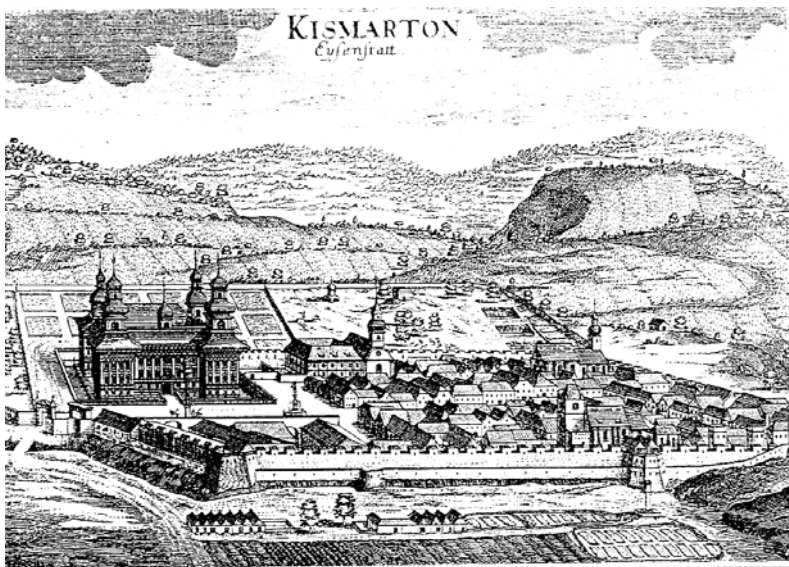
Végül szólnunk kell még a fácán- és a vadaskertek környezeti jelentőségéről. A Bükk hegység területén Diósgyőrben a középkorban királyi vadás, míg Felsőtárkányban és Szilvásvárad határában az újkorban püspöki és főúri vadaskertek létesültek. Ezek területe az 1977-ben létrejött Bükki Nemzeti Park része lett. A Mátrában a Károlyi grófok egykor nagy kiterjedésű parádi vadása és fácánosa napjainkban a Mátrai Tájvédelmi Körzet fokozottan védett területét képezi. A Visegrád körüli vadaspark Mátyás király uralkodása óta egységes erdőbirtokként maradt fenn, amely – átvészelve a török hódoltság korát – a Habsburg királyok idején is a kincstár birtoka maradt. Napjainkban az itteni 60000 hektárnyi kiterjedésű állami erdőterületen egyedülálló bioszféra-rezervátum működik. A visegrádi királyi palota, a fellegrvár és az egykori vadaspark együttesének esélye van arra, hogy a világörökség részének nyilvánítsák.¹²¹

¹¹⁹ Északnyugat-Felvidéken 61, Északkelet-Felvidéken 17, az Északi-középhegység területén 11, a Kisalföldön 12, a Dunántúlon 96, az Alföldön 8, Erdélyben 30 vadaskertet, összesen 44 megye területén 235 vadast vett számba. Csőre 1997, 123.

¹²⁰ Csőre 1997, 125–131.

¹²¹ Élet és Tudomány, 2001. január 19., 93.

Az a tény, hogy napjainkra a középkori, újkori urasági vadasok és fácánosok védett természeti területekké válhattak, felveti a kérdést: miért? Kétségtelen tény, hogy ebben jelentős szerepet játszott, hogy azokat mind a magánföldesurak idején, mind pedig az állami korszakban, létezésük kezdeteitől egységesen kezelték. Hozzájárult ehhez az is, hogy viszonylag nagy kiterjedésük ellensúlyozta az emberi beavatkozás (favágás, kőbányászat, erdei iparok: mész-, szén-, hamuzsírégítés stb.) okozta sebeket, károkat.

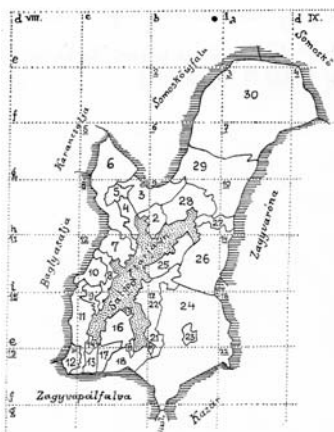
8. kép. Kismarton látképe az Esterházy-kastéllyal, a kerttel és a vadassal (Matthias Greischer metszete, 1680-as évek)

9. kép. A Batthyányak körmendi vadas- és fácánkertje az első katonai felmérés térképén, 1783–85.

10. kép. A Grassalkovichok pozsonyi ivánkai dísz- és vadaskertje az első katonai felmérés térképén, 1783–85.

Salgótarján város földrajzi és történelmi vázlata (az 1921. évi kataszteri felmérés alapján).

1. Salgótarján belvárosa.	11. Eperjes.	21. Túrkeve.
2. Kacsó.	12. Soltészváros.	22. Zagyvarózsa.
3. Bogyosrád.	13. Soltészváros.	23. Soltészváros.
4. Soltészváros.	14. Soltészváros.	24. Soltészváros.
5. Várad.	15. Soltészváros.	25. Soltészváros.
6. Harsány.	16. Soltészváros.	26. Soltészváros.
7. Pápa.	17. Soltészváros.	27. Soltészváros.
8. Veszprém.	18. Soltészváros.	28. Soltészváros.
9. Soltészváros.	19. Soltészváros.	29. Soltészváros.
10. Soltészváros.	20. Soltészváros.	30. Soltészváros.

11. kép. Salgótarján 1921. évi kataszteri térképe a Jankovichok vadasával (Dornyay 1938, 711)

Fennmaradásukat elősegítette a kastélyépítéssel és a vadászszenveldéllyel kapcsolatos középkortól meglevő gyakorlat is, tudniillik, hogy a kastélyok mellett feltétlenül létesítettek kastélykerteket. A díszkertek ugyan mesterséges létesítmények, amelyeket fák, cserjék és virágos növények együttesével alakítottak ki, viszont az épített díszkertek szinte mindig érintkeztek a mellettük felállított fácánosokkal. Ezek a fácánkertek még részben megmaradtak természetes állapotukban, mert a vadászat érdekében irtásokkal tagolták, s általában körülkerítették vizesárokka, sövénnyel, palánkkal vagy drótkerítéssel. A díszkertekhez, fácánosokhoz kapcsolódtak – mintegy legyezőszerűen – a természetes állapotában hagyott erdőkkel és tisztásokkal tagolt, szintén kerítéssel övezett vadaskertek. Ilyen jellegű parképítés jellemzi királyainkat a középkortól. Jó példája ennek a gyakorlatnak Zsigmond királynak a Pozsony megyei Királyfán létesített kastélya, kertje, fácánosa és vadasa. Ezt a hagyományt megőrizték az újkori főurak is. Így építkezett Grassalkovich I. Antal Pozsonyivánkán vagy Gödöllőn. Hasonlóan alakították kastélyaik környékét az Esterházyak Kismartonban és a Batthyányak Körmenben. A díszkertek, fácánosok és vadaskertek együtt alkották a kastélyt övező parkját. Miután természetesen tilosak, tilalmasak, azaz védettek voltak, így megőrizhették az emberi beavatkozás mellett és ellenére valamiféle *ősalapotukat*. Ilyen körülmények közt a természet még képes regenerálódni, s így maradhattak meg viszonylagos épségben, s válhattak a későbbi korok embere számára védett természeti értékekké.¹²²

IRODALOM

Balogh 1981	Balogh István: Pulyka. In <i>Magyar Néprajzi Lexikon</i> . 4. Főszerk. Ortutay Gyula. Budapest, 1981.
Bruckner 1926	Bruckner Győző: Magyarország belső állapota a mohácsi ütközet előtt. In <i>Mohácsi emlékkönyv</i> . Szerk. Lukinich Imre. Budapest, 1926. 11–40.
Czeglédy–Lovász 2000	Czeglédy Ilona–Lovász Emese: <i>Élet a diósgyőri várban</i> . (Tanulmányok Diósgyőr történetéhez 7.) Miskolc, 2000.

¹²² Csiffáry 2002/b, 128–129.

- Csiffáry 1999 Csiffáry Gergely: A régi Magyarország vadaskertjeiről. In *Új Hevesi Napló*. Szerk. Murawsky Magdolna. 1999, 7. sz., 30–35.
- Csiffáry 2001 Csiffáry Gergely: Az Északi Középhegység ritka állatfajainak adatai a történeti dokumentumokban. In *Mátra Tanulmányok*, 2001. Szerk. Horváth László. Gyöngyös, Mátra Múzeum, 2001, 129–149.
- Csiffáry 2002a Csiffáry Gergely: Régi vadaskertek. In Baráz Csaba (szerk.). *A Bükk Nemzeti Park*. Hegyek, erdők, emberek. Eger, Bükk Nemzeti Park Igazgatóság, 2002, 487–491.
- Csiffáry 2002b Csiffáry Gergely: Fácánkertek Heves megyében. In Csiffáry Gergely (szerk.). *Historia est...* (Írások Kovács Béla köszöntésére.) Eger, Heves Megyei Levéltár, 2002, 83–104.
- Csiffáry 2003 Csiffáry Gergely: Az élővilág változása Heves megyében történeti ökológiai adatok alapján. In *Források és történetírás*. Válogatás a Miskolci Egyetem BTK által 1999. október 14–16. között rendezett történettudományi konferencia előadásaiból. A szerkesztőbizottság tagjai: Bessenyei Ferenc, Feld István, Ö. Kovács József, Ringer Árpád. Miskolc, Miskolci Egyetem, 2003, 91–107. (Studia Miskolcinsia 4.)
- Csőre 1980 Csőre Pál: *A magyar erdőgazdálkodás története*. Középkor. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980.
- Csőre 1988 Csőre Pál: A tatai és gesztesi uradalom vadgazdálkodása 1750–1850. In *Agrártörténeti Szemle*, 1988, 1-2. szám. 147–164.
- Csőre 1997 Csőre Pál: *Vadaskertek a régi Magyarországon*. Budapest, Mezőgazd. K., 1997.
- Csőre 2000 Csőre Pál: A magyar vadászat története 1848-ig. In *A magyar vadászat ezer éve*. Emlékkülés. Szerk. Oroszi Sándor. Budapest, 2000, 21–36.
- Détshy 1973 Détshy Mihály: A sárospataki vár kertjei és szőlői. In *Agrártörténeti Szemle*, 1973, 1-2. szám. 75–91.
- DIV. FA. Dobó István Vármúzeum Fotóadattár, Eger
- Dornyay 1938 Dornyay Béla: Salgótarján helynevei. In *Turisták Lapja*, 1938, 709–713.
- ÉSZ *A magyar nyelv értelmező szótára*, V. kötet. Budapest, 1966.
- Fejér 1829–1844 Fejér György: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. I–XLIII. Buda, 1829–1844.
- Fekete Nagy 1934 Fekete Nagy Antal: *A Szepesség területi és társadalmi kialakulása*. Budapest, 1934. Akadémia–Országos Levéltár–Felvidéki Tud. Társ.–Szepesi Szöv.
- Galavics 2000 Galavics Géza: A magyarországi kertek képzőművészeti ábrázolásai. I. rész. 17. század. In Galavics Géza (szerk.): *Történeti kertek*. Kertművészet és műemlékvédelem. (Források és tanulmányok a magyarországi kertművészet történetéhez 2.) Budapest, 2000, 167–198.
- Györffy 1987 Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I. Budapest, 1987.

- Györffy 1943 Györffy István: *A magyar falu – magyar ház*. Sajtó alá rendezte és bev. Györffy György. Budapest, 1943.
- György 1905 *Magyarország = A Föld és népei*. Népszerű földrajzi és népismei kézikönyv. 2. újból írt kiad. Szerk. György Aladár. 5. köt. Budapest, 1905.
- Gyulai 1996 Gyulai Éva: Termelés és kereskedelem a középkori Miskolcon. In Dobrossy István (főszerk.): *Miskolc története I. A kezdetektől 1526-ig*. Miskolc, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár–Herman Ottó Múzeum, 1996, 255–336.
- HML Heves Megyei Levéltár, Eger
- Horváth 1923 Horváth Géza: Kihalt és új állatfajok Magyarországon. In *Természettudományi Közöny*, 1923. március–április. 65–76.
- Ickovits 1939 Ickovits Emma: *Az erdélyi Fehér megye a középkorban*. Budapest, 1939.
- Ilon–Ughy 1995 Ilon Gábor–Ughy István: *Bevezetés a Kárpát-medence régészetébe*. Pápa, Rómer Flóris–Esterházy Károly Alapítvány, 1995.
- Jankovich 1967 Jankovich Miklós: A magyar szarvasmarha eredete és hasznosítása. *Agrártörténeti Szemle*, 1967, 1–2. szám, 420–431.
- Jeszenszky 1996 Jeszenszky Éva: Szemelvények a budai királyi kertek történetéből. In *Tanulmányok Budapest múltjából XXV*. Szerk. Szvoboda Dománszky Gabriella. (Budapest Vároستörténeti Monográfiái XXXIV.) Budapest, 1996, 325–335.
- Sz. Jónás 1971 Sz. Jónás Ilona (szerk.): *Középkori történeti szöveggyűjtemény*. Európa és Közel-Kelet, IV–XV. század. Budapest, 1971.
- Sz. Jónás 1999 Sz. Jónás Ilona (szerk.): *Középkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény*. Európa és Közel-Kelet, IV–XV. század. Budapest, Ósiris, 1999.
- Kádár 1965 Kádár László Antal: *Biogeográfia*. A Föld és a földi élet. (Egyetemi tankönyv.) Budapest. Tankönyvkiadó, 1965.
- Kiss 1988 Kiss Lajos: Földrajzi neveink etimológiai szótára, I–II. 4. bőv., jav. kiad. Bp. Akad. K., 1988.
- Kristó 1994 Kristó Gyula (főszerk.): *Korai magyar történeti lexikon* (9–14. század.) Budapest. Akad. K., 1994.
- Lukinich 1926 Lukinich Imre (szerk.): *Mohács emlékkönyv 1526*. Budapest, 1926.
- Makkai–Mócsy 1986 Makkai László–Mócsy András (szerk.): *Erdély története a kezdetektől 1606-ig*. I. kötet. Budapest, 1986.
- MPSz 1967 *Magyarország története*. I–II. Szerk. Molnár Erik, Pamlényi Ervin, Székely György. 2., részben bővített, átdolgozott kiadás. Budapest, 1967.
- Molnár 1985 Molnár László: A szlovákiai vadaskertek és terület-bekerítések múltja. In *Agrártörténeti Szemle*, 1985, 3–4. szám., 566–587.
- Nagy 1912 Nagy Béni: Eger ostroma 1552-ben. In Pintér Jenő (szerk.): *Békefi-emlékkönyv*. Dolgozatok Békefi Remig egyetemi tanári működésének emlékére. Írták tanítványai. Budapest, 1912, 238–277.

- Nyáry 1870 Nyáry Albert, báró: A modenai Hyppolit-codexek II. In. *Századok*, 1870, 355–370.
- Oláh 1985 Oláh Miklós: *Hungária*. Az előszót és a jegyzeteket írta: Szigethy Gábor. Fordította: Németh Béla. Budapest, Magvető, 1985.
- OMM *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben*. Magyarország. I. kötet. Budapest, 1896.
- Radvánszky 1879 Radvánszky Béla: *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században*. III. kötet. Budapest, 1879.
- Schmidt 1996 Schmidt Egon: A pénzmavár titka. In *Pannon Enciklopédia*. Magyarország állatvilága. Főszerkesztő: Veress István. Szakszerkesztő: Schmidt Egon. Budapest : Dunakanyar 2000, 1996, 39–41.
- Schram 1972 Schram Ferenc: *XVI–XVII. századi földrajzi nevek az Országos Levéltár „Urbaria et Conscriptiones” gyűjteményében*. Budapest, 1972.
- Stirling 2000 Stirling János: A kerttörténet forrásai. In Galavics Géza (szerk.): *Történeti kertek*. Kertművészet és műemlékvédelem. (Források és tanulmányok a magyarországi kertművészet történetéhez, 2.) Budapest, 2000, 157–166.
- Sugár 1987 Sugár István: Eger város első négy urbáriuma. (1475–77, 1551, 1557, 1567). = *Agria*, XXIII. (Annales Musei Agriensis), Szerk. Bodó Sándor-Petercsák Tivadar. Eger, 1987, 473–491.
- Szalay 1993 Szalay István: A régi magyar baromfifajták. In Tözsér János-Bedő Sándor (szerk.): *Történelmi állatfajtáink enciklopédiája*. Budapest. Mezőgazdasági Kiadó, 1993.
- Szamota 1891 Szamota István (=összegyűjtötte és jegyzetekkel kísérte): *Régi utazások Magyarországon és a Balkán félszigeten 1054–1717*. Budapest, Franklin, 1891.
- Szomszéd 1996 Szomszéd András: „Szépen szántó vadkertiek”. (Érsek)Vadkert története az úrbéri tagosítás befejezéséig. Érsekvadkert, 1996.
- Takáts 1917 Takáts Sándor: A vadkert. In Takáts Sándor: *Rajzok a török világból*. 3. kötet. Budapest, 1917, 397–404.
- Tagányi-Réthy-Pokoly 1901 Tagányi Károly-Réthy László-Pokoly József: *Szolnok-Doboka vármegye monographiája*. I. Ds, 1901.
- TESZ *A magyar nyelv történeti etimológiai szótára*. I–III. kötet. Főszerk. Benkő Loránd. Budapest. 1967–1970–1976.
- Vörös 2002 Vörös István: Török kori állatsontleletek Magyarországon. In *A hódoltság régészeti kutatása*. A Magyar Nemzeti Múzeumban 2000. május 24–26. között megtartott konferencia előadásai. Szerk. Gerelyes Ibolya-Kovács Gyöngyi. Budapest, 2002, 339–352. (Opuscula Hungarica III.)
- Wertner 1893 Wertner Mór: *Negyedik Béla király története*. Temesvár, 1893. Csanád-Egyházmegyei ny. (Történeti, nép- és földrajzi könyvtár 55.)

- Wohlné 1991 Wohlné Nagy Ágota: Amerikából jöttünk. Növények és állatok az Újvilágból. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum időszaki kiállítása Amerika felfedezésének századik évfordulóján. In *Ethnographia*, 150. évf., 10. sz. 226–230.
- Zolnay 1967 Zolnay László: Milyen volt Zrínyi Miklósnak, Szigetvár hőseinek vadaskertje. In *Magyar Vadász*, 1967/6, 14.
- Zolnay 1971 Zolnay László: *Vadászatok a régi Magyarországon*. Budapest, 1971.
- Zolnay 1977 Zolnay László: *Kincses Magyarország*. Középkori művelődésünk történetéből. Budapest, Magvető, 1977.
- Zolnay 1981 Zolnay László: *A budai vár*. Bp, Gondolat 1981.
- Zolnay 1985 Zolnay László: *Mozaikok a magyar újkorból*. Budapest, 1985.
- ZsO *Zsigmond-kori Oklevéltár* III. (1411-1412). Mályusz Elemér kéziratát kiegészítette és szerkesztette: Borsa Iván. Budapest, 1993.

SZABÓ JOLÁN

A magyarországi mezővárosi önkormányzatok tipizálásának problémái

(A Gyöngyös város esetében végzett vizsgálatok eredményei)

A várostörténeti kutatások a közelmúltban és a jelenben is egyre hangsúlyosabb szerepet kapnak történetírásunkban. Az újkori magyar városok, ezen belül a mezővárosok történetével foglalkozó irodalmat már a 19. századtól – amikor a városok a történelmi érdeklődés előterébe kerültek – a sokszínűség jellemezte, s mindmáig a megközelítések sokfélesége figyelhető meg.

A történettudomány különböző diszciplínái más-más aspektus figyelembevételével tették kutatásuk tárgyává, így ezzel még szélesebbé vált az a spektrum, amelyben a város mint történelmi jelenség helyet kapott. A jog- és igazgatástörténet a korabeli jogrendben és hatalmi szervezetben elfoglalt helyüket, a városok jogi helyzetét és az abban bekövetkezett változásokat, valamint a meglévő jogok érvényesülési változatát vizsgálja.¹

A társadalomtörténet a városlakók strukturálódását, a polgárság foglalkozási, vagyoni, etnikai, vallási differenciálódását kutatja, s a különböző rétegek viszonyrendszerére is figyelemmel van.² A gazdaságtörténeti vizsgálódások egyik része magára a városgazdálkodásra mint mikrostruktúrára irányul, ennek összetevőit kutatja. A másik fő irány tágabb összefüggések meghatározására törekszik, a magyarországi városok gazdasági fejlődésben elfoglalt helyzetét elemezve a városfejlődés fő irányának és sajátosságának megfogalmazására tesz kísérletet.³ A funkcionális városszemlélet képviselői a területi munkamegosztásban elfoglalt helyből kiindulva gazdaságipolitikai központi szerepkör meghatározásával jelölik ki az egyes vá-

¹ Ember 1946; Csizmadia 1937; Csizmadia 1941, Kállay 1989, Kállay 1996, Bónis 1974.

² Rácz 1988; Papp 1989, 21–31; Orosz 1995.

³ Kállay 1972; Rácz 1981, 244–270; Faragó (szerk.) 2000, 273–428.

rosok helyét.⁴ Mindegyik irányzat komoly eredményeket tudhat magáénak, a részletkutatások sok alapkérdést tisztáztak. Elfogadottá vált, hogy az újkori magyar városfejlődést az átstrukturálódás folyamata határozta meg. A gazdasági térben és a településhálózatban elfoglalt szerepek módosultak, a megváltozott körülmények következtében egyes városok felemelkedtek, mások pedig hanyatlásnak indultak.

A különböző aspektusú feldolgozások leginkább általános fejlődési tendenciák meghatározására törekedtek, saját megközelítési módjukat tekintették többnyire kizárólagosnak. Míg a mezővárosok korábbi történetének feldolgozásaiban maga a mezővárosi mibenlét, ennek elemei képezték a kiindulópontot, a 18–19. század történetében ez a fajta szemlélet alig kapott teret.⁵ Így aztán nem véletlen, hogy a mezővárosi autonómia mint vizsgálendő terület perifériára szorult, s még az igazgatás- és hivataltörténet számára is a lokális, leginkább a helytörténet kutatásába utalt témák közé tartozik.

A mezővárosi önkormányzat vizsgálatát tovább nehezíti az a tény, hogy az oppidumok az azonosságok mellett rendkívül sokszínű és összetett jelenségei történelmünknek. Jogállásuk szerint földesúri fennhatóság alatt álltak, s ezen belül tehetünk különbséget közöttük a földesurak státusa szerint (királyi család, kamara, egyház, főnemesi családok stb.), valamint a városban birtokos földesurak száma alapján. Gazdasági szerepkörük változatos volt, eszerint is többféle megkülönböztetés ismert. A mezőváros lehet kereskedelmi központ, bányaváros, kézművesipari termékek előállítója, foglalkozhat mezőgazdasági árutermeléssel, uradalom központjaként működhet. Természetesen mindezek különböző kombinációja is megtalálható. Lakosságszámuk, vagyis a népességgkoncentráció tekintetében is változatosak, ennek alapján is lehet csoportosítani őket kis-, közép- és nagyvárosokra. Az önrendelkezés foka sem volt egységes, ez szintén lehet bizonyos tipizálási szempont (a király által kiváltságolt, önmagukat megváltott „szabadalmas” városok stb.).⁶

⁴ Bácskai-Nagy 1984; Bácskai 1988; Bácskai 2002.

⁵ Kubinyi 2000; Ladányi 1980, 450–477, Orosz 1995, 3–15.

⁶ Pálmány 1995, 5–47; Bácskai-Nagy 1984, 372–381.

A funkcionális városszemlélet képviselői ezekből több aspektust is figyelembe vesznek, a mezővárost nem a jogi megkülönböztetés, hanem városi szerepkörük szerint, a városhálózatban elfoglalt helyük alapján vizsgálják. Ebben a rendszerben viszont egyáltalán nem kapott helyet például a városok önkormányzatának alakulása, holott az átrendeződés általuk vázolt folyamatának ez is részét képezte.

Az egyes konkrét várostörténeti munkákban, melyeknek száma az elmúlt években megnövekedett, árnyaltabb, több szempontot is figyelembe vevő, a problémát komplexitásában szemlélő megközelítésekkel is találkozunk. Ezekben a feldolgozásokban a mezővárosok autonómiájának kérdésköre is helyet kap, illetve önálló publikációkban foglalkoznak vele.⁷ A sikerültebbek jól érzékeltetik, hogy egy-egy mezőváros történetének megírásakor és a városhálózatban elfoglalt helyének kijelölésekor elengedhetetlen a város önkormányzatának vizsgálata, hiszen az oppidum lehetőségeit és mozgásterét ez is determinálta.

Az autonómiát a várostörténetek – kevés kivétellel – szűkítve értelmezik. Két aspektust vizsgálnak leginkább, a város és földesurai kapcsolatát, annak változásait és a hivatszervezetet. Mindkettő lényegi alkotóelem, melléjük azonban a harmadik területet, a hatáskört is be kell emelni mint azonos súlyú meghatározót. Csakis így vonhatók le helyes, torzítás nélküli következtetések, s válnak értelmezhetővé folyamatok. Ennek a területnek a feldolgozását és valamiféle modell megalkotását Kállay István kísérelte meg. Munkája, *A városi önkormányzat hatásköre Magyarországon, 1686–1848*, egy szabad királyi város, Székesfehérvár „szakirányú működését” tárja fel, s a város forrásanyagára támaszkodva ágazatok szerint vizsgálja az önkormányzat hatáskörét.⁸ Ezt a művet tekintették mintának a mezővárosok történetének kutatói is, s az általa felállított rendszert alkalmazták saját városukra is anélkül, hogy a városi statutumokat szisztematikusan feldolgozták volna. Így aztán a munkák zömének

⁷ Ezeknek a munkáknak a felsorolása rendkívül megnövelné terjedelmünket, csupán néhányat említünk közülük: Csizmadia 1940, 165–170, 206–228; Hársfalvi 1982; Kisfaludy 1992; Hudi 1995; Bálintné 1979, 5–57; Bak 1980/a; Bak 1980/b, 591–614; Nemes 2002; Kiss 1971, 117–144; Bácskai 1971, 9–34; Németh 1982, 3. sz. 537–550; Novák 1982, 121–188; Lichneckert 1984, 313–336; Szabó 2002, 69–92 stb.

⁸ Kállay 1989.

ez a része sematikus, elnagyolt maradt. A másik fő gond, hogy a példaként vett mű alaphibáját is önkéntelenül átveszik, nevezetesen azt, hogy a létrehozott rendszer statikus, ezáltal a mozgásirányok és változások nem követhetők nyomon.

Gyöngyös 1687–1848 közötti autonómiájának vizsgálatakor a fő szempont, amely az általunk követendő metódust is meghatározta, az volt, hogy az önkormányzat meghatározói, viszonyrendszere és működése a források adta lehetőségek szerint a legteljesebb feltárás megtörténjen, s a másfél évszázad alatti változások is megjelenjenek.⁹ Ennek érdekében az autonómiát három alapvető megközelítésben vontuk bele analitikus logikájú vizsgálatba (a mezőváros jogi státusa, az önkormányzat hatáskörei, az igazgatás intézményi struktúrája), s a köztük levő összefüggésekre is figyelve végeztük el részleges majd szintetizáló elemzésünket, vontuk le következtetéseinket. Mindhárom metszet a forrásokból, elsősorban a város tanácsának ülésjegyzőkönyveiből és egyéb iratanyagaiból megállapítható és azokkal minden esetben igazolható, rendszerező vizsgálaton alapul. Ez a rendszerszerű vizsgálat teszi lehetővé, hogy az oppidum önkormányzatának mibenlétéről, működéséről és változásainak mozgástendenciáiról a másfél évszázad viszonylatában torzításmentes képet kaphassunk.

Gyöngyös a török kiűzését követő helyreállítás időszakában a saját rendjének stabilizálását tekintette legfőbb feladatának. Mivel önkormányzata a szultáni fennhatóság alatt is működhetett, középkori kiváltságainak, autonómiájának jogfolytonossága nem vált kérdésessé, így csupán az új körülményekhez való igazodást és alkalmazkodást kellett megtennie. A város a korábbi évszázadokban megszerzett privilégiumai közül a legfontosabbakat – az előljárásság szabad választását, három országos vásár és hetipiac megtartását, Encs és Bene pusztá szabad földbirtoklását, elsőfokú bíraskodást, kegyúri jogot, kisebb királyi haszonvételek jogosultságát stb. – megőrizte, s 1714-ben még újabb kiváltsággal, a Gyertyaszentelő Boldogasszony-napi (február 2.) országos vásárral sikerült gyarapítani jogait.¹⁰ Földesúri alávetettsége ugyan nem szűnt meg, de a hely-

⁹ Szabó 2001.

¹⁰ HML V-101/b/13 Fasc. XX. 75., Szabó 2001, 7–10.

reállítási időszakában (1716-ig) jogaival szabadon élhetett, önkormányzatát az írott és szokásjogban bevettek szerint beavatkozás nélkül működtette.

A magisztrátust minden külső befolyás nélkül, szabadon, a választásra jogosult lakosok választották, megtartva mindazokat az írott és szokásjogban bevett szabályokat, melyek kötelező érvénnyel bírtak. A nemes és nem nemes polgárok arányos képviselőtét az oppidum vezetésében biztosították, s vigyáztak, hogy a hivatalviselés ideje az adott tisztségben az egy évet ne haladja meg. Ügyeik intézésében egyre több szabályrendeletet fogalmaztak meg, melyek az éppen aktuálisan jelentkező és megoldandó feladatokat rendezték, s a magisztrátus fokozatosan vált a városi lét irányítójává. A stabilitás megteremtését szolgálta a gazdálkodás fokozott szabályozása is. Nem véletlen, hogy az 1687-től 1716-ig a meghozott 89 tanácsi határozatból 63 gazdasági jellegű volt.¹¹

Az 1716-ig terjedő időszakban, a működőképesség megszilárdításáért a földesurak és a mezővárosi polgárság azonos érdekeltsége dominált. Ezt követően viszont a köztük levő egyetértés megbomlott, s a továbbiakban a viszonyrendszer meghatározója a két fél ellentéte lett. A földesurak fokozatosan erősödő aktivitással az önkormányzati jogok szűkítésére, saját befolyásuk és hatalmuk megerősítésére törekedtek, a város ezzel szemben privilégiumai megőrzéséért, az azokban foglaltak érvényre juttatásáért küzdött.

A földesúri hatalom kiterjesztése mind irányultságát, mind módszerét tekintve változott a korban, s nem mindig azonos intenzitással jelentkezett. A 18. század elején a beavatkozás leginkább közvetett formát öltött. Ekkor a tisztújításokon való részvétellel, a magisztrátus megválasztásának befolyásolásával próbáltak a város élére olyan tisztikart állítani, mely működése során nem hoz érdekeikkel ellentétes döntéseket.¹² A tisztújító gyűléseken kezdetben csak a helyben lakó dominusok jelentek meg, de a század utolsó harmadától már azok is képviseltették magukat, akiknek lakhelye máshol volt.¹³

¹¹ Kovács 1984, 16–48.

¹² Szabó 2001, 11.

¹³ 1716-ban Orczy István, Koháry István, Gömrey János és Almásy János volt jelen a tisztújításkor, 1795-ben Orczy József, Frajzzen Antal, Nagy István, Nagy Antal, Urbanovszky Imre, Steőszel József, Farkas János, Gosztonyi Ignác, Józsa Ádám

A 18. század végén már a nyílt és közvetlen eszközök alkalmazása vált jellemzővé. 1795-ben az úriszék határozatával magát a választási rendszert változtatta meg oly módon, hogy korlátozta a polgárok választójogát, a döntést pedig saját hatáskörébe vonta.¹⁴ Ezzel egyidejűleg korábban választás útján betöltött tisztségeket (pl. nótárius, perceptor) minősített át földesurak által kinevezettekké, sőt 1802-ben magát a várost vezető testületet, a tanácsot is felfüggesztette, s tagjai kinevezését saját hatáskörébe vonta.¹⁵

A városi tisztikar megválasztásában való részvétel, majd a 19. század elején bizonyos tisztségek kinevezés útján való betöltése csupán az egyik lehetséges útja volt az önkormányzatiság csorbításának. Ezzel párhuzamosan a földesurak szinte rögtön azután, hogy a török és a kuruc kor elmúltával tulajdonjogaik teljes birtokába kerültek, máris törekedtek a gazdasági haszonvételek ellenőrzésük alá vonására, s ahol módot találtak rá, azok teljes kisajátítására. Elsődlegesen azokat a jogköröket vonták el vagy korlátozták, melyek közvetlen haszonszerzéssel jártak. Kezdetben még vigyáztak arra, hogy döntésük a város vezetésével történt megegyezés formáját öltse, de a 18. század első harmadától vagy magát a joggyakorlatot változtatták meg egyoldalúan, vagy úriszéki végzéssel vezették be a nekik kedvező változtatásokat.¹⁶

A város belterületén 1724-től a földesurak önkényes foglalásaikkal a tanácsnak azon jogát tekintették semmisnek, hogy itt a házhelyek kiosztása csak a tanács engedélyével történhet. A város földesúri jogon bírt külterületén, melyet a lakosok között a tanács évenként kiosztott, 1742-től a városban lakó földesurak is földhasználathoz jutottak, a 19. század elején pedig azok a birtokosok is jeleztek területi igényüket, akiknek Gyöngyösön nem volt lakóházuk.¹⁷

személyesen, az Esterházy, a Forgács, a Haller család pedig képviselői útján vett részt a tisztújító széken. HML V-101/a/2 597–598 (1716. április 24.), HML V-101/a/7 755–756 (1795. április 24.).

¹⁴ HML V-101/a/7 757–767 (1795. április 24.).

¹⁵ HML V-101/a/8 295 (1802. április 23.).

¹⁶ Szabó 2001, 19–22.

¹⁷ HML V-101/b/13. Fasc. XX. 75. 29–33. fol. (é. n.), HML V-101/a/4 453 (1742. április 24.), Kovács 1984, 97–98.

Különösen fontos volt a szőlőműveléshez és a borértékesítéshez kapcsolódó jogok birtoklása és gyakorlása, hisz ezek gazdasági haszna mindegyik fél számára rendkívül nagy jelentőségű volt. A földesurak éppen ezért körületekintően jártak el, egy-egy kisebb változtatás bevezetésével, a tanáccsal kötött évenkénti megállapodásokkal egyre több jogosultságot szereztek meg maguknak, s mikor már ezek a gyakorlatban is bevetté váltak, akkor léptek fel nyílt jogelvonással.¹⁸ A század közepére az italmérést már kizárólagosan ők gyakorolták, a szőlőterületek szabad adásvételét pedig a 19. század elején szüntették meg. A dézsmaszedés jogát 1757-től vették vissza, ami szintén anyagi veszteséget okozott a városoknak.¹⁹ Hogy ezek az intézkedések ténylegesen milyen gazdasági hátránnyal jártak, valójában mekkora bevételtől fosztották meg az önkormányzatot, azt csak a város gazdálkodásának részletes feldolgozása után tudhatjuk meg.

A 18. század második felében a város vezetése is fokozatosan megmerevedett, egy szűk kör kezébe került az irányítás. A Szent György-napi tisztújításkor már nem választottak évenként új bírót, tanácstagokat, nótáriust, perceptort s más hivatalviselőket, hanem az előző éveket erősítették meg tisztükben. A város vezetésében eltöltött idő ily módon egyre hosszabbá vált, ha valaki egyszer bekerült a magisztrátusba, akkor ott is maradt éveken keresztül, s csak nagy ritkán, általában a megüresedett helyre léphetett be újabb személy. Ez vezetett aztán a tisztviselői kar szó szoros értelmében vett előregedéséhez, mely már a működőképességet is veszélyeztette. A szolgálati idő meghosszabbodásával, a jellemzővé vált hivatalhalmozással és a családi kapcsolatok érvényesülésével a visszaélésekre is nagyobb lehetőség nyílt, ami mind a város közössége, mind a földesurak határozott fellépéséhez vezetett. Végül is a földesurak ezt – a szélesebb értelemben vett városi társadalom és a városvezetést majorizáló garnitúra (kisajátító magisztrátus) érdekeinek elválását – használták ki akkor, mikor a választási rendet megváltoztatták, illetve ők maguk nevezték ki a város hivatalviselőit. Az ügyintézésben szintén megfogalmaztak feladatokat, és prioritásokat is kijelöltek, de mégis itt maradt meg a legnagyobb szabadsága a magisztrátusnak.

¹⁸ Szabó 2001, 21–22.

¹⁹ HML V-101/a/5 456–457 (1757. április 24.), Kovács 1984, 127, Szabó 2001, 78.

Gyöngyös irányítása, igazgatása sokirányú feladatot jelentett, a városi lét minden területére kiterjedt. Az oppidum vezető testülete, a tanács a bíró vezetésével a *jus statuendi* birtokában jogszabályalkotó tevékenységet folytatott, amivel a város igazgatását tulajdonképpen végezte. Ezek a városi statutumok – Gyöngyösön használatos nevükön *deliberatumok* – a helyi hatalomgyakorlás reprezentánsai, ezért fontosak és elengedhetetlenek az önkormányzat működésének vizsgálatakor. A szabályrendeletek megalkotásában is jól érzékelhető a város földesúri alávetettsége, s tükröződött viszonyuk alakulása. A 18. század elején nagyfokú önállósággal rendelkezett a magisztrátus a városi ügyek igazgatásában, korlátozást az országos törvények, a vármegyei szabályrendeletek és a privilégiumok adta keretek jelentettek. A század felétől már megfigyelhető a földesurak jelenléte az igazgatási döntések meghozatalában. A tanács tagjai a szabályrendeletek egy részét éppen azért fogalmazták, hogy ellentmondásuk a conpossessorok törekvéseit, rögzítsék saját joghatóságukat az adott területen. Rendelkezéseik másik része a direkt földesúri beavatkozás eredményeként született, ekkor az úriszéki végzéseket emelték be a városi statutumok közé. Ez a kettős indíttatás a statutumalkotásban mindvégig jellemző maradt, s arányait tekintve a század végére a második típus (direkt földesúri beavatkozás) dominanciája figyelhető meg.

A statutumok tartalmi jellemzője volt, hogy mindig konkrét ügyben, az éppen aktuális feladat megoldására irányultak. Éppen ezért gyakori volt ismétlődésük. Ritkán fogalmaztak meg általános, elvi szabályozást, ez csak a 19. század elejétől tűnik fel a jogalkotásban, ekkortól találhatók olyan rendelkezések, amelyekben egy-egy terület átfogó igazgatását próbálják megvalósítani. A statutumok ugyanakkor nemcsak városi jogszabályok voltak, hanem végrehajtási utasítások is, ami már utal arra a hivatalszervezet működésében kifejezetten megnyilvánuló specifikumra, hogy a városi igazgatásban a hatalmi ágak elválása nem következett be.

A tanács statutumalkotása fokozatosan terjedt ki a városi lét egészére, s a század végére már alig található olyan terület, amelyet ne szabályoztak volna. A szabályozás irányultsága a korszakban változott. Kezdetben a gazdálkodás irányítását célozta a legtöbb határozat, arányuk a 18. század harmadától csökkent. Ekkortól viszont fo-

kozosan emelkedett azoknak a rendelkezéseknek száma és aránya, amelyek az igazgatás, kommunális ellátás, szociális gondoskodás, oktatásügy aktuális problémáira kerestek megoldást.²⁰

Mindezzel párhuzamosan jelentős változások történtek a városigazgatásban. Tovább folytatódott a hatásköröknek már a 18. században megkezdődött, egyre több szaktiszségben tükröződő differenciálódása, az ügykezelés korszerűsítése. A tanácsi rendeletek jellemzőjévé vált, hogy egy-egy terület átfogó szabályozására irányultak, s már nemcsak a fő célt és feladatot fogalmazták meg, hanem kitértek annak megvalósítási módjára és eszközeire is.

A hivatalszervezet kiépítése is a 19. század elejétől vett egyre nagyobb ütemet. Az apparátusban foglalkoztatottak létszáma megnövekedett, akik immár egy-egy szakterület ügyintézését végezték. A tisztviselőknek ugyan többnyire még nem volt szakképzettségük, de a specializált feladatok elhatárolása már jellemzővé vált. Az eseti ügyintézés mellett már törekedtek az általánosabb, átfogó hivatali szabályozásra, egyre több tisztségviselő számára fogalmaztak meg hivatali utasítást.²¹ A specializáció és bürokratikus szervezeti elemek az egész igazgatásban megjelentek, leghatározottabb formában a jegyzői hivatal kiépülésében jelentkeztek, ahol a mindig is jellemző szaktudás követelményéhez a hierarchikusan szervezett munkamegosztás komoly apparátust állított szolgálatba. A város vezetése egészében mindinkább hivatalszerűbbé vált, adminisztrációjában és ügykezelésében már felsejlenek a későbbi bürokratikus rendszer körvonalai.

A 19. század elejére Gyöngyös már komoly jogvesztést szenvedett a földesurakkal szemben, ami mind a magisztrátus, mind pedig a városi polgárság ellenállását kiváltotta. Bár jogai elvesztésébe addig sem törődött bele, határozott fellépésre ekkortól került sor. Az 1820-as évektől nyíltan szembehelyezkedtek a földesurakkal, a vármegye és a Helytartótanács segítségével folyamodtak.²² A jogi úton történő érdekérvényesítés mellett a polgárok politikai aktivitása is megerősödött, mely a közvetlen ellenállásban nyilvánult meg. A tisztújításokon mind gyakoribbá váltak az összetűzések, a lakosok nyílt

²⁰ Szabó 2001, 24–28.

²¹ Szabó 2001, 149–169.

²² HML V-101/b/23 Fasc. XXX. 52 (é. n.), 58 (1836).

szembeszegüléssel tiltakoztak a jogaikat vagy érdekeiket sértő döntések ellen.²³ A Helytartótanács és a vármegye 1836-ban hozott ítéletét az oppidum sikerként könyvelte el, noha ténylegesen csak részleges jogorvoslatot nyert. A felettes szervek az országos törvényeket sértő földesúri intézkedéseket megsemmisítették, az előljárásság szabad választásának korlátozását érvénytelenítették, amivel a városi autonómia keretei ismét helyreálltak.²⁴ A korszak utolsó másfél évtizedében Gyöngyös a visszaállított jogok korlátozás nélküli gyakorlására törekedett, amiben a felettes hatóságok állásfoglalása bizonyos hivatkozási alapot jelentett.

Gyöngyös autonómiáját tekintve a 18. században és a 19. század első felében a nagyobb lélekszámú, jelentősebb mezővárosokra jellemző általános utat járta be. A földesúri beavatkozás megerősödése, jogainak korlátozása az önkormányzat mozgásterének szűkülését eredményezte, s arra kényszerült, hogy az évszázadok során megszerzett és gyakorlott jogait a lehetőségek adta kereteken belül védelmezze. A jogvesztések ellenére Gyöngyös nem süllyedt a jobbágyközségek szintjére, s a 19. században önkormányzata helyreállítása, megszorításokkal ugyan, eredményes volt, hatáskörét tekintve pedig egyre szélesebb területeket fogott át. Ennek okait és magyarázatát további kutatásoknak kell feltárniuk, jelenleg csupán hipotetikus elképzelésünket fogalmazhatjuk meg.

Az oppidum jogai közül a vásártartást sikerült maradéktalanul megőrizni. Nyilvánvaló, hogy a királyi döntésen alapuló privilégiumot a földesurak nem vonhatták el, korlátozásokat bevezetni pedig nem állt érdekükben. Ez az alapvető kiváltság biztos gazdasági alapot teremtett az oppidum számára, a kereskedelemből származó jövedelmek érintetlenek maradtak. A saját bevételeket szaporította a malmok taksája, a mészárszékek árendája – a malomjogot és mészárszék tartását sem érintették a földesúri korlátozások –, s nem utolsósorban a földesúri jognon bírt területek (Encs és Bene pusztá) jövedelmei is. A város borértékesítésének feltételei romlottak, de valamelyes bevételt mindig hoztak. Mindezek alapvetően meghatározták, hogy Gyöngyös autonómiája megmaradhatott.

²³ HML V-101/a/10 522–523 (1823. április 24.).

²⁴ HML V-101/b/23 Fasc. XXX. 58 (1836).

A másik tényező, amely az önkormányzat megőrzésében szerepet játszott, pontosabban annak lehetőségét megteremtette, a város jogállásának sajátossága volt, hogy több földesúr fennhatósága alatt állt. A birtokosok közül a 17. század végén a legjelentősebbek a Rákóczi, Koháry, Forgách, Esterházy, Haller, Bossányi, Homonnay családok voltak.²⁵ Később az elkobzott Rákóczi-részt az uralkodó Althan Mihálynak adományozta, aki ezt a birtokrészt 1741-ben Grassalkovich Antalnak adta el. A 18. században adományozás és öröklés révén az Orczyak is birtokosokká váltak, s az Almásyak is tulajdont szereztek, mellettük még több kisebb család is bírt részt a városban. A 19. századra a birtokosok száma megszaporodott, egy 1816-ban készült összeírásban 79 személyt tüntettek fel, akiknek telkük volt Gyöngyösön.²⁶ Nyilvánvaló, hogy ilyen mértékű elaprózódásnál az összes birtokos nem egyenlő súllyal játszott szerepet, a meghatározók továbbra is a nagy családok maradtak. A helyben lakók személyesen, a távolabb élők megbízottaik útján vettek részt az oppidum igazgatásában, s hoztak határozatokat az úriszéki üléseken és tisztújító széken.

Gyöngyösnek ezt a fölöttes földesúri hatalom megosztottságát érdemes volt figyelembe vennie, amikor szuverenitását képviselte. Úgy tűnik, hogy ügyes politizálással képes volt ezt a körülményt a maga hasznára fordítani: a földesurak között meghúzódó érdekellentétek következtében előnyöket szerezhetett vagy hátrányosabb helyzetbe jutását sikerült elkerülnie. Hogy miként működött ez a mechanizmus, milyen közös érdekek és érdekellentétek léteztek a földesurak között, hogyan történt a közös birtokigazgatás, az információcserének milyen formái léteztek, egy másik kutatási téma lehet. Most csupán egy példával illusztráljuk, hogy Gyöngyös esetében ez a körülmény milyen meghatározó jelentőségű volt.

1753-ban a protokollum és a város egyik irata szerint a földesurak összegyűltek, hogy Gyöngyös határát egymás között felosszák. Ez azt a területet érintette volna, mely a város birtokában volt, s a lakosok között évenként használatra kiosztottak. A két legjelentősebb földesúr, Orczy Lőrinc és Grassalkovich Antal azonban nem tudott egy-

²⁵ HML IV-1/a/11 (1699. május 15.).

²⁶ HML V-101/b/23. Fasc. XXXI. 27 (1816. november 12.).

mással egyezsége jutni, így minden maradt a régiben, a szántóföldet a város továbbra is birtokában tarthatta.²⁷ Ekkor valóban csak a földesurak közötti ellentét akadályozta meg, hogy Gyöngyös nem veszített birtokaiból.

A város és földesurainak irattárai nyilvánvalóan több támpontot és részletesebb vizsgálati lehetőséget nyújthatnak a gyöngyösi birtokok érdekösszhangját és ellentéteit illetően, s a vármegye iratanyagában is fellelhetők még források. Az idézett példa mindenesetre alátámasztja feltevésünket, hogy több földesúr részben azonos, részben különböző súlyú és érdekeltségű megléte kedvező tényező volt a város önkormányzati pozíciója szempontjából.

Gyöngyös önkormányzatának főbb változásait, fejlődésének tendenciáit áttekinthető felvetődik a kérdés, hogy mennyiben tekinthetők ezek általánosnak, hogyan illeszthetők a magyarországi mezővárosok e korszakban jellemző átalakulásához, egyáltalán hol található közöttük Gyöngyös helye, s az újkori városfejlődés egészét tekintve milyen következtetések megtételét teszi lehetővé. A kérdésekre a válaszadás nem könnyű, sőt a kutatások jelenlegi szintjén bizonyos vonatkozásokban nem is lehetséges, csupán hipotéziseket fogalmazhatunk meg, vagy a probléma felvetésére vállalkozhatunk. A fő gondot az okozza, hogy nincs olyan várostörténeti szintézis, mely korszakunkban egyrészt több aspektus figyelembevételével vizsgálná a magyarországi városfejlődést, másrészt a városok történeti megközelítése különböző, és hiányoznak az azonos szempontokat figyelembe vevő feldolgozások. Az összehasonlítási lehetőség tehát korlátozott, a városi autonómiát illetően – a megjelent publikációk alapján – csupán két területre, a mezővárosok jogi helyzetére és a városigazgatás szervezetére szorítkozik.

Ha más városokkal kívánjuk Gyöngyöst összehasonlítani, mindenképpen csak olyanok jöhetnek számításba, amelyek több vizsgálati szempont figyelembevételével egyaránt hasonló jellegűek, valamint igazgatástörténetüknek legalább a lényegi vonásai ismeretesek. Ilyen város lehet véleményünk szerint Miskolc.²⁸ Földrajzi adottsá-

²⁷ HML V-101/b/13 Fasc. XX. 75. 31–32. fol. (é. n.).

²⁸ A Gyöngyöshöz közeli Egernek mint püspöki mezővárosnak jogi viszonyrendszere, városigazgatási szervezete és hatásköre oly mértékben különbözött, hogy a vele való összevetés kizárólag az eltérések felsorakoztatásában merülne ki. Vö. Nemes (7. jegyz.).

gai, az országos városhierarchiában elfoglalt helye, gazdasági szerepköre és gazdálkodása, a város társadalmi struktúrája – még ha népességszámban felülmúlja is Gyöngyöst –, jogi viszonyrendszere közel állt Gyöngyöshöz, és sok tekintetben azonos vonásokat mutatott.²⁹ Mindkét város évszázados fejlődése során mindig is élni tudott a kedvező földrajzi fekvésből származó előnyökből. Az Alföld és a Felföld közötti helyük a két különböző tájegység közötti áriucsere központjává tette őket, s az itt átvezető főbb kereskedelmi utak is fejlődésük előmozdítói voltak. Mindezek mellett jó adottságokkal rendelkeztek a szőlőműveléshez, mely Gyöngyösnek és Miskolcnak is alapvető művelési ágává vált. Kézművesiparuk sem volt elhanyagolható, mind a szakmák számát tekintve, mind pedig az iparúzők lakosságon belüli arányát nézve jelentőséggel bírt. A török uralom sem vetette vissza fejlődésüket, sőt inkább előnyökhöz, gazdasági pozícióik megerősítéséhez juttatta őket.

Gyöngyösnek és Miskolcnak vizsgált korszakunkban sem változott meg a városhálózatban elfoglalt kedvező helyzete, nem kerültek perifériára, bár kétségtelen, hogy a borkereskedelem országosan kedvezőtlen változásai mindkét oppidumban éreztették hatásukat. Mivel egyik településnek sem monokultúrán alapult a gazdálkodása, hanem mellette a kereskedelem és az ipar is meghatározó volt, el tudták kerülni a hegyaljai mezővárosok sorsát. Népességszámuk növekedett, ami mutatja, hogy vonzerejük továbbra is megmaradt. Jelentős volt mindkét helyen a 18. század elején a görög kereskedők száma, majd az őket váltó zsidó lakosság megtelepedése, amely az erőteljes kereskedelem egyik fokmérője volt.

Önkormányzatuknak működési lehetőségeit és annak változásait tekintve a kronológiai egybeesések feltűnőek. A visszafoglaló háborút követően, a 18. század kezdetén rendezték Miskolc jogi státusát, amivel megteremtették a további működés feltételeit. A század közepétől – Gyöngyöshöz hasonlóan – a korlátozó intézkedések domináltak, a felettes hatóság szorosabb s a város számára hátrányosabb szabályozást vezetett be. További korlátozás Miskolcon 1789-ben, Gyöngyösön 1791–1795 között történt. Mindkét helyen ekkor ke-

²⁹ Miskolcra vonatkozóan lásd Faragó 2000; Gyöngyös gazdaság- és társadalomtörténetéről lásd Havassy–Kecskés 1984; Besze 1999.

rült sor az önkormányzat szervezetének átalakítására, melynek kezdeményezői a városok földesurai voltak, s mindezt oly módon tették, hogy saját irányító szerepüket megnövelték. 1836 fordulópontot jelentett városainkban: Miskolc törvényi rendelkezéssel rendezett tanácsú községgé vált, Gyöngyös pedig jogai visszaszerzésében ért el eredményeket.³⁰

Amíg a városi autonómia feltételrendszerei jól összevethetők, a többi szint esetében már nehezebb ugyanezt megtenni, hiszen mind az intézményrendszer, mind a működési terület feldolgozottsága eltérő. Így csupán a fő mozgástendenciákat illetően lehetséges az azonoságok megmutatása. A városigazgatás szervezte Miskolcon is a lehetőségekhez és feladatokhoz igazodva szerveződött, s a 18. század végétől differenciálódott. A szakalkalmazottak megjelenése és a hivatszerű működés szintén Gyöngyössel azonos időben figyelhető meg. Az önkormányzat hatásköre – amennyire az egyetlen, publikációban megjelent 1790-es év bejegyzései alapján megállapítható – hasonló kiterjedésű lehetett, s szabályozásában is azonos törekvést feltételezhetünk. A kutatás jelenlegi szintjén, bármennyire indokolt kíváncsi is az összehasonlítás, ennél több megállapítást nem lehet megtenni.

Gyöngyös önkormányzatának struktúrája, változásai és fejlődésének tendenciái tükrözik a magyar mezővárosok 18–19. századi általánosan jellemző, főbb irányváltozásait, ugyanakkor specifikumai révén a város szinte egy sajátos várostípust képvisel. Mivel a magyarországi mezővárosokról kevés az azonos szempontok szerinti elemzés, az összehasonlítás a kutatás jelenlegi szintjén túlzás nélkül lehetetlennek mondható. Így csupán az általunk végzett vizsgálatok alapján kísérlethetjük meg Gyöngyös helyét kijelölni. A magyarországi heterogén városállományban, ezen belül a tipológiailag sokszínű mezővárosok között Gyöngyös a nagyobb lélekszámú (1848-ban 15 000 fő), több világi földesúr fennhatósága alatt álló oppidum, amelynek gazdasági alapját több ágazat (kereskedelem, szőlőművelés és bortermelés, ipar) biztosította. Önkormányzati intézményrendszere a vizsgált időszakban nem mutatott fel mindig és minden tekintetben egyenes vonalú, lineáris fejlődést, de nem is zuhant a

³⁰ Miskolc városigazgatásáról lásd Faragó 2000, 679–736.

jobbágyfalvak vagy a jelentéktelen oppidumok szintjére. Jogi autonómiája földesuraival szemben átmenetileg több szempontból is korlátozottá vált, ugyanakkor tanácsa, magisztrátusa nemcsak megmaradt, hanem végső soron egyre differenciáltabban is funkcionált, átalakulásában tulajdonképpen követte a polgárosodás folyamatát.

IRODALOM

- Bácskai 1971 Bácskai Vera: A mezővárosi önkormányzat a XV. században és a XVI. század elején. In *Tanulmányok a magyar helyi önkormányzat múltjából*. Szerk. Bónis György–Degré Áajos. Bp. Közgazd. és Jogi Kvk., 1971, 9–34.
- Bácskai 1988 Bácskai Vera: Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején. Bp. Akad. K., 1988.
- Bácskai 2002 Bácskai Vera: *Városok Magyarországon az iparosodás előtt*. Bp. Osiris, 2002.
- Bácskai–Nagy 1984 Bácskai Vera – Nagy Lajos: *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban*. Bp. Akad. K., 1984.
- Bak 1980/a Bak Borbála: *Győr szabad királyi város igazgatása, 1743–1778*. Tisztviselők, alkalmazottak. Budapest, ELTE BTK Történelem Segédtudományai Tanszék, 1980. (A Történelem Segédtudományai Tanszék kiadványai 2.)
- Bak 1980/b Bak Borbála: Győr szabad királyi város igazgatástörténetének levéltári forrásai és terminológiai kérdései (1743–1778). In *Történelmi Szemle*, 1980, 4. sz., 591–614.
- Bálintné 1979 Bálintné Mikes Katalin Kecskemét város Tanácsa a XV–XIX. században. In *Bács-Kiskun megye múltjából* 2. Szerk. Iványosi-Szabó Tibor. Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Levéltár, 1979, 5–57.
- Besze 1999 Besze Tibor: *Népesség és agrárgazdálkodás Gyöngyösön 1686–1848 között*. PhD értekezés. Debrecen, 1999.
- Bónis 1974 Bónis György (szerk.): *Pest-budai hivatali utasítások a XVIII. században*. Bp., Kossuth ny. 1977, Budapest Főváros Levéltára forráskiadványai 6.
- Csizmadia 1937 Csizmadia Andor: *A magyar városok hegységei*. Győr, Győregyházmegyei Alap ny. 1937.
- Csizmadia 1940 Csizmadia Andor: Győr közigazgatása a szabad királyi városi rangra emelkedés előtt. In *Győri Szemle*, 1940, 3. sz., 165–170, 4. sz. 206–228.
- Csizmadia 1941 Csizmadia Andor: *A magyar városi jog*. Reformtörékvések a magyar városi közigazgatásban. Kolozsvár, 1941. [Győregyházmegyei Alap ny., Győr]
- Ember 1946 Ember Győző: *Az újkori magyar közigazgatás története*. Bp., „Budapest” Irodalmi, Művészeti és Tudományos Intézet, 1946.

- Faragó (szerk) 2000 *Miskolc története*, III. 1702–1847-ig. Szerk. Faragó Tamás. Miskolc: BAZ Megyei Levéltár, Herman Ottó Múzeum, 2000.
- Hársfalvi 1982 Hársfalvi Péter: *Az önkormányzat Nyíregyházán a XVIII–XIX. században*. Bp. Akad. K., 1982. (Értekezések a történeti tudományok köréből 97.)
- Havassy–Kecskés (szerk) 1984 *Tanulmányok Gyöngyösről*. Szerk. Havassy Péter – Kecskés Péter. Gyöngyös: Gyöngyös Város Tanácsa, 1984.
- Hudi 1995 Hudi József: *Pápa város önkormányzata a késő feudalizmus időszakában (1730–1847)*. Pápa, Pápa város önkormányzata, 1995. (Fejezetek Pápa város történetéből 2.)
- Kállay 1972 Kállay István: Szabad királyi városok gazdálkodása Mária Terézia korában. (Kiad. a Magyar Országos Levéltár.) Bp. Akad. K., 1972.
- Kállay 1989 Kállay István: *A városi önkormányzat hatásköre Magyarországon, 1686–1848*. Bp. Akad. K., 1989. (Magyar Országos Levéltár kiadványai 3. Hatóság- és hivataltörténet 9.)
- Kállay 1996 Kállay István: *Városi bíráskodás Magyarországon, 1686–1848*. Budapest, Osiris, 1996.
- Kisfaludy 1992 Kisfaludy Katalin: Kecskemét önkormányzata: közigazgatás és bíráskodás, 1686–1848. Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Levéltár, 1992. (Levéltári füzetek Bács-Kiskun megye 8.)
- Kiss 1971 Kiss Mária: Szombathely püspöki mezőváros a XVIII–XIX. században. In *Tanulmányok a magyar helyi önkormányzat múltjából*. Szerk. Bónis György–Degré Alajos. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1971, 117–143.
- Kovács (szerk) 1984 *Gyöngyös város becsületes tanácsa elhatározta... 1659–1848. Válogatás két évszázad városi határozataiból*. Szerk. Kovács Béla. Eger, Heves Megyei Levéltár, 1984, 16–48.
- Kubinyi 2000 Kubinyi András: *Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén*. Szeged: Csongrád Megyei Levéltár, 2000, (Dél-alföldi évszázadok 14.).
- Ladányi 1980 Ladányi Erzsébet: Libera villa, civitas, oppidum. Terminológiai kérdések a magyar városfejlődésben. In *Történelmi Szemle*, 1980, 3. sz. 450–477.
- Lichtneckert 1984 Lichtneckert András: Veszprém társadalma és önkormányzati testületei a XIX. század közepén. In *Tanulmányok Veszprém megye múltjából*. Szerk. Kredics László. Veszprém: Veszprém Megyei Levéltár, 1984, 313–336. (Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 3.)
- Nemes 2002 Nemes Lajos: *Eger önkormányzata, 1686–1848*. Eger, Heves Megyei Levéltár, 2002.
- Németh 1982 Németh Gábor: Szikszó mezőváros autonómiája a 17–18. században. In *Történelmi Szemle*, 1982, 3. sz. 537–549.
- Novák 1982 Novák László: Cegléd mezőváros a XVIII. században és a XIX. század első felében. In *Cegléd története*. Szerk. Ikvai Nándor. Szentendre, Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1982, 121–188.

- Orosz 1995 Orosz István: *Hagyományok és megújulás*. Válogatott tanulmányok a magyar mezővárosok történetéből. Debrecen, Csokonai, 1995. (Csokonai história könyvek)
- Pálmány 1995 Pálmány Béla: Szempontok a magyarországi mezővárosok típusaihoz az úrbérrendezéstől a jobbágyszabadítás befejezéséig (1767–1870). In *Rendi társadalom–polgári társadalom* 4. Mezőváros–kisváros. A Hajnal István Kör keszthelyi konferenciája, 1990. június 23–25. Szerk. Mikó Zsuzsanna. Debrecen: Csokonai, 1995, 5–47.
- Papp 1989 Papp Klára: Együtt élő nemesek és jobbágyok érdekkonfliktusai a XVIII. századi Bihar megye mezővárosaiban. In *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve* XVI. Szerkeszti Gazdag István. Debrecen, 1989. Alföldi Nyomda, 21–32.
- Rácz 1981 Rácz István: A városgazdálkodás. In *Debrecen története* 1693–1849. Szerk. Rácz István. Debrecen: Debrecen Megyei Városi Tanács V.B. Művelődésügyi Osztálya, 1981, 244–270.
- Rácz 1988 Rácz István: *Városlakó nemesek az Alföldön 1541–1848 között*. Bp. Akad. K., 1988.
- Szabó 2001 Szabó Jolán: *Gyöngyös önkormányzata, 1687–1848*. Eger: Heves Megyei Levéltár, 2001. (Tanulmányok Heves megye történetéből 15.)
- Szabó 2002 Szabó Attila: A városi autonómia kiteljesedése Pest-Pilis-Solt vármegyében az 1848-as forradalom idején. In *Emlékkönyv Borosy András nyolcvanadik születésnapjára*. Szerk. Egyéy Tibor–Horváth M. Ferenc. Bp., Pest Megyei Levéltár, 2002, 69–91.

FOGARASI ZSUZSA

Török Pál és a kecskeméti református iskolák ügye

*Török Pál református superintendens
(Barabás Miklós litográfiája,
1862)*

Az 1850-es években Kecskemét, a Dunamelléki Egyházkerület legjelentősebb gyülekezete elveszíti a református oktatásban betöltött vezető szerepét. Elveszti gimnáziumát, teológiai, jogi, bölcsészeti és praeparandai, azaz tanítóképzését.¹ Az intézmények többsége később ugyan újraindul, de a teológia végképp megszűnik 1860-ra. Az egyházkerület teológiája a pesti lesz. E veszteségek miatt a *hírös város* büszkesége súlyosan sérül. A kudarc okozójaként a gyülekezet történetének ismerői Török Pált, a későbbi püspököt, ekkor még pesti lelkészt nevezik meg. A másik „tettes” az ősi vetélytárs, Nagykőrös.

Ebben az előadásban azt próbálom tisztázni, hogy valóban „bűnösök-e” a fent nevezettek,

¹ A gimnázium, mivel az *Entwurf* [bővebben a 20. jegyzetben] előírásainak (8 osztályos, 12 tanáros) nem felelt meg, 1854–1856 között csak algimnáziumként működhet. Két év múlva ismét nagygimnázium lesz, de még nyilvánossági és érettségiztetési jog nélkül. Ezt a jogot, vele a főgimnázium elnevezést s azt a státust, amely a változások előtt megillette, csak 1857 decemberében nyeri el. A teológia az 1859–1860-as tanév első felének befejeződésével szűnik meg. A pedagógiai képzés (praeparandai intézet), tanítóképző már az 1855–1856-os tanévtől áthelyeződik Nagykőrösre. A jogi képzés az 1860–1861-es tanévben újra életre kel.

Az 1830-ban épült kecskeméti református kollégium épülete az 1870-es években

vagy – ahogy én gondolom – a kecskeméti reformátusság és a témát érintő irodalom jelentős része ítéli meg a mai napig tévesen a tényeket. Ennek bizonyítása érdekében először bemutatom a két – vesztes és nyertes – egyházköztség állapotát a tárgyalt időszakban; áttekintem a korszak témánkra vonatkozó szabályozóit, az ismert törekvéseket és tendenciákat, és végül felvillantom a történetek emberi vonatkozásait is.

Hogy a Kecskemétet ért veszteség mibenlétét felmérhessük, és a későbbi történeteket jobban megérthessük, utalnunk kell arra a vezető szerepre, amelyet az egyházkerületben Kecskemét elért a 19. század elejétől. A 16. század végétől működő kecskeméti iskola² fokozata 1805-ben az akkori középfokú iskoláknak felel meg. Ekkor, 1805-

² Búzás Mihály, a virágzó tolnai egyházak lelkésze 1599-ben költözik Kecskemétre, s követte őt a tolnai iskola ifjúságának egy része is mesterükkel, Petri Györggyel együtt.

ben kísérlet történik egy debreceni mintájú³ felsőbb iskolai kurzus bevezetésére, ez azonban sikertelen kísérlet, ezért 1811-ben beszüntetik. A *hírváros* kálvinistái azonban 1828 és 1835 között mégis el-érik, hogy a superintendencia⁴ más egyházkerületek mintájára kerületi főiskolát állítson fel, s annak székhelye Kecskeméten legyen. Ennek a *Coordinatio*ja, a kerület és a kecskeméti egyház mint főnntartók közt létesített egyezmény 1836 októberében nyer megerősítést a helytartótanáctól. Ezzel Kecskemét főiskolai rangra emelése megtörtént, és megkezdődött a bölcsészeti, teológiai és jogi képzés. Innentől a kecskeméti főiskolát a többi ősi kollégiummal (Debrecen, Pápa, Sárospatak) egyenlő rangban említik a református konventek.⁵

Mivel éri el Kecskemét e hatalmas eredményt? Jelenős anyagi áldozatokkal. Olyan hatalmas iskolát épít (a mai Ökollégium épületét), mely alkalmas a kollégium befogadására. A főiskolai oktatás számára négy katedrát állítanak fel, melyből csak egyet finanszíroz a superintendencia, a másik hármat Kecskemét állja: kettőt az egyház fizet, egy pedig alapítványi.⁶ Még arra is hajlandó az egyház az erős gyülekezetet is megrendítő áldozathozatalban, hogy az óriási költségeket kompenzálандó 12 évig nem tölti be megüresedett második lelkészi állását.⁷

Ez a bőkezűség, a jövő érdekében vállalt anyagi tehervállalás tette lehetővé Kecskemét felemelkedését az 1830-as években. Ezenkívül a vállalkozás sikere kétségtelenül a jó időben történt kezdeményezésen is múltott. A kerület már érlelte a gondolatot, hogy főiskolát léte-

³ Az ún. encyclopedicus cursusról bővebben: Kováts 1932, 24.

⁴ A magyar protestáns egyházakban használatos elnevezés az egyházkerületre, a püspökségre.

⁵ Kováts 1932, 26.

⁶ Ebből egyet a Szánthó-alapítvány fedez. Szánthó Mártonné Kúthy Juliánna alapítványa Kecskemétnek szól, ha az rendelkezik mind teológiával, mind nyilvános gimnáziummal (fele-fele részben illeti őket). Ha az utóbbi nincs, úgy az alapítvány az egyházkerület papnevelő intézeté. Az 1855-ös döntés, amely az egyházkerületiség címét Pestnek juttatja, már csak ezért is sértette a kecskemétiakat. Török 1858, 119. és Kiss 1904, 119.

⁷ Matolcsi László halála (1836) után Polgár Mihály egyes papként látja el a lelkészi teendőket, s csak püspökké választása után, 1848-tól választják meg második papnak Matolcsi László helyére Mihó Lászlót.

sítsen, hiszen a többi kerületnek már volt, így az ezt megvalósítani szándékozó kecskeméti ajánlatot csak el kellett fogadnia.⁸ A kecskeméti kezdeményezés megszületése előtt döntéseket kellett hozni az egyháztanácsban. Ehhez világos fejű, tisztán látó, tájékozott lelkészi vezetés kellett, amely képes volt meggyőzni az egyház vezetését, hogy a *maradékokra átszálló áldás* érdekében most lehet és kell áldozatot hozni.

Ha a fenti szempontok alapján vesszük górcső alá az 1850-es évek lépéseit, megkapjuk a választ a kecskeméti kudarc okaira s egyben arra a kérdésre is, hogy mennyi része volt ebben Töröknek.

ANYAGI LEHETŐSÉGEK, ÁLDOZATVÁLLALÁS. PEST ÉS KECSKEMÉT HATALMI HELYZETE

A mai állapotok, a főváros abszolút vezető státusának ismeretében könnyen azt hihetnők, hogy a Kálvin téri gyülekezet és lelkésze, Török Pál könnyű győzelmet aratott a vidéki város, Kecskemét fölött. A korabeli viszonyok azonban mások voltak. Valójában egy nagy múltú, erős gyülekezet, Kecskemét lett a vesztes az éppen csak felcseperedett, folytonos anyagi gondokkal küzdő pesti gyülekezettel és az egyházkerület akaratával szemben. Kecskemét reformált hitű lakosairól már a 16. század közepéről vannak adatok. A több évszázados múlt egyben folytonos létszámbeli növekedést jelent.⁹ 1790-ben az eklézsiához tartozó lelkek száma 7842¹⁰, 1850-ben 11090 főt

⁸ A kerülettől kiküldött bizottság jelentése alapján az egyházkerületi közgyűlés 1828 augusztusában *örömmel és megelégedéssel veszi a kecskeméti uraknak a közjó és tudományok virágoztatása iránt való példás buzgóságának kinyilatkoztatását*. Kováts 1932, 25. Nagykőrös ekkor későn ébred, s neki csak a kecskeméti vállalkozás megakadályozásának lehetősége marad, amely érdekében még a királyi fenségség is elmennek. Lásd: Ádám–Joó 1896.

⁹ A hívek gyorsan szaporodó létszámára utal, hogy nagyméretű, több mint ezer fő befogadására alkalmas új templomot – a hódoltság területén egyetlenként – építenek 1680 és 1683 között. Még a templom elkészülte előtt a református egyház második lelkészi állást alapít, melyet 1698-ban egyenlősít.

¹⁰ Tollas 1958, 20. Szintén ő említi, hogy éppen a folyamatos létszámnövekedés miatt vált szükségessé a 18. század végén a templom bővítése.

regisztrálnak¹¹, 1857-ben pedig a városi összeírás szerint 12076 fő a helvét hitvallásúak száma.¹² A 19. században a kecskeméti eklézsia számos földbirtokkal rendelkezik, a város központjában levő telkein boltokat épít, s azokat haszonbérleti szerződésekkel hasznosítja. Távlati céljaira alapokat létesít (iskola, kórház), amelyek pénzét hitelbe, kamatért kihelyezi.¹³

Megemlíti továbbá, hogy Polgár Mihály kecskeméti lelkész püspöksége idején, azaz 1846 és 1854 között az egyházkerület életének központja is Kecskemét. Noha a kerületi ülések már jórészt a földrajzi középpontban, Pesten zajlanak, az iktatás, levelezés Kecskemétről történik, s itt születnek a superintendens hatáskörébe tartozó döntések is. Nem véletlen tehát, hogy Török Pál püspöki beiktatásakor elmondott programbeszédének egyik sarkalatos kérése *az egyházkerületünk irattárának oly helyre szállítása, hol én azt a legrövidebb kézből s a legkevesebb idővesztéssel használhassam*.¹⁴ S hogy ez az óhaj nem teljesült maradéktalanul, mutatja az a tény, hogy az egyházkerületi iratok egy része a mai napig a kecskeméti református levéltárban található.

A korabeli Pest reformátussága ezzel szemben fiatal gyülekezet. A 16. századi kezdemények után¹⁵ Pesten 1796-ban alakul anyaegyház, amelynek előbb imaháza, majd 1830-tól temploma állt a Széna (ma Kálvin) téren.¹⁶ A pesti egyháznak nincs se telke, se birtoka. Ami van – a templom és a paplak telke – sem az övék valójában, még te-

¹¹ Kubinyi–Vahot 1853. Ekkor a város lakossága 36564 fő.

¹² Kecskeméti Református Egyházközség Levéltára I/4F XIX. 5. 1852–1869, 1861/2-es iratköteg (*Szabad Kecskemét Város Lakosainak Lélek száma a legutolsó 1857. évi országos összeírás szerint*). Az összeírás szerint a város lakóinak száma 1857-ben 41651 fő. Ezt az adatot, évi 600 lelkes gyarapodást feltételezve, 1862-re próbálják aktualizálni az összlakosság tekintetében: erre az évre a becsült létszám 44651. Ez annyit jelent, hogy a város vezetése ütemes lélekszámnövekedést feltételezett, erről voltak ismeretei.

¹³ A gazdálkodásnak utóbb említett két formája a század 50-es, 60-as éveiben, Fördös Lajos lelkészsége idején válik általánossá.

¹⁴ Kiss 1904, 179.

¹⁵ A 16. század harmadik negyedétől ugyan van tudomásunk Pesten, Budán és Óbudán is református közösségekről, azonban ezek a török kiűzése után lassan felmorzsolódnak, 1700-ra pedig teljességgel meg is szűnnek. Zoványi 1977, 101.

¹⁶ Építéséről részletesen: Farkas 1898, 38–55.

lekkönyvileg sem.¹⁷ Az eklézsia tartozása Török Pál pesti lelkésszé választásakor százezer váltóforintra rúg.¹⁸

Pestet mint egyházközséget csak 1801-ben említik először az egyházmegyei iratok, akkor is a következő megjegyzéssel: *...itten nem voltak a vizitátorok, de szükséges, hogy a megyebeli eklézsiák sorába ez is felirattasson.*¹⁹ A gyülekezet lélekszáma is csekély.

1848	a budai fiók egyházzal együtt 2376 fő, ebből fizető 240 fő
1855/1856	3000 fő, ebből fizető 340 fő
1859/1860	4000 fő, ebből fizető 550 fő ²⁰

A fentiekből megállapítható, hogy az 1850-es években lélekszám és anyagi erő tekintetében a pesti és a kecskeméti reformátusság aránya leginkább Dávid és Góliát viszonyához volt hasonlatos. Azonban az adatok arról is árulkodnak, hogy a felekezeti létszám szaporodása Pesten – illeszkedve a város demográfiai adataihoz – gyorsuló ütemű: míg a lélekszám 12 év alatt csak 68%-kal nő, addig a fizető gyülekezeti tagok száma 129%-kal.

KÜLSŐ KÖRÜLMÉNYEK: TÖREKVÉSEK, TENDENCIÁK ÉS AZOK FELISMERÉSE

E szempont vizsgálatához először a dokumentumok két csoportjáról kell szólnom, amelyek az iskolaválság menetét elindították. Ezek az *Entwurf* és azok a tervezetek, melyek a pesti főiskolával kapcsolatban megszülettek. Másodsorban a 19. századi protestáns egyházi élet fő mozgatóját, az egyenjogúvá válási törekvést, az emancipációs célokat kell bemutatnom.

¹⁷ Az 1791. évi XXVI. tc. 4. szakasza alapján a Pest városától 1801-ben számukra juttatott teleknek az egyházközség nevére történő átírására csak 1862-ben kerül sor. Farkas 1898, 152.

¹⁸ Az egyház vagyoni talpra állításáról, Török e téren végzett munkájáról részletes elemzést ad Farkas 1898, 94–197, és 253–277.

¹⁹ Idézi Kiss 1904, 19.

²⁰ Adatok: Kiss 1904, 81–82.

1849-ben jelenik meg és 1850 szeptemberében lesz használatos a magyar iskolákban Thun báró miniszteri rendelete, az *Entwurf*.²¹ E rendelet célja az iskolák színvonalának emelése, amelyek érdekében az oktatás szerkezetét, feltételeit kívánja egységesíteni Ausztriában és Magyarországon egyaránt. Bevezeti az érettségit – amelynek ekkor kialakult rendszerét éppen ezekben a hónapokban siratjuk el – és az iskolák törvényi előírások szerinti akkreditációját. E szerint csak a nyilvános főgimnázium kritériumainak megfelelő (8 osztály, 12 tanár) iskola kaphatott érettségiztetésre engedélyt. Az érettségi megszerzése pedig a felsőoktatásban való részvétel feltételévé vált. A miniszter hozzányúl a felsőoktatási struktúrához is: valódi, nem előkészítő jellegű bölcsészeti oktatást irányoz elő, és a jogakadémiákon is reformot kezdeményez.²² A felsőoktatásban – az összbírodalmi egység szellemében és a kiéleződött nemzeti feszültség okán – részben német tanítási nyelvet vezet be.

Mivel az egyébként előremutató rendelet az önkényuralmi időszak első éveiben jelent meg, és az oktatási intézményeket fenntartóktól nagy ráfordításokat igényelt, a jogszabály végrehajtása erős ellenállásba ütközött. Tenni kellett azonban valamit, mivel az oktatási monopólium elvesztése forgott kockán.

Ilyen módon a Dunamelléki Egyházkerület is lépésre kényszerült. Először egy bizottság méri fel a hajlandóságot és képességet.²³ Ekkor kiderül, hogy Kecskemét önállóan nem vállalja eddigi iskoláinak az elvárt szinten történő fenntartását²⁴, hivatkozva a kerület és a közötte fennálló *Coordinatióra*, a kerület hathatós segítségét kéri. Mint utóbb bebizonyosodik, képesek lettek volna az anyagiakat biztosítani²⁵, csak

²¹ Az *Organisationsentwurf/Entwurf* 1849. nyárutón jelenik meg, november 6-ától lesz hatályos *A magyarhoni koronaországban az oktatásügy létszeresítésének alapjai* címmel. Az *Entwurf*-ről bővebben: Horánszky 1999 és az *Entwurf* magyar fordítása: Zibolen 1990.

²² Szógi 2000, 69.

²³ A bizottságot 1851. május 5-én jelölik ki. Török 1858, 7.

²⁴ 1851. augusztus 23. Válaszlevél Kecskemétről az egyházkerület püspökének: Felelet 1859, 15.

²⁵ Végül, sajnos késve, megtalálják a kétségbeejtő helyzet megoldását. A gimnázium 1851–1857. közötti másodosztályúságát (előbb csak magánintézet, majd algimnázium) felszámolandó megteremtik a szükséges feltételeket. 1855 szeptemberében 2100 ezüst forintot ajánlanak a teológia tanszékeire. Így összesen 4 tanszék

eltaktikázták magukat. Nem számítottak ugyanis Nagykőrös aktivizására. A főiskolai ügyben 1828–1835-ben egyszer már legyőzött Nagykőrös ugyanis – revansra készülve – a főgimnázium minden szükségese feltételét azonnal biztosítja.

Így az egyházkerület nem tehet mást (pedig nyilván szeretne, hiszen püspöke nem más, mint a kecskeméti lelkész, Polgár Mihály), mint hogy főgimnáziumává a nagykőrösi iskolát avatja. Ekkor Kecskeméten kapkodás kezdődik, tervek, koncepcióváltások követik egymást. Az örült energiapocsékolás közepette csak egy dologról, az oktatásról feledkeznek meg. Az itt működő teológiai és praeparandai képzésre – utóbbi a bölcsészet utódja – gyakorlatilag egy filéért nem áldoznak, az egyetlen alapítványi tanszék működik csupán²⁶ (1851 őszétől egyházkerületi döntés alapján működik így a felsőoktatás). A tanhatósági figyelmeztetés nyomán a kerület nem tehet mást, mint előbb elvben, majd gyakorlatban is támogatja a praeparandia Kőrösre, a teológia Pestre kerülését, az utóbbihoz a kerület gyűlekezeteit is megszavaztatva.

A kecskemétiiek határozatlan, szűkkeblű, az áldozat vállalásától ódzkodó, majd tehetetlenül kapkodó viselkedése mellett meg kell ismernünk egy felemelően sodró erejű s a protestáns közgondolkodásban ekkorra már fél évszázada jelenlevő gondolatot, a pesti protestáns felsőoktatás létrehozásának tervét. Ezt először 1796 elején veti fel Vay József, tiszáninneni főgondnok, helytartótanácsos.²⁷ Elgondolása szerint az universitas a református, evangélikus és görögkeleti egyház együttes fenntartásában működne, és nevének megfelelően hallgatóit a tudományok teljességével szolgálná. A terv mögött kettős elgondolás munkál: a II. József által előírt képesítési feltételeknek megfelelő, a háttérbe szorított felekezetekhez tartozó állami alkalmazottak képzése, távlati célként jelenlét az államhatalomban. Ezenkívül nem deklaráltan ugyan, de az 1783-tól Pesten

lesz, az alapítványit 3 újonnan finanszírozott egészíti ki. Ezzel Pest melletti egyenjogúsításukat tudják csak elismertetni. 1856 májusában komoly pénzfelajánlást tesznek a pesti teológiára. A jogi oktatást is elindítják hamarosan. Vö. Kováts 1932, 34–37.

²⁶ Vö. 5. jegyzet.

²⁷ A tervről részletesebben: Pap–Bucsay 1955, 10; Kováts 1932, 30–31; Kiss 1904, 29; Szóts 1896, 3–4.

működő katolikus egyetemnek szándékoznak vetélytársat állítani.²⁸ Vay elképzelése, noha bírja a református vezetők pártfogását, elbukik.²⁹ Az elképzelés ismételten felbukkan 1816-ban és kisebb-nagyobb megszakításokkal jelen van a közbeszédben a 20-as, 30-as években is. 1839-ben Török Pál pesti lelkésszé történt beiktatása után a tervnek bölcs pártolója és cselekvésre kész támogatója akad. Nincs egyedül. Fáy András, Ráday és mások támogató javaslatára lett az 1840. évi kerületi közgyűlés elfogadja a pesti református főiskola *az egész országra, de főként hitfelekezetünkre szükséges voltát*.³⁰ Az egyetemes konvent is az ügy mellé áll, és az alapok gyűjtése megkezdődik. Az eszme leghathatósabb támogatója azonban egy nagynevű szerkesztő, Kossuth Lajos a *Pesti Hírlaptól*.³¹ Kossuth népszerűsége és újságja révén hallatlan publicitást kap az ügy. Ez pénzt és növekvő tőkét jelent a jövőbeni iskolának. Az evangélikusok azonnal csatlakozást ajánlanak, ami 1843-ban be is következik a két testvéregyház főiskolai választmányainak egyesülésével.³² A nagyívű elképzelések megvalósítása a szabadságharc idején elakad, majd épp az önkényuralmi időszak iskolai reformja ad rá alkalmat, hogy részben – teológusképzéssel – megvalósulhasson.

A fenti fejlemények nem választhatók el a 19. század protestáns egyházi életének fő feladatától, az emancipációtól és ezzel szoros

²⁸ Bár csak 1853-ban deklarálják a Pesti Egyetem katolikus jellegét, azonban az előtte is teljesen nyilvánvaló, hiszen lényegében a nagyszombati jezsuita egyetem kerül Pestre 1783-ban. Vö. Szógi 2000, 71.

²⁹ A Tiszáninneni Egyházkerület mellé áll, a Tiszántúli Egyházkerület is támogatja, a dunamelléki főgondnok pártolja, noha még korainak találja. A görögkeletiek is hajlanak az ötlet támogatására és az evangélikusok ellenkezéséről sem tudunk. Az unió (a protestáns felekezetek együttes egyházszerkezete és intézmény-fenntartása) gondolata egyébként is kezdett előtérbe kerülni. Az 1796. június 4-én tartott megbeszélésen azonban csak a három (a tiszavidékiek és a Dunamellék) helvét hitvallású egyházkerület van jelen.

³⁰ Pap-Bucsay 1955, 12.

³¹ Kossuth maga is evangélikus lévén, és egyben az új, polgári főváros nagy híve, azt írja vezércikkében, hogy a *legmagyarabb felekezet, a magyar reformátusság nem élhet anélkül, hogy az ország fővárosában ne legyen főiskolája, ahol a tudományos nevelésre oly segédesszüközök vannak készen, melyekre milliók kellenek, hogy azok meglegyenek Sárospatakon vagy Debrecenben*. *Pesti Hírlap* 1841. február 6.

³² Az uniós elképzelések történetéről, ebben Székács József és Török Pál szerepéről: Filó 1860, 81–95. és 631–659; Szilágyi 1861; Ujj 1886; Rác 1897; Patay 1918. és az összefoglaló egyháztörténeti munkák.

összefüggésben a két reformált hitű gyülekezet közötti uniós törekvések megvalósításától. A 18. század végének rendeletei, az 1781. évi türelmi rendelet, az 1791. évi XXVI. tc. és az elbukott szabadságharc után is deklarációként létező vallásfelekezeti egyenjogúság ugyanis csak jogi lehetőségek voltak.³³ Ezt a keretet ki kellett tölteni tartalommal: kihasznált jogokkal, megépült templomokkal, működő intézményekkel, szervezett egyházi élettel. Különösen így volt ez Pesten, ahol a mellőzöttség évszázados sérelmei halmozódtak fel, miközben a fővárosiasodás bekövetkezett, s hasznait a katolikus felekezet már felmérte és ki is használta. Jócskán volt tehát mit bepótolni. A protestánsok – evangélikusok és reformátusok –, hogy méltó erőt mutassanak fel a fővárosban, az összefogásra, az unióra törekedtek. A pesti főiskolában testet öltő uniós emancipáció jelentőségének illusztrálására álljon itt két idézet:

*Értelmes protestáns ember nem nézheti közömbösen, hogy a hatalmasan emelkedő Pesten ne legyen műveltségének otthona.*³⁴

*...a protestáns magyar a nemzetélet középtűzpontjából parlagi térre kiszorítva nincs, s mintegy külvárosi darabosságra kárhóztatva már többé nem lehet.*³⁵

Ezek a gondolatok élénk visszhangot keltettek az országban. Hogy valóban össznemzeti célt fogalmaztak meg, azt az adományok felekezeti és társadalmi ellentétén, vagyoni helyzeten felülemelkedő jellege mutatja.³⁶ E nemzeti vágy oly erős volt egy Pesten működő, központi protestáns főiskola létrehozására, hogy annak megvalósulását csak késleltetni lehetett, feltartóztatni nem.

³³ Ezt és az önkormányzatiságot most egyébként is veszélyeztetik az önkényuralom intézkedései: 1850. február 10. Haynau, az 1856. augusztusi vallási tervezet és végül, de nem utolsósorban az 1859. szeptemberi pátens, melyet csak 1860 májusában, Török hathatós közreműködésével von vissza a császár. Erről lásd: Kiss 1904, 164–167.

³⁴ PEIL 1842, 356, 410, 407. (Fáy András, Török Pál, Vajda Péter írásainak összefoglalója).

³⁵ Kossuth szavait idézi Pap-Bucsay 1955, 14.

³⁶ Adakozik a magyar reformátusokon és evangélikusokon kívül a mezőberényi szlovák eklézsia, a pesti izraelita hitközség, katolikus földesurak és főpapok. Adományoznak főrendek, nemesek, polgárok, parasztok, jobbágyok az ország minden részéről Pozsonytól Beregszászig. Az adakozókról részletesebben lásd Pap-Bucsay 1955. 35–36.

Emberi tényezők

A mai szemlélő könnyen abba a hibába esik, hogy azt gondolja: az erélyes, dinamikus püspök könnyen valósíthatta meg e nagy társadalmi támogatottságot élvező tervet. Ezért szükséges azonnal azt pontosítani, hogy Török a teológia 1855-ös megalapításakor nem püspök, csak pesti lelkész és főesperes.³⁷

Ezzel szemben az iskolaválság tíz évéből az első négyben a kecskeméti egyik lelkésze, Polgár Mihály a superintendens szerepét tölti be. Tegyük hozzá: igen erélytelenül.³⁸ A szelíd, hetvenes éveit taposó ember egyik posztján sem képes az események menetét befolyásolni. Nem tévedhetünk sokat – bár iratok erről nem vallanak³⁹ –, ha azt mondjuk, hogy 1855-ben bekövetkezett haláláig a kecskeméti iskolaügyeket a gondnokokkal⁴⁰ együtt intéző személy a másik pap, a fiatal Mihó László⁴¹ volt. Valószínűleg az ő tapasztalatlansága és vélhetően hirtelen természete vezetett az 1855-re kialakult helyzethez: nincs Kecskeméten főgimnázium, a tanítóképzés is Nagykőrösé, a jogi oktatás szünetel, és megalakul a pesti teológia, amely – csak idő kérdése – maga alá gyűri a kecskeméti paptanodát.

Ne hallgassuk el a tragikus oktatási helyzettel valószínűleg összefüggő emberi drámát sem. Az iskolaharc közben váratlanul meghalt Polgár Mihály, és teljes hirtelenséggel távozott az élők közül a 37 éves Mihó is.

³⁷ Török Pál (Alsóváradi, 1808 – Budapest, 1883) Debrecenben és Bécsben tanult. 1836-ban Kisújszálláson lelkész, 1839-ben megkezdte haláláig tartó pesti lelkészkedését, ez évtől egyházkerületi tanácsbíró, 1851-ben a pesti egyházmegye főesperese, 1860-ban a Dunamellék püspöke.

³⁸ Erről talán a leghitelesebben szól Török Pál Polgár Mihály temetésén mondott búcsúztató beszéde, amelyben beszámol arról, hogy ellenezte a „János-szelídségű” Polgár Mihály püspökké választását 1842-ben. Helyette erős kezű, „Péter-lelkű” embert látott volna szívesebben püspökként, vö. Kiss 1904, 34–35, 56. és Pap-Bucsay 1955, 18.

³⁹ A kecskeméti református levéltárban sajnos nem lelhetők fel az 1850-es években született egyháztanács iratok. Az egyéb levelezést tartalmazó iratköteg (I/4F XIX. 5. és az iskolai iratok) pedig csak hézagos és másodkezi információval szolgál.

⁴⁰ Tormássy Mihály, Szappanos István és Szeless Ferenc.

⁴¹ Mihó László (Kiskunhalas, 1817 – Cegléd, 1855) Debrecenben és a bécsi egyetem protestáns teológiai intézetében tanult. Honi káplánkodás után 1848-tól Kecskeméten lelkész Polgár Mihállyal együtt. A kedvéért állítják vissza az 1836-tól be nem töltött második lelkési helyet.

Mindez azonban nem lehet akadálya annak, hogy kimondjuk, az általuk irányított egyháztanács sorozatos rossz döntései, a vezetői alkalmatlansága, a célok és a prioritások megfogalmazásának hiányából adódó határozatlanság, kapkodás okozta a kecskeméti iskolaügy válságos állapotát. Mert a kecskeméti egyháztanács kezében ott volt a lehetőség mindezek elkerülésére: volt pénzük, volt hatalmuk, papjuk révén kerületi befolyásuk és pontos információik. Tudniuk kellett a pesti főiskola ideájáról és a nagykőrösiek revansvágyáról is. A történetek közege, az önkényuralom mindenütt jelen volt: Pesten és Kecskeméten is. Egyetlen dolog lephette meg őket, mint az országban mindenkit: az *Entwurf*. Ekkor – megfelelő helyzetértékeléssel – elsősorban a gimnáziumot és erőtlől függően a bölcsészetet és/vagy a jogi kart kellett volna minden anyagi áldozatot vállalva fejleszteniük. Mert az látható volt, hogy Pest elsősorban teológiát akar.⁴²

Rosszul taktikáznak, és nem mérik föl helyesen az emberi kapcsolatok, érdekek, viszonyok adta lehetőségeket és korlátokat sem. Nem érzékeli például, hogy az 1851-ben kikerkező egyházkerületi bizottság összetétele egyáltalán nem kedvező számukra⁴³, tehát inkább letről, mintsem föltről kellene a tárgyalást indítaniuk. Kevésbé követelni, feltételt szabni, sokkal inkább próbálkozni a megegyezéssel és áldozatkészséget tanúsítani. Nem vesznek tudomást arról sem, hogy a tanfelügyelő, Szőnyi Pál a pesti tervnek és Töröknek régi híve.⁴⁴ Ezek pedig mind olyan hibák, amellyel ügyüket hátrá-

⁴² Lásd a PEIL-ben megjelent, a pesti teológia fontosságát taglaló frásokat, a Török és Székács által aláírt „Memorandum”-ot és azt a tényt, hogy a pesti főiskola tantervi pályázatán 1842-ben (!) két kecskeméti tanár is részt vett (Tatai András és Karika János), s ott pályadíjat nyert.

⁴³ A Polgár Mihály püspök által 1851. május ötödikén kinevezett kilenc fős „iskolai bizottság” elnöke Teleki Sámuel gróf, dunamelléki főgondnok. Lelkeszi tagjai: ifj. Báthory Gábor, Nagy Sámuel, Fodor Pál, Török Pál, T. Szabó Sándor. Világi tagjai: Hubay József pesti főgondnok, Sárközy Kázmér, Fáy András. A névsorból látható, hogy közülük Pestnek és Kőrösnek legalább 6 szavazat a támogatója: Báthoryé (nagykőrösi lelkész), Töröké és minden világié. Ezek az érdekek, kötődések a korban köztudomásúak voltak. A bizottságra, valamint az elnök, Teleki és Török kapcsolatára lásd: Kiss 1904, 115 és 57–58.

⁴⁴ Szőnyi Pál (1808–1878) református vallású nevelőintézet-tulajdonos Pesten (1851). 1848-ban miniszteri tanácsos a Vallás és Közoktatási Minisztériumban. Az abszolutizmus elején iskolafelügyelő. A Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja.

nyos helyzetbe hozzák és így a kialakuló válságnak maguk is okozójává válnak.

1855 augusztusában, a pesti teológia engedélyének megérkezése után⁴⁵ a kecskeméti pap⁴⁶ és majdnem iskolák nélkül maradnak. Ekkor mindent egy lapra tesznek fel: meghívják egyes papnak Törököt.⁴⁷ Az elképzelés a következő: Török nem tudhat ellenállni a

Természetrizai gyűjteménye a Debreceni Kollégiumban található. Kapcsolatáról Törökkel: Kiss 1904, 44, 74, 115; ténykedéséről: Felelet 1859, 12, 28 és Török 1858, 25.

⁴⁵ A pesti teológia engedélyeztetési kérelmét Polgár halála után, új superintendens hiányában, Báthory Gábor helyettes superintendens terjeszti föl 1854. október 12-én. Az engedély megadását kormányzati részről egy későn jött gondolat késleltette. Nevezetesen az az aggály, amely – számunkra és nyilván Törökék számára is – az ügy rendkívüli fontosságának igazolása volt, hogy tudniillik nem fogja-e veszélyeztetni ez az intézet a bécsi teológiai fakultást. (1821 októberétől ugyanis a bécsi egyetem protestáns teológiai kart működtet, amelynek számos magyar protestáns oktatója (pl. Szererlei Gábor 1851–1855 között) és hallgatója volt. Utóbbiak között például maga Török és Mihó is. Török sikeresen osztja el az egyébként jogos aggályokat. Ezen aggodalmak éppen a protestáns teológia pesti indításának jelentőségét, „magyarhoni közérdekűségét” támasztják alá, így igazolják Török és társai elképzelésének helyességét. Végül báró Thun engedélye megérkezik Báthoryhoz 1855. június 29-én, aki siet azt Kecskemétre eljuttatni. A kecskeméti erőből ekkor már csak egy kis „köttöködésre” telik, kéri az engedély másolatát. Lásd Kovács 1932, 34; Kiss 1904, 118 és a *Jogi Akadémia iratai* c. iratköteggben (Kecskeméti Református Egyházközség Levéltára) a vonatkozó iratok.

⁴⁶ Polgár 1854 májusában, Mihó 1855. augusztus 15-én, az engedély érkezése után nem egészen két héttel, vélhetően agyvérzésben, hirtelen hal meg.

⁴⁷ A meghívólevelet közli Török 1858, 65–66. Függelék Utóirat: *Kecskeméti ref. egyházközség lelkesítő meghívó levele oct. 7-én, 1855. Azon szerencsétlenségek, melyek alig másfél év alatt egyházunkat érték, hogy t. i. mind két lelkipásztorátul megfosztottak, de különben is a legújabb időkben szenvedett azon csapások, melyek szerint iskoláink s tanintézeteink ügyeit szüntelen alább süllyedni elég szomorúan tapasztaltuk, – azon meggyőződésre vezettük egyházunk közönségét, miszerint egyházunk s tanintézeteink újból felvirágoztatását, anyagi áldozataink mellett, különösen még az által is eszközölhetjük, ha egy, valamint tudományos műveltségére, úgy a magos kormány és a f. t. superintendenciánál befolyására nézve is oly tekintélyes lelkipásztort választand meg vezetőjeül, aki azt eszközölni szilárd akarata, hajthatatlan jelleménél fogva is képes legyen. És ily férfiút, ily tekintélyes és szilárd jellemű lelkipásztort, ily magos befolyású vezetőt hisz egyházközségünk nyerni Nagytiszteletűségedben; minél fogva mai napon tartott közgyűlésében általános felkiáltással, egyetlen ellenhang nélkül, örömmnyilatkozatok között, egyedüli lelkipásztorának, még pedig azon kijelentés mellett, megválasztotta, miszerint, noha egyházunknak emberemlékezetet meghaladó idő óta mindég két papja volt, de míg Nagytiszteletűségedet keblünkben megtarthatni szerencsések leendőnk, mind addig egy másik papnak is megválasztásáról soha szó sem lehetend. Az idézett levélhez a következő megjegyzéseket szükséges tenni: 1) A kormánynál nem volt Török-*

megtiszteltetésnek és a jó javadalmazásnak, Kecskemétre jön, és ezzel a pesti teológia helyett az ittenit támogatja. A korrumpálással felérő ajánlat azonban elutasításra talál.⁴⁸

nek semmi különös befolyása. Ez egyébként sem vetne rá jó fényt, lévén, hogy az önkényuralom hatalmi berendezkedéséről van szó. Török Kossuth barátja, mint láthattuk, az egyetem ügyében harcostársa volt. A szabadságharc bukása után maga is bujdosásra adta a fejét. Székács, Bauhoffer, Bajza, Vörösmarty éppen az ő lakásán gyűltek össze a világi fegyverletétel után, hogy az itt elköltött reggeli után elinduljanak az ország különböző vidékeire. Török a bujdosás (Halas, Bihar, Geszt, Pécel, Gödöllő, Gyömrő, Kosd, Agárd) közben bajszot és szakált növesztett, majd végül a távollétet megunva hazatért. Első vasárnapi templomi szolgálata után kapta meg az idézést, amelynek azért nem lett további következménye, mert az eltelt idő elég volt a protestáns Mária Dorottya főhercegasszonynak, hogy számára Windischgrätznél kegyelmet eszközöljön (erről bővebben: Kiss 1904, 46–49.). Jelentős szerepet vitt viszont Török a Haynau-féle egyházakat súlyos hátrányba hozó rendelet elleni folyamodásokban és az azt követő ideiglenes rendelet elleni tiltakozásban. Utóbbi esetben szintén Mária Dorottyanál eszközölt kihallgatást. Ennek folyamánaként lesz résztvevője 1855-ben annak a bécsi tanácskozásnak, amelyet a magyarországi protestáns egyházak szervezetéről folytattak. (Erről bővebben: Tóth 1894.) Ezen tanácskozási anyag alapján készült 1856-ra egy törvényterv (*Törvényterv a két evangélikus hitfelekezet egyházi ügyeinek képviseletét és igazgatását Magyarországon, a szerb vajdaság és a temesi bánóságban illetőleg*. Pest, Emich G., 1856.), amelyben azonban Thun a fontosabb dolgokban teljesen figyelmen kívül hagyta az értekezleten elhangzottakat. A törvénytervezet kapcsán a közös kihallgatást kérő protestáns felekezeteket a császár nem fogadta. Ez az eljárás egyrészt utal az „oszd meg és uralkodj” gyakorlatára, másrészt látható belőle az uniós eszme létjogosultsága. (Kiss 1904, 149.) Továbbá a hagyomány szerint szintén jelentős szerepe volt Töröknek az 1859-es pátensharcban. Eszerint ő győzte meg Benedek Lajos tábornagyot, kormányzót, ő meg a császárt, hogy a pátenis foganatosítását felfüggeszse (bővebben: Kiss 1904, 151–170. és az egyháztörténetek pátensharccal foglalkozó fejezetei). Ennyiben állott tehát Török befolyása: ha módja volt, latba vetette kapcsolatait, és ha megkérdezték, megadta a szükséges válaszokat. 2) Éppen Török hajthatatlan jelleme nem tette lehetővé, hogy az ajánlatot elfogadják. 3) A határozat örömteliségeről vannak kétegyeink, miként az egyhangúságról is. Erről azonban nincs dokumentum, mert a jegyzőkönyvek hiányoznak a levéltári anyagból.

⁴⁸ Sajnos Török válaszelevele sem ismeretes, csupán annak tartalma. Kiss 1904, 119.: Marton Sándor *Pest contra Kecskemét* c. kéziratban maradt anyagában (Kecskeméti Református Egyházközség Levéltára, Marton Sándor iratai) viszont idézi a lappangó elutasító Török-leveleket: *A kecskeméti egyház teendőinek gondos megfontolása után tisztán kitűnően előttem, hogy nekem működnöm, leginkább segédkezett kellene nyújtanom oly építmény (ti. a pesti protestáns teológia) lerontására, melyet a magyarhoni református egyház közérdekében alkotottnak látni kívántam. ... ezt magamra nézve becsületbeli kérdésnek, jellemben válogatottan találtam. ... azon hiszemben élek, hogy aki teljes meggyőződése szerinti elvét megtagadja, saját ügyét elárulja vagy attól eláll a közjót feláldozva: az sem maga nem tekinthet a tükörbe arcpírulás nélkül, sem mások bizalmát és tekintetét nem igé-*

Fördös Lajos kecskeméti református lelkész (Barabás Miklós litográfiaja, 1856)

A lelkeszi helyet Fördös Lajos⁴⁹ foglalja el. Fördös őszintén hiszi, hogy erélyével képes a dolgokat megfordítani. Másrészt nem tudja megbocsátani Töröknek a *ha ló nincs, számár is jó* elve alapján neki jutott szerepet. Az iskolák érdekében hatékonyan tevékenykedik, de a teológia ügyében nagyon furcsa szerepet vállal.

A teológia Pestre kerüléséről kialakult és máig élő közvélekedés alapja ugyanis éppen az az ízléstelenségtől⁵⁰ sem visszariadó nyomtatott vitairategyüttes, amellyel Kecskemét és Fördös Lajos próbálta 1856 és 1859 között Török Pált és vele a pesti teológiát ellehetetlení-

nyelheti (1855. december 3., részlet); ...*akár lesz a pestiből (ti. a teológiából) valami, akár nem, akár egyetemes akadémia, akár semmi – mindegy – ezzel felhagynom, ettől elállnom csakugyan egy neme a desertationnak, milyen az ember becsületére nem válhatik* (1855. dec. 7., részlet, előzménye a kecskemétiiek ismeretlen válaszevele volt).

⁴⁹ Fördös Lajos (Gyöngy, 1817 – Kecskemét, 1884) 1839-ben kecskeméti káplán, Kisújszálláson, Kunszentmiklóson majd – Török nem fogadván el a meghívást – 1856-tól Kecskeméten lelkész. 1869-ben a kecskeméti egyházmegye főesperese. Konventi, zsinati tag. Alelnöke a Magyar Protestáns Egyletnek. Óriási munkabírása, jó vezetőképessége eredményeként a gimnázium főgimnázium lesz, s a jogi oktatás is folytatódik Kecskeméten. Sajnos nem látja be a pesti teológia jelentőségét, és ugyan Kecskemét érdekében, de mindent elkövet ellene. Erről önéletrajzában így ír: ...*tisztában voltam azzal, hogyha a pesti meg nem szüntetjük, akkor előbb-utóbb a kecskemétiinek kell megszűnni, mert két egyforma theológiai intézet egy superintendenciában szükségtelen lévn, fenn nem tartható. Látván pedig, hogy a pesti évről-évre emelkedik... s így a theológiai intézet fenntartása nem csak szükségtelenné, hanem nehezebbé is válik: kezdettem érlelni a visszalépési szándékot, mely azonban igen nehezen ment...* idézi Kovács 1932, 36. Gyakorlatilag tisztán látja a helyzetet s a nemtelen esélyt: Pestet s Törököt kell ellehetetleníteni.

⁵⁰ A kecskemétiiek Törököt ferdítéssel, csalással vádolják, míg Török okirathamisítás vádját fogalmazza meg, Felelet, 1859, 5.

teni.⁵¹ A vitát, bármilyen is, értékelhetnénk a demokratikus egyházi élet jeleként. Itt azonban nem erről van szó. Ugyanis nem a döntés, a pesti teológia indítása előtt fordultak a kecskemétiiek a közvéleményhez, hanem azt követően. A már működő pesti teológiát, annak igazgató tanárát próbálták lejáratni. Célpontjuk Török, s a támadás-sorozatnak csak az 1860-as esztendő vet véget: ekkor választják meg ugyanis az egyházkerület új főgondnokát, Ráday Gedeont és superintendensét, Török Pált.

Azt a Török Pált, aki Arany, Kossuth, Gyulai Pál, Székács József barátja; aki az egyházpolitika kérdéseinek szinte ösztönösen legjobb ismerője; aki a német és angol protestánsokkal a legjobb kapcsolatokat ápolja; aki püspöki hivatalának negyven éve alatt száz évnyi lemaradást pótol egyházkerületében; aki püspökként egy olyan teológiai iskolát képviselt, a szabadelvűt, amelyben nemigen akadt folytatója. A pénzügyek előrelátó, gondos kezelője, Fáy Pesti Hazai Első Takarékpénztárának egyik első ügyfele, egyházi alapítványok megszerzője. Nem volt könnyű ember⁵², viselkedése egyeseket sértett, de távlatos gondolkodású személye garancia volt arra, hogy a szűklátókörű erősek gondolkodásával szemben sikerre vigye az előretekinő, áldozatot vállaló gyengét.

HOGY VÁLASZOLHATUNK TEHÁT A BEVEZETŐBEN FELTETT KÉRDÉSRE?

A kecskeméti iskolák válságba jutását s ezzel összefüggően a teológia Pestre kerülését tehát nem az erős Pest és erélyes papja okozta. Török csupán alázatos, bár igen hatékony szolgáljaul szegődött egy a

⁵¹ Előbb öt darab nyomtatványt jelentetnek meg a kecskemétiiek, s juttatják el azokat politikai hírlapokhoz, lelkészekhez és egyházi hatóságokhoz. Ezeket (*Tudósítvány 1856, Folyamodvány 1856, Levél 1856, Folyamodvány 1857, Jegyzőkönyvi kivonat 1857*) közli Török az 1858-as *Korrajzokban*. Ez viszont még nagyobb indulatokra ragadtatta Fördöséket és megjelenetik a *Feleletet* 1859-ben. De e vonulatba tartozik Fördös beköszöntője Kecskeméten *Félelem nélküli szólásra* címmel (Kecskemét, 1856) és a szintén nyilvánosságot kapott *Rövid válasz Nt. Török Pál úrnak* (Kecskemét, 1858). Török megtámadása emberileg ízléstelen, egyházpolitikailag pedig ostoba dolog volt: éppen akkor írogat ellene Fördös, mikor Török a pátensharcokban komoly szerepet vállal.

⁵² Tatai András a pesti teológia második évében költözik Kecskemétről a fővárosba, de 1858-ban visszatér. Tanártársa, Farkas József szerint *Azt hitte, Török mellett lesz valamilyen vezető szerepe, de Török csak munkát adott neki, a vezető maga volt, és pedig olyan vezető, ki terveibe nem szokott mást beavatni*. Idézi Kovács 1932, 36.

fentiekben bizonyítottan és vitathatatlanul fontos egyházpolitikai törekvésnek: a protestáns emancipációnak, melynek az adott körülmények között egyik legfontosabb eszköze a pesti protestáns teológia létrehozása volt.

A teológia – meglátásom szerint – Kecskeméten menthetetlen volt: két ilyen intézet ugyanis a kerületben szükségtelen és fönttarthatatlan volt, ahogy azt Fördös is elismerte.

A válságban, amely a kecskeméti oktatás egészét érintette, jelentős szerepet játszott a kecskeméti elbizakodottság és szűkkeblűség, jelentős összefüggésben a lelkési vezetés alkalmatlanságával. Nekik nem a teológiát kellett volna minden áron védeni, hanem a gimnáziumot, és valamelyik egyéb stúdium tanszékének fedezetét előteremteni.

Mi az oka Török e tekintetben szinte egyértelműen negatív értékelésének?⁵³ A kecskemétiakat meg lehet érteni. Érthető Fördös vehemenciája is: mindenképp bizonyítani akar Török ellenében a kecskemétieknek. Neki nemcsak a teológia fáj, hanem Török is. Nem lehetett számára könnyű dolog folyvást Török nyomában járni, elébb Kisújszálláson, majd Kecskeméten. Utóbbi helyen ráadásul úgy, hogy Töröknek nem is kellett a felajánlott hely és javadalom.

De mi a helyzet az ügyet már bizonyos távolsággal szemlélők azonos értékelésével? Vélhetően Török egyéb tevékenységében, magatartásában keresendő a válasz. Török Pál egy megerősödött egyházkerület és egy olyan superintendenciát hagy utódaira, amely nemcsak egy a négy között, hanem az első is. Úgy vélem, olyan nyomasztóan nagy értékű életművet hagyott az utókorra, hogy a vele utóbb egyet nem értők – a Pest-ellenesek, az egyházkerület központját máshol elképzelők, a centralizáció-ellenesek, a külföldi kapcsolatokat vagy éppen a szabad- elvű teológiát elvetők, az emberileg sértettek – itt próbáltak fogást találni rajta. S belekapaszkodtak a Fördös-féle véleménybe.

Ideje lenne már Török Pált e vád alól felmenteni! S talán még nem késő a kecskeméti oktatásügyért felelősöknek is tanulniuk a 150 évvel ezelőtti kudarcból.

⁵³ Ha a Fördös-féle vehemencia nem jellemzi is már a megnyilatkozásokat, de szinte mindenki az eddigiekben említett források közül mintegy szégyenkezve említi Török afférját a kecskemétiakkal. E tekintetben objektív – és mint ilyen üdítő – kivétel Marton igen alapos értékelése. Marton Sándor: *Pest contra Kecskemét* c. kézirat.

IRODALOM

- Ádám–Joó 1896 Ádám Gerzson – Joó Imre: *A nagykőrösi ev. ref. főgimnázium története*. Nagykőrös 1896.
- Farkas 1898 Farkas József: *A pesti református egyház 101 éves története*. Kecskemét 1898. 38–55.
- Felelet 1859 *A Kecskeméti Református Egyház felelete Török Pál Korrajzaira*. Kecskemét, 1859.
- Filó 1860 Filó Lajos: *Sárospataki Füzetek*, 1860. 81–95 és 631–659.
- Horánszky 1999 Horánszky Nándor: 150 éves az Entwurf. *Új Pedagógiai Szemle* 1999. szept.
- Kiss 1904 Kiss Áron: *Török Pál élete*. Bp., 1904.
- Kováts 1932 Kováts Andor: *Vázlatok a kecskeméti jogakadémia történetéhez*. In *Emlékkönyv a Kecskeméten működő Egyetemes Református Jogakadémia fennállásának századik évfordulójára, 1831–1931*. Kecskemét, 1932, 34–37.
- Kubinyi–Vahot 1853 Kubinyi Ferenc – Vahot Imre: *Magyarország és Erdély képekben*. I. köt. Pest, 1853.
- Pap–Bucsay 1955 *A Budapesti Református Theológiai Akadémia története, 1855–1955*. Szerk. Pap László és Bucsay Mihály. Bp., 1955.
- Patay 1918 Patay Pál: *Magyar Protestáns Unió*, Bp., 1918.
- PEIL *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok*, 1842.
- Rácz 1897 Rácz Kálmán, *Protestáns Szemle*, 1897.
- Szilágyi 1861 Szilágyi Sándor, *Sárospataki Füzetek*, 1861.
- Szögi 2000 Szögi László: Magyar felsőoktatás, 1000–1866. In Kardos József – Kelemen Elemér – Szögi László: *A magyar felsőoktatás évszázadai*. Bp., 2000.
- Tollas 1958 Tollas Béla: *A kecskeméti református templom története*. Kecskemét, 1958.
- Tóth 1894 Tóth Sámuel: *Bécsi tanácskozás a magyarországi protestáns egyház szervezete ügyében 1855. május 17.–június 19-ig*. Debrecen, 1894.
- Török 1858 Török Pál: *Korrajzok a Dunamelleki Helvét Hitvallású Egyházkerület életköréből...* Pest, 1858.
- Ujj 1886 Ujj István, *Czelder Figyelő*, 1886.
- Zibolen 1990 Zibolen Endre: Az Organisationsentwurf és a nyolcosztályos magyar gimnázium. In *A tantervelmélet forrásai 12*. Az ausztriai gimnáziumok és reáliskolák szervezeti terve. Budapest, 1990.
- Zoványi 1977 Zoványi Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Budapest, 1977.

SZÉKELYNÉ KÖRÖSI ILONA

Szilády Károly (1795–1871) kecskeméti nyomdász tevékenysége és kapcsolatrendszere

*Szilády Károly (1795–1871) portréja
(Barabás Miklós olajfestménye)*

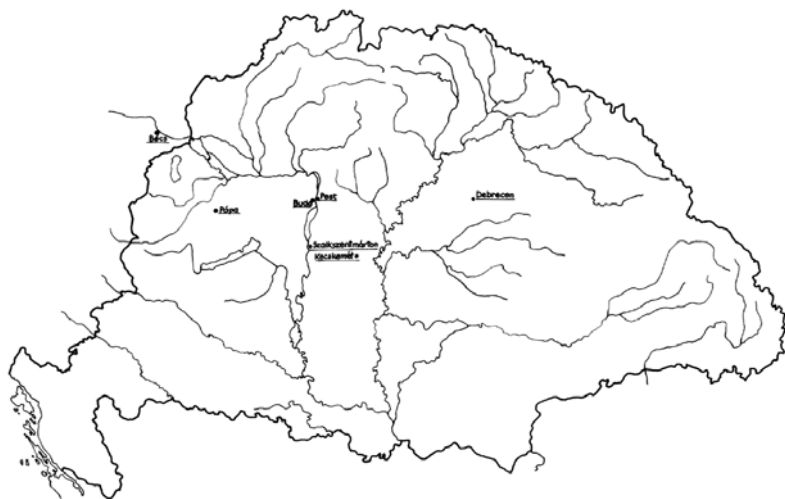
A Katona József Múzeum becses darabja az az olajfestmény, amely a 19. századi Kecskemét egyik köztisztjeletben álló polgárát ábrázolja. A kép – amelyet Barabás Miklós festőművész készített a kor szokásainak és elvárásainak megfelelő modorban – egykor a megrendelő Kecskemét belvárosában levő dolgozósobájának falát díszítette. Az ábrázolt férfi ekkor már hatvanéves éves volt 45 esztendőnyi nyomdászati tanulmánnyal és gyakorlattal a háta mögött.¹

Szilády Károly a város művelődéstörténetének egyik legkiemelkedőbb személyisége, aki 1841-ben új szintet hozott a város életébe. Ő az első kecskeméti

nyomdász és nyomdatulajdonos, aki kerek három évtizedig irányította az alföldi mezővárosban létrehozott vállalkozását. Tevékenysége és hírneve ez idő alatt túlnőtt a város határain.

A hely, ahová 1841-ben költözött, az 1840-es években az ország egyik legnagyobb határú és legnagyobb népességű települése

¹ A kép címe: Szilády Károly 1795–1871. Olajfestmény, őrzési helye a Cifrapalota (Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Katona József Múzeumának Képtára és Kiállítóhelye). Feljegyzés a hátoldalon: *E képet festette Pesten Barabás Miklós, 1855-k évi szeptember 5-ikén, négy órai ülés alatt, épen 60 év és 8 hónapos koromban, mert születtem 1795-ben február 5-ikén. Szilády Károly, Kecskemét.*

Szilády Károly életútjának főbb állomásai

volt², tipikus mezővárosi jegyekkel, amelyeket a 19. századi ábrázolások is jól érzékeltetnek, akár Kubinyi Ferenc–Vahot Imre Kecskemétről szóló munkájának mellékletét,³ akár a céhlevelek városábrázolásait vagy a korabeli kalendárium borítóját díszítő rajzot szemléljük. Szilády Károly kecskeméti évtizedei alatt a városkép túl sokat nem változott, csak a templomok sora bővült az Ybl Miklós által tervezett evangélikus templommal. (A zsinagógát már Szilády halála után adták át rendeltetésének.) Az 1880-as évektől kezdődött meg Kecskemét belvárosának nagyszabású megújulása, a város távlati képe azonban – mint a századforduló képes levelezőlapjain is látható – megtartotta jellegzetes mezővárosi vonásait.

Kecskemét, mint a környék egyik legjelentősebb városa, a Duna–Tisza köze egyházi és iskolai centrumának számított. Református

² Az 1828-as országos összeírás elemzését lásd: H. Pálffy Ilona 1935, 40–51.

³ *Kecskemét város a vaspályai indóháztól fölveve, Tanyák és legelő cserénnyel a kecskeméti pusztákon, Szikrai csárda és Lakitelek pusztja a Tisza partján.* In Kubinyi–Vahot 1980. 128. A városképről lásd még: Antalffy 1982, 271–289.

kollégiuma a harmincas években főiskolai rangot kapott, 1833-tól színházat tartott fenn egy áldozatkész vendéglős,⁴ 1831-től működött a kaszinóegyesület. Nyomdája azonban nem volt a városnak. 1835-ben nem támogatták a kecskeméti születésű Lukács László tervét, aki nyomdászati tanulmányai és több országban szerzett tapasztalatai után hazatérve, itt szeretett volna nyomdát alapítani.⁵

Szerencsésebb volt Szilády Károly, akit a maga szerény módján 1841-ben már támogatott a város. Nézzük előljáróban, ki volt, honnan jött az akkor már nem éppen pályakezdő szakember? Családi hátteréhez a nemesi oklevél és a főként egyházi értelmiségiekből álló rokonság is hozzátartozott. Apja és nagyapja egyaránt református lelkész volt, tanulmányait mindketten a debreceni református kollégiumban kezdték. A nagyapa a dunántúli Szentgálról telepedett át Szalkszentmártonba, ahol később fia, Péter, évtizedeken át lelkészkedett.⁶ Szilády Károly 1795. február 5-én született Szalkszentmártonban. A családi hagyománynak megfelelően Debrecenben végezte iskoláit, de nem fejezte be, mert betegség következtében hallása erősen károsodott. Szülei ezért 1810-ben Bécsbe küldték nyomdászatot tanulni. Haykul Antalnál sajátította el a mesterséget, ott, ahol a *Magyar Kurir* is készült. 1814–1815-ban már Pesten szerzett gyakorlatot Trattner János Tamás műhelyében, majd 1816-ban szintén Pesten, Patzkó Ferencnél. 1816-ban családi okokból Debrecenbe került, és ott maradt 1833-ig. Ezt követően, 1834–1836-ban főként azért vállalt munkát Budán, az Egyetemi Nyomda intézetében, hogy tájékozódhasson és könnyebben intézhesse ügyeit, mégpedig egy leendő pesti nyomda létrehozása érdekében. 1837-től Pápa a következő állomás, ahol 12 évre szóló szerződést kötött a főiskolával és a református egyházzal, de csak 1840-ig maradt ott, vállalva, hogy veszteséggel távozik. Egyik unokahúgának férje, Czere

⁴ Király Károly. 1843-ban január közepétől április elejéig itt lépett föl a Szabó–Szákfy-társulattal a Kecskeméten tartózkodó vándorszínész Petőfi, a református főiskolai műkedvelő társulattal az itt tanuló Jókai. Kecskeméten első alkalommal itt adták elő a *Bánk bánt*. Helyét az eredeti emléktábla másolata jelöli a Malom-center épületén.

⁵ Kecskemét nyomdatörténetére lásd Heltai 1958, 64; valamint Heltai 2000.

⁶ A család fennmaradt iratait a Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára őrzi (XIII. 14. A Szilády család iratai, 1756–1943). Részletes ismertetése és a családja megtalálható a *Szegédletek*, II. kötetben: Pintér 1997, 74–81.

Benjamin nádorispáni hites jegyző volt, aki a hivatalok útvesztőiben segített egyengetni az útját. Maga József nádor is fogadta alcsúti otthonában, és Kecskemétet ajánlotta számára. (A szomszédos Nagykőrös is szóba került.) A privilégium 1840 augusztusában már elkészült, Szilády 1841 októberében vette át.⁷ A pápai üzleti ügyek intézése közepette, akkor már beteg feleségével és két gyermekével 1841 májusában költözött Kecskemétre. A nyomda felszerelésének beszerzése, csináltatása nagy gonddal történt. A simítósaajtót Orlai Pál budai lakatosmestertől rendelte, a szedőszekrényeket, állványokat Schmacher József pesti asztalostól, a gépeket Helmig és Müller bécsi cégtől, a díszmetszetek kliséit Schiel bécsi mestertől, a betűkészletek kiöntését Sollinger bécsi nyomdásztól, a görög betűkészletet Juhász Dánieltől a budai Egyetemi Nyomdából, a sorközzvonalzókat, szóköz- és betűanyagok öntését pedig a Gottlieb von Haase cégtől, Prágából.

Az 1841. július 1-jén tartott avatőünnepséget a nyomda nyilvános bemutatója tette emlékezetessé. Az első termék – ebből a alkalomból – a helyi egyházi és polgári méltóságok névsora volt. Az első nyomtatvány a református kollégium javára tett kegyes adományok jegyzéke, az első könyv Tatai András görög nyelvtankönyve volt. Ezt követte Bátky Károly *Kecskeméti képes ábécé és elemi olvasókönyve*, amely a következő években több kiadást is megért.⁸ Rövid idő eltelével az induló kecskeméti nyomda a legjobb kritikákat kapta olyan rangos orgánumban, mint az Athenaeum, s olyan szerzőktől, mint Hunfalvy Pál vagy Schedel Ferenc. Dicsérték technikai színvonalát, korrektségét, tisztaságát, pontosságát, az esztétikus megjelenést.

Rövidesen kialakult a nyomda köré csoportosuló helyi szerzőgárda és a környékbeli megrendelők köre. A nyomdában az első időszakban főként tankönyvek és egyházi vonatkozású könyvek készültek. Fördös László helyi református lelkész *Papi dolgozatok* címmel adott ki sorozatot. A református főiskola tanárai közül Szilády gya-

⁷ Az V. Ferdinánd király által aláírt, latin nyelvű privilégium a Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltárában található. Lapjainak reprodukcióját közölte Tóth–Kriston 1981.

⁸ Áttekintés a nyomda kiadványairól: Tóth–Kriston 1981. Bibliográfiát is közöl Joós–Fenyvessiné 1959.

kori vendége volt Tatai András, Tomori Szabó Sándor, Vállaji Sipos Imre, Horváth György és Horváth Döme műfordítók. 1842-ben a nyomdában készült a főiskola *Calliopé* című önképzőköri diáklapjának fejléce. 1843-ban a főiskolán tanuló Jókaival és a vándorszí-nésként Kecskeméten tartózkodó Petőfivel is kapcsolatba került Szilády: Ács Károllyal közösen egy kötetet szerettek volna kiadni, amelyet azonban Schembera Kalazantius József piarista cenzor nem engedélyezett Petőfi *Disznótorban* című verse miatt.⁹ A következő években kialakult szerzői, megrendelői és levelezői körből álljon itt néhány név, természetesen a teljesség igénye nélkül: Abonyi Lajos, Ács Károly, Ács Zsigmond, Arany János, Bajza József, Ballagi Mór, Bátky Károly, Belák József, Fáy András, Kubinyi Ágoston, Kuthy Lajos, Lauka Gusztáv, Losonczy László, Nagy Ignác, Sárossy Gyula, Szabó Károly, Szerdahelyi Kálmán, Szász Károly, Szilády Áron, Szilágyi Sándor, Toldy (Schedel) Ferenc, Vadnay Károly, Vahot Imre, Vári Szabó Sámuel, Warga János.

1846-ban Szilády Károly a nyomda termékeivel részt vett az országos iparműtárlaton, a Védegylet kiállításán, ahol bronzérmert nyert. Ugyanebben az évben könyvkereskedésre is engedélyt kapott. Az eltelt néhány kecskeméti év alatt számos pesti megrendelésnek tett eleget, és ismét felvetődött, hogy Pesten folytatná a mesterséget. Mint Schedel (később Toldy) Ferenchez küldött egyik levelében írta, a tiszta papírt tetemes költséggel szállíttatja Pestről, majd nyomtatás után vissza. Schedel Ferenc és Schedius Lajos a Magyar Tudós Társaság részéről pártfogolták az ötletet, és támogatták Szilády kérvényét a nyomda Pestre való áthelyezéséről. Az engedély megadását kérő levelet huszonötten írták alá, többek között Jerney János, Bajza József, Fogarasy János, Flór Ferenc, Garay János, Fáy András, Szigligeti Eduard, Schedel Ferenc.¹⁰ A pesti Trattner–Károlyi nyomda ellenállása miatt azonban nem kapta meg az engedélyt. 1847-ben József fia – aki közben kitanulta a nyomdász mesterséget – tervezte a Pestre helyezést, nem sok reménnyel. Szilády egyik hozzá írott levelében így vélekedett: *A gazdag Trattner, Károlyi és Heckenast, Landerer mindent elkövetnek, az akadémia vagy bárki más törekvéseinek*

⁹ Orosz 1990, 38–40.

¹⁰ Joós–Fenyvessiné 1959, 18; Heltai 1958, 17.

megbuktatására. A közelgő diétára egyik pesti követ Károlyi István tipográfus – ha ez megsejti szándékodat: képes lesz a' Dunába fojtani.¹¹ 1848-ban Vahot Imrével leveleztek a témáról, de Szilády ekkor már arról írt, hogy 1841 óta Kecskeméten hitelt szerzett, a környékbeli városok – egészen Kunszentmiklósig – mind itt dolgoztatnak, mindezt nem szeretné elveszíteni, ahhoz pedig kicsi a nyomdája, hogy két részre oszthassa.¹² Ugyanezt fejti ki *Édes jó anyámnak Debrecenbe írt levelében is.*¹³

Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc időszaka jelentős történelmi esemény a Szilády nyomda számára is. Itt készültek a lakosság tájékoztatását szolgáló hirdetmények, aprónyomtatványok, a nemzetőrök névjegyzékei.¹⁴ Szilády figyelemmel kísérte az eseményeket, hazafias érzelmeit pedig külsőségekkel is igyekezett hangsúlyozni, 1848 márciusában például nemzeti színű zászlót és transzparenszeket helyezett el a nyomda épületén. Terjesztette a Vahot Imrértől átvett Kossuth-portrékat és a minisztérium tagjairól készült képeket. Lajos fia részt vett a délvidéki harcokban. Tettes kár is érte 1849-ben: Jellasics Kecskeméten átvonuló katonái tönkretették a nyomdai felszerelés egy részét és a drága papírkészletet.

Az 1850-es években bővült a nyomdából kikerülő kiadványok köre. Eddig én mind csak papi könyveket adtam ki, de szerfelett sovány jóvedelme levén, megpróbáltam a regény kiadást is, gondolva, hogy ha a kukorica termésem ily rosszul fizet, a krumplival talán több szerencsém leend. Azonban legfőbb bajunk nekünk vidéki kiadóknak az, hogy nem levén tagjai, sem ismerősei a pesti irodalmi céhnek, hogy egyik kéz a másikat mosogathassa. Hírlapok útján hirdettettem én a Vasárnapi Újságban, de itt meg az a baj, hogy az efféle kis jelentés Heckenast Úr tenger hirdetményei közt úgy elve-

¹¹ Szilády Károly levélfogalmazványa, 1847. október 31. Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, XI. 9. *A Szilády-nyomda (Kecskemét) iratai 1837–1913. Conceptek.* (A továbbiakban: BKMÖL, Conceptek.)

¹² BKMÖL, Conceptek. Vahot Imrének Pesten, 1848. április 11.

¹³ Nagyon szeretném tudni édes jó anyámnak ez érdembeli gondolkozását, s hogy mi tanácsot adna? BKMÖL, Conceptek. *Édes jó anyámnak Debrecenben.* 1848. január 29.

¹⁴ Többek között: *Névsora azon érdemes kecskeméti polgároknak, kik a' haza oltalmára 1848-ik július 17-dikén önként táborba szállottak*”, valamint Kossuth kecskeméti toborzó beszéde: *A néphez. Atyámfiai! Véreim! Polgártársaim! Kecskemét, September 25dikén 1848.* Katona József Múzeum Történeti Gyűjteménye 67.11.14. lelt. sz.

gyül, hogy észre is alig veszik.¹⁵ Közismert szépirodalmi művek közül az 1850-es években itt jelent meg többek között Cervantes *Don Quichottéja* és Victor Hugótól *A Notre Dame Egyház Párizsban* című regény, előbbi a kecskeméti Horváth György, utóbbi a szintén kecskeméti Szalkay Gergely fordításában; Horváth Döme pedig megindította az *Alföldi Színműtárat*. Továbbra is megmaradtak a tankönyvek és a papi kiadványok, rövid ideig megjelent a *Protestáns Közlöny* is. Az 1860-as években kiemelkedő tudományos munkák kerültek ki a nyomdából, amelyek az érintett települések számára ma is fontos forrásmunkák (pl. Balla Gergely: *Nagykőrösi krónika*, Hornyik János: *Kecskemét város története oklevél-tárral, I–IV*). Csak egyre nem hajlandó Szilády: olcsó és szerinte kétes tartalmú, ponyvaszintű kiadványok nyomtatására, amint az egy Marosvásárhelyre, Lőcsey Spienberg Lászlónak írt leveléből is kiderül: *Aligha nem prücskők költöttek barátom Uram fejében, midőn az a gondolat jött bele, hogy Székely Naptárját Kecskeméten nyomassa. ... én naptárt sem magam, sem más számára nem szoktam nyomtatni: mert illy haszontalanságra sajtóimnak ideje nincs, miután nemesebb s haszonhajtóbb tárggyal az elégen is fölül el vagyunk mindég látva. Itt is ad ki egy könyvkötő kecskeméti naptárt, de kénytelen Pesten nyomtatni, mert bíz én nem nyomtatom.*¹⁶

A nyomdából kikerülő könyvek több-kevesebb rendszerességgel eljuttattak a Magyar Nemzeti Múzeum, az Egyetemi Könyvtár és az Akadémia könyvtárába is. (Szilády időnként elnézést kért, pl. 1858-ban Kubinyi Ágostontól, hogy késve érkeznek a kiadványok, de hát úgyis mindegy a múzeumnak, hogy egyenként vagy egyszerre kapja meg a kiadványokat, és hivatkozik a postaköltségekre is.)¹⁷

Szilády Károly élete és munkássága során több személlyel tartott fenn hosszú időre szóló magánéleti- és munkakapcsolatot. Így Szilády László kiskunhalasi református lelkésszel, aki az unokaöccse volt. Imáit, prédikációit Kecskeméten adták ki. Szilády Károly sűrűn levelezett vele. Szilády László fia, Áron, Arany János tanítványa volt Nagykovácsán, törökországi tanulmányútja és a göttingai egyetem

¹⁵ BKMÖL, Conceptek. *Vahot Imrének Pesten*. 1848. március 31.

¹⁶ BKMÖL, Conceptek. *Lőcsei Spienberg Lászlónak, Marosvásárhelyre*. 1848. március 8.

¹⁷ BKMÖL, Conceptek. *Méltóságos Kubinyi Ágoston Igazgató, Magyar Nemzeti Múzeum*. 1858. február 4.

Szilády László református lelkész

Szilády Áron lelkész, tudós, akadémikus

elvégezése után lelkészkedett több városban, majd apja halála után Halason. Műfordító, nyelvész, fiatalon az Akadémia levelező tagja. Kecskeméti rokonától sok ösztönzést és segítséget kapott.¹⁸ Fördös Lajos, a *Papi dolgozatok* című sorozat szerzője, kecskeméti református lelkész, Kis Bálint és Barabás Miklós készített róla portrét Szilády megrendelésére. Szilády Károly, aki igyekezett haladni a korral és minél színvonalasabb kiadványokat készíteni, nagy pártfogója volt a könyvek illusztrálásának. Az általa megrendelt és kiadott litográfiákkal a művészettörténetbe is beírta nevét. A kőrajzok készítéséhez a legjobb minőségű köveket hozatta német földről. A kiadványaiban megjelent Fördös Lajos-, Katona József- és Tompa Mihály-portrék Barabás Miklós munkái, Szász Károly református püspök arcképét Marastoni József készítette.¹⁹ Katona József arcképét a *Bánk bán* 1856. évi kiadásához rendelte meg Barabástól. A művet Horváth Döme kezdeményezésére 1856-ban és 1860-ban is kiadták. Bevéte-

¹⁸ Bognár 1979, 197–226.

¹⁹ Sümegi 1982, 72–76; Kőhegyi 1979, 181–196.

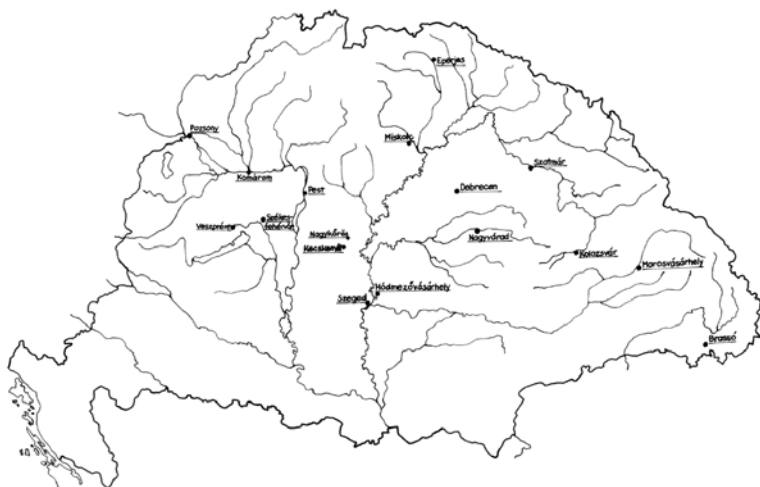
*Katona József portréja a Bánk bán
1856. évi kiadásához (Barabás Miklós
litográfája)*

léből jutott arra a szoborra is, amelyet 1861 májusában állítottak fel a kecskeméti vasútkertben a drámaíró emlékére. Az ünnepség emléklapját is Szilády nyomtatta, s írásaiban is megemlékezett róla: ... *tömérdek nép gyűlt össze nemcsak helyből, hanem Pestről és a környékbeli városokból is. Délután aztán a Kaszinóban több mint 200 terítékű asztalnál ugyancsak pattogott a' sok élczes toaszt, de zene s tánc nem volt a Teleki gyász miatt.*²⁰ Tompa Mihály prédikációit a miskolci Fraenkel kiadó adta ki, de a nyomdai munkákat Kecskeméten végezték s a költő-lelkipásztor portréját is Szilády rendelte meg Barabás Miklóstól.

A Szilády-nyomda a helybeli megrendelők és a közeli városok

(Cegléd, Nagykőrös, Kunszentmiklós, Kiskunhalas) mellett rendszeres üzleti kapcsolatokat épített ki a következő könyvkiadókkal, könyv- és papírkereskedőkkel: Németh Vilmos (Brassó), Telegdy K. Lajos (Debrecen), Benczur József (Eperjes), Czecz János (Hódmezővásárhely), Barra, Stein, Demjén László (Kolozsvár), Siegler Antal (Komárom), Lőcsei Spielenberg László (Marosvásárhely), Fraenkel Benjamin (később: Ferenczi, Miskolc), Hollósi Lajos, Hügel Ottó, (Nagyvárad), Eggenberger, Kilián György, Osterlamm Károly, Petrik Géza, Lauffer Vilmos, Athenaeum, Kókai Lajos, Landerer és Heckenast, Emich, Lampel, Geibel Mihály, Nádler János, Ráth Mór (Pest), Bucsánszky Alajos, Irányi József (Pozsony), Burger Zsigmond (Szeged), Stollassa József (Székesfehérvár), Krausz Ármin (Veszprém). (Lásd a mellékelt térképvázlatot is.) Természetesen nemcsak könyvek nyomtatásával foglalkozott, hanem minden olyan terméket elő-

²⁰ BKMÖL, Conceptek. Orbán Juli húgomnak Debrecenben. 1861. május 27.

Szilády Károly rendszeres üzleti kapcsolatai könyvkiadókkal és könyvkereskedőkkel

állított, amelyre kereslet volt (kivéve a már említett naptárakat), mint például báli, esküvői és egyéb meghívók, táncrendek, belépőjegyek, cégkártyák, nyereménysorsjegyek, hirdetmények, oklevelek, gyászlapok, színlapok. A táncvigalmakról írta 1864-ben: *Nem tudom, Debrecenben úgy van-e, de itt nálunk most járványos divat az inségesek cége alatt hangversenyezni, táncolni, lakomázni, verseket nyomtatni... a környéken még a csizmadia ifjúság sem tud bált tartani nyomtatott meghívó czédula nélkül...*²¹ Ferenc József és Erzsébet királyné kecskeméti látogatását követően – abban a hitben, hogy megkapta a város a szabad királyi városi címet – nagy ünnepélyt rendeztek Kecskeméten, amelyre a szép kiállítású, négyoldalas, A/3 méretű nyomtatványt Szilády Károly saját költségén adta ki és ingyen osztogatta. *Ma a piac közepin 2 ökröt sütnék s 30 akó bort álványról eregetnek. E mellett minden itt levő katona egy font húst és egy icce bort kap. A város pedig 1000 forintot ajándékoz a helybeli új polgári kórháznak, melynek javára tegnapelőtt*

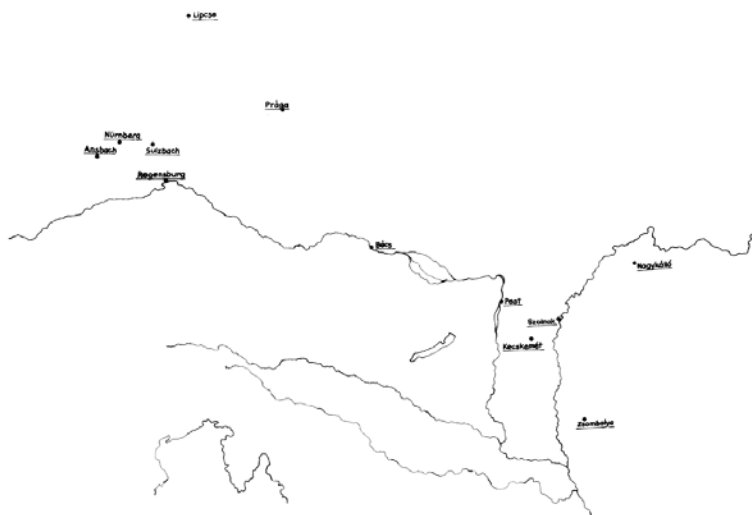
²¹ BKMÖL, Conceptek. Telegdy K. Lajos Úrnak Debrecenben. 1864. február 3.

nagyszerű bál volt a Casinóban – írta 1858 februárjában.²² A nyomda profiljába tartozott a vándorlókönyvek és céhlevelek nyomtatása is. A legutolsó céhlevelek már Szilády halála után, de az ő nyomdájában készültek 1873-ban.

Szilády Károly családjának történetéből csak a legfontosabb mozzanatokra utalunk. Első felesége, Buús Éva még házasságkötésük évében, 1820-ban meghalt. Második házasságából származó három gyermeke közül Zsuzsanna négyévesen meghalt. Feleségét, Konyári Kenéz Máriát 1845-ben vesztette el hosszú, súlyos betegség után. József fia (1825–1865) nyomdásznak tanult, 1837 és 1842 között Bécsben, majd Lipcsében, Regensburgban, Ansbachban, Nürnbergben, Sulzbachban szerzett gyakorlatot. Jó kézügyessége és művészi hajlama volt, a nyomdászati ismeretek mellett a fametszést is megtanulta, kiválóan beszélt németül. 1846-ban Prágában, 1847-ben Lipcsében dolgozott. Végül mégsem maradt nyomdász, hanem császári hivatalnok, dohánybevéltő tiszt lett, akinek fontosabb állomásai Szolnok, Jászkisér, Nagykálló, Nagytárkány és Zsombolya (Hatzfeld) voltak. Negyvenéves korában tüdőbajban halt meg, Zsombolyán temették el. Lajos mérnök lett, dolgozott Makón, Bátyán, Foktón, Lakócsán (Somogy megye). Részt vett a szabadságharcban, tagja lett a Honvédegyletnek, 1860-tól Kecskeméten városi mérnök, 1878-tól országgyűlési képviselő. Az apjától örökölt nyomdát is ő irányította, halála után pedig egyik fia, László. Lajosnak öt gyermeke volt, akik közül négy érte még a felnőttkort.

Szilády Károly haláláig példamutatóan dolgozott a nyomdában, utolsó éveit csak az keserítette meg, hogy – nyomdásznak nevelt fiát elvesztve – nem látta biztosítottak a vállalkozás jövőjét. A *Gutenberg* című nyomdászati közlöny 1866. szeptember 1-i számában így írt róla Szabó Károly *Szilády Károly, a magyar nyomdászat neszтора* című cikkében: *Nyomdáját még most is nagy renddel és pontossággal vezeti; nagy ellensége a hagymáshalnak (Zwiebelfisch), és egy kijavított, de a szedő által ismételve bennhagyott hibát – mint rendkívüli hanyagságot – hosszabb*

²² BKMÖL, Conceptek. *Szilády László Öcsémnek Halason*. 1858. február 16. Az *Örömdal Kecskemét város szabad királyi várossá avatása ünnepélyén 1858-dik évi Február 15-kén* c. alkalmi kiadvány megtalálható a Katona József Múzeum, a Katona József Megyei Könyvtár és a BKMÖL gyűjteményében.

Szilády József nyomdászati tanulmányai

ideig nem bír feledni.²³ Fördös Lajos pedig így jellemezte gyászbeszédében az 1871. május 23-án elhunyt nyomdászt: *Polgári és családi élete is a legtisztéletreméltóbb volt. Őszinte igaz hazafi, higgadt megfontolással, de lángoló hazaszeretettel, háztartásában is – mint mindenütt – a rend, pontosság, csinosság, okos takarékoság, mindenre kiterjedő figyelem és gondosság embere, – családi körében bölcs és szerető édesapa, patriárkális érényekkel.*²⁴

A Szilády-hagyaték egyik legértékesebb része a *conceptek* (levélfogalmazványok) gyűjteménye. Szilády Károly több ezer levelet írt megrendelőihez, a szerzőkhöz, rokonaihoz, családtagjaihoz. A levelek fogalmazványai nála maradtak, és a levéltárba kerülve ma rendkívül értékes forrásanyagot képviselnek. Az A/3 vagy ennél nagyobb méretű ívek összefűzve füzeteket alkotnak.²⁵ A *conceptek* zöme rö-

²³ I. évf. 1866, 17. sz. 1, közölte Tóth–Kriston 1981, 18–19.

²⁴ Tóth–Kriston 1981, 243.

²⁵ BKMÖL, *Conceptek*. 2. doboz: 1–14. füzet, 1840–1847; 3. doboz: 15–27. füzet, 1847–1857; 4. doboz: 28–39. füzet (1857–1867).

vid, néhány soros levél vagy értesítés, ezek nyomdatörténeti szempontból értékelhetők. Fontos adatokat tartalmaznak nem csupán a kecskeméti nyomda történetéhez, hanem általában a következő témákhoz is: nyomdák és technikai felszerelésük, a könyvkiadás története, könyv- és lapkiadási hagyományok, divatok; szerzők, szerkesztők, lapok, folyóiratok, könyvsorozatok, kereskedők, terjesztés, papírgyártás és -kereskedelem, árak stb. A conceptek között terjedelmesebb – olykor 2-3 oldalnyi – levelek is találhatók. Szilády könnyen és jól írt, s különösen élete magányosan töltött időszakában vált rendszeres szokásává a hosszú levelek írása. A fogalmazványokban szerepel a pontos dátum, a megszólítás, és megjegyzésként az is, ha esetleg nem küldte el a levelet. Ezeknek az írásoknak a forrásértéke vitathatatlan és rendkívül sokoldalú. Nem utólagos visszaemlékezésekről van szó, bármilyen élménye vagy közlendője volt, szinte azonnal papírra vetette; rendszeresen írt, az is előfordult, hogy naponta több fogalmazvány is készült.

Mit tudhatunk meg ezekből az írásokból? Számítógépes feldolgozás segítségével tekintélyes listákat kaphatunk azokról a személyekről és helynevekről, akikkel és amelyekkel Szilády kapcsolatban állt, például papírgyártók, kereskedők (papír, könyv, nyomdai termékek, textil, fűszer stb.) nyomdák, nyomdászok, kiadók, könyvkötők, könyvkereskedők, bizományosok, iskolák, tanárok, tankönyvírók, cenzorok stb. A rendelkezésre álló anyag a kvantitatív és a kvalitatív elemzés lehetőségeit egyaránt magában rejti (hasonlóan a nagy számban fennmaradt végrendeletekhez és inventáriumokhoz).

Szilády bővebb, hosszabb levelei kiválóan jellemzik az adott időszakot, a várost és szerzőjüket. Az egyik központi téma a család, a rokonság. Az idősödő nyomdatulajdonos sok szeretettel és féltő gondoskodással küldi csomagjait és írja leveleit távol levő fiainak, rokonainak. Évtizedekkel felesége halála után is sűrűn ír a Debrecenben lakó *Édes Mamának*, anyósának.²⁶ A szerteágazó és az ország különböző pontjain élő rokonság tulajdonképpen rajta keresztül tájékozódik a többiekéről, ő hozza-viszi levelei által a híreket, ő fogja össze az atyafiakat, szervezi a rég nem látott rokonok, ismerősök ta-

²⁶ Konyári Kenéz Józsefné Kiss Máriának. Szilády édesanyja, Csépan Zsuzsánna 1829 márciusában, édesapja, Szilády Péter 1829 novemberében halt meg.

lálkozóit. Eleven kép rajzolódik ki bennünk a Pestre szívességből csomagokat szállító tyúkos kofákról, Kecskemét város pesti vendég-házáról, a tavaszi pesti vásárról, amely találkozási alkalom is a távol élő rokonok számára. Többször megemlékezik írásaiban házvezető-nőjéről és gondozójáról is, mint például 1854. október 18-án Czere Benjáminéhez írt soraiban: *No de ugyan hova is irkálók én ennyit? – Időm van s jó vénám most úgyis van hozzá az esteli órán. Künn a' hideg esső csaphodja ablakaimat; de benn jó meleg szobában pipa szó mellett csak halad az irkálás. – Hanem már kezdek szomjazni, s úgy tetszik mintha ehetném is volna: tehát csak bemegyek lakosztályomba s majd a' jó Zsuzsánna rak eleibem valami keveset – de jót, 's nyájas ábrázattal. Most hát áldjon meg Isten mindnyájatokat. Csókolom Kedves jó húgomat, a körmönfont kis gazdával, – s veled együtt – maradván szerető testvéred. U.i. Odabenn monda Zsuzsánna, hogy a' tököt olly jól befűtött kemenczében kell ám megsütni, mint a' milyenben a' kenyér is megsül. – Mondja azt is, hogy jó tököt nem mindenki tud sütni...*²⁷

Számos művelődéstörténeti adalékot rejtenek e levelek fényképészekről, metszőkről, művészekről, színházakról, színészekről, színigazgatókról. Kecskemét történetének és művelődéstörténetének árnyaltabb megismeréséhez is hozzájárulnak a conceptek, amelyekben szó esik jelentős eseményekről, híres emberek látogatásáról, a vasút építéséről és átadásáról, helyi intézményekről az iskoláktól a takarékpénztáron át a kaszinóig és a vendéglőig, Bach-huszárokról, pandúrokról, betyárokról, aktuális hírekről, sőt pletykákról is.

A három évtized levéltermése korabeli gasztronómiai érdekességekről, vendéglőkről, élelmiszerek beszerzéséről, a piaci kínálatról is szól. Olajat és fűszereket rendszeresen Pestről hozatott Szilády, gyümölcsöt és sertéshúst, disznótorost viszont ő küldött. Gyakran írt gyümölcsféléről, pereckészítésről, mézeskalácsról, sütőtökről, a sertéshúsnak és szalonnának, valamint a boroknak oldalakat szentelt, noha a fogyasztásban mindig a mértékletességet hangsúlyozta. Ismerőseinek alkalmanként hízott libát küldött Kecskemétről,²⁸ és ha váratlan fuvar adódott, akkor is csomagolt valamit: *Most hát csak ezen silány medgyel 's baraczkal szolgálhatok, miket hamarjában elő lehetett*

²⁷ BKMÖL, Conceptek. 1854. október 18.

²⁸ BKMÖL, Conceptek. *Tekintetes Kollerichné Asszonynak Pesten.* 1848. június 21.

teremteni. Ezekhez, mivel szerencsére éppen Péntek van, Zsuzsa még egy friss potykát 's egy kecsagét is csatol, jég közé pakolva a' kosárba.²⁹ Szívesen foglalkozott kertészeti témákkal, beszámolt a kecskeméti dinnyecsarnok megnyitásáról, figyelemmel kísérte a szőlőtermést és a jó évjáratokat, szaporítóanyagokat ajándékozott – például a Ribiz Niger nevű szarvából a nagykőrösi polgármesternek –, virágok és zöldségfélék magvait postázta, mint például rokonainak Lajos fián keresztül: *E'ládában levő püspöktököt azért küldöm magva helyett, hogy in natura ismerje meg Gedeon öcsém; küld el hát neki jó gondviselés alatt, az ugyan itt fekvő 3 debreceni mézes kalács közül eggyel és a'neki szóló levéllel együtt. Egy mézes kalácsot pedig adjál fiam, Laczi sógorod kis leánykájának, egy pár füzér apróperecczel együtt. Úgy is maholnap ki nőnek már a' ti kisdedeitek az efféle pépes eledelből, aztán csibe comb meg hús kell nekik. A mézes kalács inkább játékra mint meg evésre való. Gedeon öcsémnek is csupán azért kívánok egyet küldeni, hátha valjon megismerné-e az efféle, még debreceni diák korában látott lépényt?*³⁰

Szilády a babonákat megvetette, de nagyon hitt a természetes gyógymódokban és a gyógynövények kiváló ismerője volt, aminek a levelekben is számos nyomát találjuk. A saját maga és ismerősei által alkalmazott gyógymódokat följegyezte. 1864-ben a *Fővárosi Lapok* hirdetményét olvasva a Mainzból érkezett, köhögés és mellbajok ellen hatásos retekcsukorkáról jutott eszébe: ... *mint egy 40 év előtt felette makacs hurutomból ily forma gyógyszer segített ki, hogy t.i. egy nagy fekete reteknek közepire jókora nagy lukat vágtunk, s azt fehér Candis czúkkal töltöttük meg, aztán az úgy formálódott levét kávé kanállal kihörpölgettem.*³¹

A lakberendezés, a lakástextilek, tapéták, bútorok, a matracokhoz való lószőr, a világítás, fűtés, kályhák, lámpák és kutak is visszavisszatérő témák a levelekben. Íróasztalára Bécsből hozatott lámpákat, amelyekről hosszan írt ismerőseinek. Fiait rendszeresen ellátta ruhákkal és ruhaanyagokkal, sőt jótanácsokkal is, mint Józsefnek írt levelében 1857 októberében: *A szőrös ruhát azért is nem ajánlom neked,*

²⁹ BKMÖL, Conceptek. *Tili húgomnak Pószéren*. 1848. július 7.

³⁰ BKMÖL, Conceptek. *Lajos fiamnak Vácon*. 1854. október 18. (A debreceni mézeskalács kerek, lapos formájú volt.)

³¹ BKMÖL, Conceptek. *József fiamnak Zsombolyán*. 1864. november 2.

*mert nyáron arra sok gondot kell fordítani, hogy a' molyok meg ne rágiák. Különben a magyar nyáron át azon ágy derekalja alá szokta szőrös ruháit tenni, mellyben hálni szokott; mondják, hogy úgy nem eszi meg a' moly.*³²

Az utazás, közlekedés is a conceptek gyakori témája, bár az évek múlásával egyre kevesebbet mozdult ki otthonról. Ismerőseit és fiait rutinosan igazítja útba, mint 1848 áprilisában a húsvéti ünnepekre Pozsonyból hazakészülő Józsefet: *Ha pénteken reggel ülsz fel a gőzhajóra, azon estve még Pesten lehetsz, keresd fel Madass bátyádat: nálla meghálhatsz, most is ott lakik hol hajdan, t.i. Ferenczi tér és Kígyó utca szegletin levő ház 2dik emeletén. De másnap reggel negyed 7re már a Sebestyén piacon álló vasúti omnibuszon kell lenned, melly 6 pkrért kivisz az indóházhoz, fél hétre indultok 's legfőlebb 9re Czepléden leszel, hol a' gyorskocsik közül valamelyikre felülsz, melly 1 pfitért Kecskemétre hoz szombaton déli 2 órára, mikor majd kész ebédvel várlak. – A reggeli menettel azért jobb jönni, mert akkor biztosabban lehet Czepléden gyorskocsit találni, mint a délutáni 1 órákori induláskor...*³³ A vasút Kecskemétiig történő kiépítésének személyes okokból is örült: *Hisz' most innét Kecskemétről reggeli 3 óra után megindulva, déli fél 12-re Debrecenben vagyunk; onnét délután fél 1-re megindulva, még az nap esti 9 órákor ismét honn! Ez aztán a hipp hopp féle utazás.*³⁴

Szilády munkájában és magánéletében fontos szerepe volt a levelek és csomagok küldésének, ezért kritikus szemmel figyelte a korabeli posta működését. 1848-ban arról panaszkodott Vahot Imrének, hogy a *Divatlapok* késve érkeznek, mert valószínűleg többen elolvassák kézbesítés előtt, ezért egy zártabb csomagolást javasol.³⁵ 1858 novemberében megkéri rokonát, hogy Pesten járva adja be egy levelét az ottani postára: *...itt azért nem akarom feladni, mert megérzik a safrány illatját s könnyen elsikkaszthatják, mert e levelem pont annak szól, kinek küldeményét nem tudják kezemhez juttatni...*³⁶ Somogyban dolgozó mérnök fiának pedig így ír 1866 májusában: *Ápril 29-ről kelt leveledet a tegnapi postával vevém tehát 6dik napra. Szép! Rómából 's Párizsból 3 nap alatt most meg szokott érkezni a' levél; no de Magyarországon vagyunk; en-*

³² BKMÖL, Conceptek. József fiainak Szolnokban. 1857. október 17.

³³ BKMÖL, Conceptek. József fiainak Pozsonyban. 1848. április.

³⁴ BKMÖL, Conceptek. Szilády László öcsémnek Halason. 1858. január 8.

³⁵ BKMÖL, Conceptek. Vahot Imrének. 1848. április.

*nek is alföldjén, ennek is Somogy megyéjében, ennek is alkalmasint a' legcsúcsán.*³⁷

Szilády magánemberekhez írt leveleiben tükröződik a nyomdász személyisége, érzelmei, a dolgokról alkotott határozott véleménye, mentalitása. 1860 májusában hálásan köszöni Nagy József ceglédi kalaposnak, hogy kalapjába belül nemzeti színű bélést varrt.³⁸ Ugyanez év decemberében örömmel tudósít arról, hogy a kecskeméti középületekről az esti órákban énekszó mellett leszedték a sásokat és kitétték helyettük a nemzeti zászlót. Öntudatosan írja 1864 februárjában Wolf úrnak, a nagykőrösi izraelitának: *Mindketten Magyarország közepén s magyar városban lakván, bocsásson meg Ön, ha éppen most vett német levelére magyarul válaszolok.*³⁹ (A német nyelv egyébként nem okozott gondot Sziládynak, hiszen levelezése és üzleti ügyeinek intézése részben ezen a nyelven folyt.) Pesten jártában szállodát is úgy választott, hogy abban magyar szellem és magyaros konyha legyen. Időnként a vidékiek kigúnyolására is reagált, mint pl. Vas Gerebennek írt levelében, 1861 januárjában, a *Budapesti Visszhang* cikkére válaszolva: *...részemről kikérem, ne visszhangozza, ne is gerebenezze többé szegény Kecskemétünket a' roppant sár örökös emlegetésével, mert elvégre is hamarabb kifogy a' Viszhang tüdeje a' Szuszából, mint Kecskemét a'sárból hosszas esőzés és hóolvadás után. – Hát nincs ilyenkor másutt – nincs Pesten is sár? – A' mi lábainknak, jó bagaria csizmában csak olyan sár van itt, mint a' hangadó Uraknak oda fönn a' kaucsuk cipőben. – Tehát punctum.*⁴⁰

Az egészséges életmódról való véleménye nemcsak kiadói munkájában (életvitelről szóló könyvek kiadását is szervezte), hanem leveleiben is megjelent. József fiát többször korholta a szivarozás, az italozás és az éjszakázások miatt: *De fiam, az illy rendetlen élet mellett a vas egészség is tönkre juthat. Azért rendet tarts mindenben, főleg este keveset egyél, különösen keveset igyál, úgy csendes álmod lesz, mi több erőt ad, mint a világnak minden bora, theája és kávéja.*⁴¹ Mint nyomdász és nyomdatu-

³⁶ BKMÖL, Conceptek. Szilády Lászlónak Haláson. 1858. november 20.

³⁷ BKMÖL, Conceptek. Lajos fiának Lakócsán. 1866. május 5.

³⁸ BKMÖL, Conceptek. Nagy József úrnak, kalapgyáros Cegléden. 1860. május 28.

³⁹ BKMÖL, Conceptek. Wolf B. Úrnak, a Nkőrösi izr. Cult. Jegyzőjének. 1864. február 6.

⁴⁰ BKMÖL, Conceptek. Vas Gerebennek. 1861. január 11.

⁴¹ BKMÖL, Conceptek. József fiának Szolnokban. 1857. október 17.

lajdonos, tanítványokat is nevelt, akik közül Tóth László 1865-ben Sziládyhoz hasonlóan Bécsben gyarapította tudását. Leveleiben tartalmas és igényes időtöltésre buzdította ifjú kollégáját: *De öcsém nem a Práter-beli mulató helyekben áll ám Bécs dicsősége, hanem felséges múzeumokban, melyeket ha meg nem látogatsz (pedig ingyen lehet látni, persze csak hétköznapiokon), olyan leszel, mint a ki Rómában volt, de pápát nem látott... az oly közintézeteket ingyen lehet látni, mint a Belvederi pompás képgyűjteményt s arsenált is. Az ilyenek látogatása... finomítja ízlésedet, gyarapítja ítélőtehetségedet, szóval, más emberré tesz, mint a ki csupán a mulató és ivó helyiségek, sokszor bizony undorító látványait gyakorolja. – Azon kívül ügykezzél azt a szükséges rosszat – a német nyelvet megtanulni... Aztán a jövő tavasszal vedd nyakadba a világot, ha bár per pedibus... utazz Lipcsébe, Münchenbe, Párizsba, Londonba; magyart most már mindenütt találsz. Tanuld meg a nélkülözést, gyűjts alapos, nem pedig csak felületes tapasztalást mindenben...*⁴²

Szilády Károly conceptjei – közel négyezer oldal terjedelemben – egy vidéki városban élő, de művelt és európai kitekintéssel rendelkező 19. századi polgár életéről, munkájáról, világlátásáról tanúskodnak, értékes forrásai Kecskemét helytörténetének és a magyar művelődéstörténetnek.⁴³

IRODALOM

Antalfy 1982	Antalfy Gyula: Cegléd, Kőrös, Kecskemét. In <i>Reformkori magyar városrajzok</i> . Budapest, 1982, 271–289.
Bognár 1979	Bognár Zoltán: Szilády Áron kiadatlan leveleiből. In <i>Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Közleményei</i> . Cumania VI. História. Kecskemét, 1979, 197–226.
H. Pálffy 1935	H. Pálffy Ilona: Kecskemét adózó lakossága az 1828. évben. In <i>Kecskemét város statisztikai megvilágításban</i> . Klny. a Magyar Statisztikai Szemle 1935. (XIII. évf.) 5. számából. Budapest, 1935, 40–51.
Heltai 1958	Heltai Nándor: <i>A nyomtatott betű útja Kecskeméten I. Nyomdák – Könyvtárak</i> . Kecskemét, 1958, 64.

⁴² BKMÖL, Conceptek. *Tóth Lászlónak Bécsben*. 1865. augusztus 21.

⁴³ A tanulmányban közölt illusztrációk eredete: Kiss Béla, ifj. Aipli Gyula (fotók); Vida Ágnes (rajz).

- Heltai 2000 Heltai Nándor: „Örökre ide fészkelem magam.” *Az első kecskeméti könyv- és lapnyomtató, Szilády Károly*. Kecskemét, 2000.
- Joós–Fenyvessiné 1959 Joós Ferenc – Fenyvessiné Góhér Anna: *Az első kecskeméti könyvkiadó története és kiadványainak bibliográfiája 1841–1918*. Kecskemét, 1959.
- Kőhegyi 1979 Kőhegyi Mihály: Tompa Mihály kapcsolata a kecskeméti Szilády-nyomdával. In *Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Közleményei*. Cumania VI. História. Kecskemét, 1979, 181–196.
- Kubinyi–Vahot 1980 Kubinyi Ferenc – Vahot Imre: *Kecskemét és a kecskeméti puszták*. Hasonmás. Szerk. Sümegi György, Kecskemét, 1980.
- Orosz 1990 Orosz László: *Kecskemét irodalmi öröksége*. Kecskemét, 1990, 38–40.
- Pintér 1997 Pintér Ilona: *Bács-Kiskun Megyei Levéltár, XIII. Családok fondfőcsoport fondjainak repertóriumai*. Kecskemét, 1997, 74–81.
- Sümegi 1982 Sümegi György: Szilády Károly arcképcsarnoka. In *Forrás*, 1982/5, 72–76.
- Tóth–Kriston 1981 *Szilády Károly emlékkönyv*. Szerk. Tóth Sándor, Kriston Szidónia. Kecskemét, 1981.

TÁNCZOS-SZABÓ ÁGOTA

A Bács-Kiskun Megyei Levéltár népbíróági fondjainak forrásértéke

Az 1945 és 1950 között Magyarországon működött népbíróságok elsődleges funkciója az volt, hogy elégtételt vegyenek a második világháború során a magyar nép ellen elkövetett háborús és népellenes bűncselekményekért. A népbíróságok az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. február 5-én kibocsátott (81/1945. M. E. sz.) rendelete értelmében törvényszéki székhelyeken jöttek létre, a rendes bíróságok mellett mint külön tanácsok működtek, a felelősségre vonás munkáját a párhuzamosan felállított népügyészségekkel együtt végezték. Az országban elsőként létrejött és mindvégig legjelentősebb szerepet betöltő Budapesti Néptörvényszék története, a Nyugatról hazaadott háborús főbűnösök (volt miniszterelnökök, politikusok, nemzetvezető stb.) ott lezajlott pereit a kortársak és az utókor történetészeinek figyelmét egyaránt jobban vonzották, mint a vidéki népbíróságokon végbement események. E kevésbé kutatott bírósági szervekre vonatkozóan ismerünk bizonyos számadatokat – országos statisztikák részeként –, de működési körülményeikről, szereplőikről, hogy kiket, miért, milyen körülmények között ítélték el vagy mentettek fel, keveset tudunk. Érdeemes lenne elvégezni e kutatásokat, mert bár a lefolytatott perek mennyiségét tekintve szerepük jóval kisebb volt a Budapesti Népbíróságénál, irataik tanulmányozása során rengeteg érdekes adat kerülne napvilágra, amelyek jelentősen gazdagíthatnák a népbíróságok tevékenységével kapcsolatban eddig kialakult képet.

A Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára három népbíróság megmaradt iratanyagait őrzi: a kecskemétiét, a kalocsaiét és a bajaiét. Az egyes fondokban található dokumentumok forrásértéke kiemelkedő: a népbíróságok ítélkezési gyakorlatán kívül a politikai rendőrség működésére, a világháborús eseményekre vonatkozó információkat találhatunk, az ún. Volksbund és nyilas perek jegyzőkönyveinek adatai pedig elengedhetetlenek e rend-

kívül kevés forrással rendelkező szervezetek történetének feldolgozásához. A népbíróságok működési körülményeit más iratképző szervek (a területileg illetékes törvényszékek, megyei bíróságok, nemzeti bizottságok) anyagai, illetve a Kecskeméti Népbíróság elnöki iratai révén tártuk fel.¹

A NÉPBÍRÓSÁGOK TÖRTÉNETE

Kecskeméten, Kalocsán és Baján 1945 tavaszán kezdték meg működésüket a népbíróságok. A szervezési munkát a helyi nemzeti bizottságok és a törvényszékek bonyolították, előbbiek a kinevezendő népbírószági tanácsstagok és a néppügyész személyére tettek javaslatokat, a törvényszékek elnökei pedig a népbíróság elhelyezéséről, személyzetéről gondoskodtak, illetve az igazságügy-miniszter elé terjesztették a tanácsvezetésre alkalmas, kellő szakmai gyakorlattal rendelkező, demokratikus felfogású bírók neveit.² A Bajai Népbíróság megalakítását egy Budapestről repülővel érkezett bíró irányította, aki a helyi Nemzeti Bizottság előtt kijelentette: a népbírószágnak két nap múlva már meg kell kezdenie működését. A hirtelenjében kijelölt vezető bíró és helyettese tehát nyomban le is tették az esküt a bizottság előtt.³ A világháborús épületrongálódások következtében a népbíróságok ideiglenes helyszíneken rendezkedtek be, így pl. a Kecskeméti Népbíróság 1945 elején a városháza második emeletén levő, sokszor szűknek bizonyuló teremben tartotta tárgyalásait, s csak októberben költözhetett a többé-kevésbé helyreállított törvényszéki épületbe, ahol viszont a hideg, fűtetlen helyiségek okoztak kel-

¹ Az eddigi kutatások során a kecskeméti és a bajai népbíróságok működésével kapcsolatban sikerült több adatot gyűjteni, a Kalocsai Népbírószágról egyelőre keveset tudunk. Tánczos-Szabó Ágota: Népbíróságok működése a mai Bács-Kiskun megye területén 1945 és 1948 között. In *Bács-Kiskun megye múltjából*, 20. Szerk. Szabó Attila. Kecskemét, 2005, 315–332.

² 45.477/1945 IM. sz. körrendelet a 81/1945. ME. sz. rendelet végrehajtásával kapcsolatban. Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára (a továbbiakban: BKMÖL) XXV. 30/a. A Bács-Kiskun Megyei Bíróság (Kecskeméti Törvényszék 1950-ig) iratai. Elnöki iratok (a továbbiakban: XXV. 30/a.) 1945. El. I. A. 3/2.

³ BKMÖL VII. 1/a. A Bajai Törvényszék iratai (a továbbiakban: VII. 1/a.) 1945. El. III. B. 1.

lemetlenséget az ítélezőknek.⁴ A Bajai Népbíróság egy önkéntesen felajánlott magánlakás három szobájába költözött be, mivel a járásbíróság épületében, ahol ideiglenesen a törvényszék is működött, más hivataloknak már nem maradt hely.⁵

Az elhelyezési gondokon túl komoly személyzeti problémákkal is meg kellett birkóznuk az újdonsült bírósági szerveknek. Az igazságszolgáltatás felelősségteljes munkáját ugyanis a törvény a demokratikus pártok által a népbíróági tanácsokba delegált, jogi kérdésekben általában járatlan állampolgárokra bízta, akiket a tanács élére kinevezett tanácsvezető bírók jogi tanácsokkal és a tárgyalás levezetésével segítettek. A laikus ítélezők feddhetetlenségét az őket küldő pártok garantálták oly módon, hogy a delegáltaktól a felesketés előtt írásos nyilatkozatot vettek, miszerint nem voltak büntetve. E nem túl hatékony ellenőrzés következményeként a Kecskeméti Népbíróság munkájában 1946 augusztusáig büntetett előéletű népbírák is tevékenykedtek, akiket lopás, testi sértés, csalás, sőt rablás és gyilkosság miatt korábban jogerősen elítéltek vagy ellenük aktív nyílas párti tevékenység miatt épp eljárás folyt.⁶

A tanácsvezetői posztokra kinevezett, szakképzett bírók folyamatosan cserélődtek. Többeket szakmai, magatartásbeli hiányosságokra hivatkozva távolítottak el hivatalukból, vagy előéletük, múltbeli magatartásuk miatt vonták őket felelősségre. Baján 1945 októberében a Szövetséges Ellenőrző Bizottság bajai vezetője, bizonyos Petrovszki őrnagy emelt kifogást az egyik ottani tanácsvezető bíró ellen, mert a háború alatt állítólag egy nagykőrösi zsidó munkaszázadnál teljesítve katonai szolgálatát, különböző visszaéléseket követett el. Mondván, hogy *a népbíróságra nem jó fényt vet* további működése, a szovjet tiszt a bíró leváltását javasolta, ami két héten belül meg is történt.⁷ Nagy visszhangot keltett 1946 nyarán Kecskeméten egy fasiszta múltja miatt letartóztatott népbíróági tanácsvezető ügye. Bár az ellene folytatott népbíróági eljárást elévülés címén lezárták, a közvélemény szemében erősen megkérdő-

⁴ BKMÖL XXV. 18. A Kecskeméti Népbíróság iratai (a továbbiakban: XXV. 18). 4/1945.

⁵ BKMÖL VII. 1/a. 1945. El. I. A. 1/2.

⁶ BKMÖL XXV. 30/a. 1946. El. II. A. 10/42.

⁷ BKMÖL VII. 1/a. 1945. El. III. B. 1/7.

jeleződött a bíróság hitelessége.⁸ Szintén Kecskeméten bűnpártolás miatt indítottak vizsgálatot egy tanácsvezető bíró ellen, mivel kijelentette, hogy az előzetesben levő háborús bűnösök 98%-át szabadon kellene engedni, a népbíróság elé állított vádlottaknak pedig negyedrésze sem bűnös.⁹

Forrásaink a népbírósági munka akadályozására és befolyásolásra utaló eseményekről is beszámolnak. Például következetesen ismétlődő népbírói mulasztásokról (a tárgyalásokon nem jelentek meg, órákat késtek, kivonultak), melyekkel – leggyakrabban a kommunista párti delegáltak – valószínűleg tudatosan igyekeztek hátráltatni a népbírósági munkát. Baján 1946-ban egy népbírósági főtárgyalás előtt a szociáldemokrata párt által kiküldött népbíró névtelen fenyegető levelet kapott, mellyel az adott bűnüggyel kapcsolatos állásfoglalását kívánták befolyásolni: *Tisztelt Népbíró úr! Tudomásunkra jutott, hogy rajtad múlik, hogy S. elvtársunkat börtönbe akarod juttatni, jól gondold meg! mert esetleg elvtársakkal szemben fogod találni magad [...]* Vigyázz!¹⁰

A közvéleménynek a népbíróságok működésével szembeni elégedetlensége is többször öltött komoly, fenyegető formát. Kecskeméten 1945. október 12-én a népbírósági tárgyalóteremben, majd 1946 elején a város főterén zajlott tömegtüntetés. Az előbbi alkalommal ismeretlen, bottal felfegyverzett egyének hatoltak be a népbíróság helyiségeibe, a népbíróság tagjaihoz fenyegető szavakat intéztek (*Le a népbírósággal, le a népbírákkal!*), lármáztak, sőt néhány hivatalos ügyiratot is szétdobáltak. Az irodai tisztviselők – a jelentés szerint – sírtak, egyiküket ugyanis az ablakon való kidobással ijesztgették. A zavargás 4-5 óra hosszat tartott, majd a tömeg a polgármesterhez és a közellátási hivatalba vonult, ahol hasonló események zajlottak.¹¹ Az 1946-os főtéri tüntetés alkalmával szintén bíráló nyilatkozatok hangzottak el, és röpcédulán terjesztették, hogy *A bíróság szelleme nem felel meg a demokráciának.*¹²

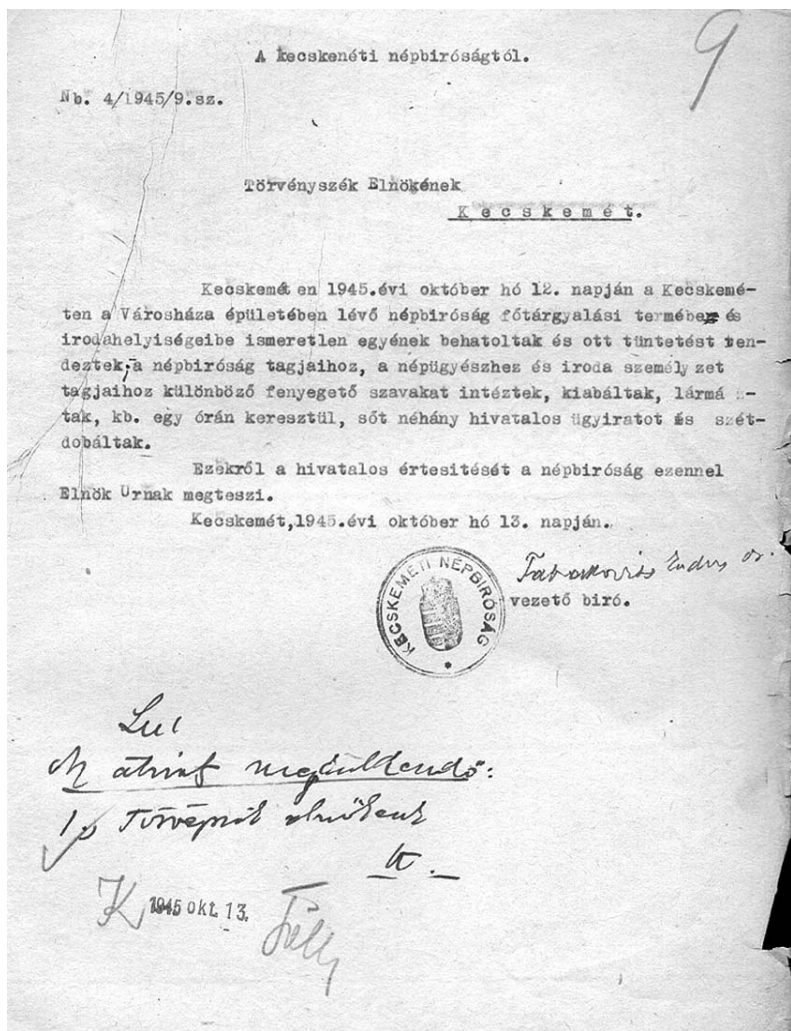
⁸ A bíró 1938-ban Cegléden a Baross Szövetség elnöki és a MOVE alelnöki tisztségét viselte. „A nép ellenségéből a nép bírója lett.” In *Kecskeméti Lapok*, 1946. június 20.

⁹ BKMÖL XXV. 30/a. 1945. El. I. A. 3/75.

¹⁰ BKMÖL VII. 1/a. 1946. El. I. D. 3.

¹¹ BKMÖL XXV. 30/a. 1945. El. I. A. 3/25.

¹² BKMÖL XXV. 30/a. 1946. El. II. A. 10/5.

A tanácsvezető bíró rövid jelentése a Kecskeméti Népbírószágon 1945.
október 12-én lezajlott tüntetésről. (BKMÖL XXV. 30 a. El. I. A. 3/25.)

Baján már korábban, 1945. július 25-én történtek ilyen események. A népbíróságot a bajai kommunista párt részéről alaptalan vádaskodás és támadás érte, ezért mind a tanácsvezető bíról, mind a népbíróság vezetője felmentését kérte betöltött tisztsége alól.¹³ 1946 februárjában a népbíróság vezetője a következőképpen jellemezte a Bajai Népbíróságon kialakult helyzetet: *a múltban előfordult és jelentett befolyásolási kísérletek, megfélemlítések, fenyegetések és újságcikkek – amelyek mindkét tanácsvezetőt támadják – a jelenlegi tanácsvezető bírakat eljárásukban annyira gátolják, hogy a továbbiak során egyikük sem tudja biztosítani a bíróság zavartalan működését.*¹⁴ A Kalocsai Népbíróságon 1946 januárjában történt esemény részleteit sajnos nem ismerjük, az incidens komolyságára utal azonban, hogy a népbíróság teljesen felfüggesztette működését, így a Kalocsai Nemzeti Bizottság kénytelen volt az Igazságügyi Minisztériumhoz fordulni a probléma megoldásáért.¹⁵

A fenti problémák és incidensek a népbíróságok működésének kezdeti szakaszát jellemzik. 1946 végétől – úgy tűnik – elültek körülöttük a nagy viharok. Hogy ez a „főszezon” lecsengéséhez, a rendeződő politikai erőviszonyokhoz kötődik-e, esetleg valami máshoz, remélhetőleg a további kutatások kiderítik majd.

MIRŐL VALLANAK A PERES IRATOK?

A népbírósági peres iratok egy-egy aktájában a nyomozó hatóságok, a népügyészségek, a népbíróságok és a Népbíróságok Országos Tanácsa iratai, valamint egyéb mellékletek találhatók. A politikai rendőrségtől származó iratok között olvashatunk feljelentéseket, nyomozói jelentéseket, a gyanúsított és a tanúk vallomásait. A feljelentések igazoló bizottságoktól, néphatalmi szervektől (nemzeti bizottság, földigénylő bizottság stb.), illetve a lakosság köréből érkeztek, de egyes politikai pártok is jeleskedtek az adatszolgáltatásban. Például 1946-ban a Magyar Kommunista Párt mátételkei szervezete azzal

¹³ BKMÖL VII. 1/a. 1946. El. III. B. 1/3. és 1/4.

¹⁴ BKMÖL VII. 1/a. 1946. El. III. B. 1/14.

¹⁵ BKMÖL XXVII. 43. A Kalocsai Nemzeti Bizottság iratai, 79/1946.

vádolt meg egy helyi lakost, hogy Sztálin lemondatásáról és a Szovjetunió felbomlásáról terjeszt igaztalan híreket. A párt arra kérte a rendőrséget, hogy minél előbb intézkedjen az ügyben, nehogy az itt állomásozó orosz katonai alakulatnak tudomására jusson a dolog.¹⁶

A népbírószági büntetőeljárás alá vont személyeket általában őrizetbe vették, internálótáborban vagy rendőrségi fogházban helyezték el, ahol az élelmezés és a fűtés hiányossága, valamint a kemény fizikai munka nagymértékben veszélyeztették a foglyok egészségi állapotát. A kalocsai fogházban uralkodó viszonyokról az egyik rab ügyvédje – az eljárást megsürgetendő – így számolt be a népbírószágnak: *A fogházban az élelmezés általában véve nagyon rossz. Krumpli és bab járja, azonban zsír és só nélkül. A fogházat nem fűtik, a foglyok dideregnek amúgy is sűrű fekhelyeiken, csak saját ruházatukkal takarózhatnak, mert ágyneműje a fogháznak nincs (elvitték az oroszok) [...] és hogy nagyobb baj eddig elő nem fordult, csupán azért van, mert a hozzátartozók élelmiszerek és ruhák beszállításával gondoskodnak a foglyokról.*¹⁷ Egy másik ügyben az internálótáborban nyolc hónapja sínylődő fogoly fenyegetőzésekkel igyekezett elérni célját: *Méltóztassék a sok kintől és gyötrelemtől, mit az internálótáborban el kell szenvednem, megszabadítani, előzetes letartóztatásomat és az ügyészszégi fogházba való szállításomat sürgősen elrendelni és foganatosíttatni, mert ma már ott tartok, hogy a sok méltatlan és érdemtelen meghurcoltatás miatt öngyilkosságot fogok elkövetni, amennyiben kérésem nem nyerne méltányos elintézés, avagy kénytelen leszek megszökni.*¹⁸

A rendőrségen felvett vallomások jelentős része verés vagy megfélemlítés eredményeként jött létre. *Az igazat megvallva nagyon nem mertünk pofázni, mert féltünk, hogy elvisznek bennünket* – olvasható egy hamis tanúvallomást tett férfi későbbi mentegetőzése a Kecskeméti Népbírószág egyik 1945-ös perének dokumentumai között.¹⁹ A népbírószági tárgyalásokon egyes vádlottak részletesen beszámoltak a

¹⁶ BKMÖL XXV. 23. A Bajai Népbírószág iratai, 746/1946.

¹⁷ BKMÖL XXV. 17. A Kalocsai Népbírószág iratai (a továbbiakban: XXV. 17.) B. 437/1945.

¹⁸ BKMÖL XXV. 16. A Bajai Népbírószág iratai (a továbbiakban: XXV. 16.) B. 409/1945.

¹⁹ BKMÖL XXV. 18. B. 47/1945.

4 (Väterlicher Großvater)

Familienname	Ennis
Vorname	Johann
geb. am	2. 10. 1860 in Herta
Volkstum	Deutschungarisch
Vater	Johann Ennis
Mutter	Margaretha Schmidt
Quelle	Baranant Herta

5 (Väterliche Großmutter)

Familienname	Gröb
Vorname	Therese
geb. am	18. 10. 1860 in Herta
Volkstum	Deutschungarisch
Vater	Georg Gröb
Mutter	Therese Schramm
Quelle	Herta

6 (Mütterlicher Großvater)

Familienname	Helfrich
Vorname	Johann
geb. am	3. 11. 1857 in Herta
Volkstum	Deutschungarisch
Vater	Matthias Helfrich
Mutter	Margaretha Brann
Quelle	Baranant Herta

7 (Mütterliche Großmutter)

Familienname	Trapp
Vorname	Maria
geb. am	12. 11. 1874 in Herta
Volkstum	Deutschungarisch
Vater	Johann Trapp
Mutter	Maria Schickel
Quelle	Baranant Herta

Mann: Johann Ennis Frau: Therese Gröb
haben die Ehe geschlossen am 12. 11. 1889
Quelle: Baranant Herta

2 (Vater)

Familienname	Ennis
Vorname	Herrmann
geb. am	12. 11. 1886 in Herta
Volkstum	Deutschungarisch
Vater	Johann Ennis
Mutter	Therese Gröb
Quelle	Baranant Herta

3 (Mutter)

Familienname	Helfrich
Vorname	Maria
geb. am	12. 11. 1885 in Herta
Volkstum	Deutschungarisch
Vater	Johann Helfrich
Mutter	Maria Trapp
Quelle	Baranant Herta

Mann: Herrmann Ennis Frau: Maria Helfrich
haben die Ehe geschlossen am 12. 11. 1911
Quelle: Matriceamt Herta

Kleiner Abblammungsausweis für

(Vorname) Maria
(Familienname) Ennis
verheiratet mit

1

Familienname	Ennis
Vorname	Maria
geb. am	12. 11. 1885 in Herta
Volkstum	Deutschungarisch
Vater	Herrmann Ennis
Mutter	Maria Helfrich
Quelle	Matriceamt Herta

Inhaber ist auch und deutschblütig
in Budapest am 16. Nov. 1942

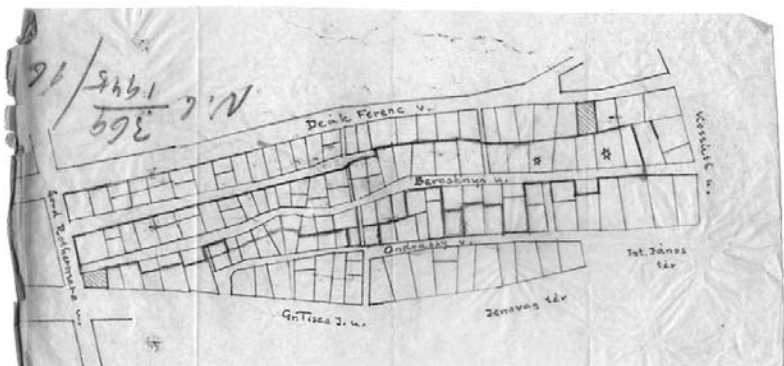
Volkstum der Deutschen in Ungarn, Substanz.

Német nyelvű leszármazási táblázat 1942-ből (BKMÖL XXV. 17. 1779/1947)

a perdöntő bizonyítéku szolgáló postaszelvényre a nyomozás során írták rá, hogy: SS-tiszt.²⁰

A népbíróági akták a népügyészégi tanúvallomásokot és a vádlót is tartalmazzák. A népügyész gyakorta a politikai rendőrségre ment át, s ott hallgatta ki a terheltet, aki kínzóinak jelenlétében nem merte megmásítani korábban tett beismerő nyilatkozatát. A népbíróági tárgyalásokon persze a nyomozati és a népügyész előtt tett vallomások visszavonását kellő indoklás híján – vagyis ha a vádlott nem tudta bizonyítani, hogy megverték – nem fogadták el. A népbíróóság azonban nagyon is tisztában lehetett a politikai rendőrség módszereivel, amint azt az egyik ítélet indoklásából sejthetjük: a beismerést bántalmazása miatt tette meg, e bántalmazástól joggal tarthatott a

²⁰ BKMÖL XXV. 18. B. 427/1945.

A kiskunfélegyházi gettó alaprajza (BKMÖL XXV. 18. 369/1945)

*népügyész előtti kihallgatásakor is, midőn vádlott még mindig a nyomozó osztály őrizetében volt.*²¹

A legtöbb háborús bűncselekmény kapcsán nem maradtak fenn érdemi tárgyi bizonyítékok, hiszen a kompromittáló iratokat a háború végén az érintettek igyekeztek megsemmisíteni. Egyes nép-bírószági aktákban azonban mellékletként fellelhetők különböző belépési nyilatkozatok, nyilas szolgálati jegyek és párttagsági könyvecskék, fasiszta szervezetek pecsétjeivel ellátott levelek, körrendeletek, kérelmek, fejléceiken különböző nemzetiszocialista szlogenekkel. Szintén permellékletként maradtak fenn párttaglisták (pl. az alpári nyilas párt tagnévsora), illetve egy SS-katonai lista, melyen több száz név, személyes adatok és megjegyzések (pl. önkéntes, sorozott, jelenleg fogságban, onnan hazatért, szökésének dátuma stb.) olvashatók.²² Egy 1945-ös per dossziéjában a kiskunfélegyházi gettó vázlatos rajzát találtuk meg, utcanevekkel, Dávid-csillagokkal.²³ A felsoroltak fontos kordokumentumok, bár akad közöttük jó néhány olyan irat is, amely – dátum, aláírás, pecsét, fejléc stb. híján – hiteles forrásnak nem tekinthető. A bajai volksbundista iskola tan-

²¹ BKMÖL XXV. 18. B. 208/1948.

²² BKMÖL XXV. 16. B. 238/1946.

²³ BKMÖL XXV. 18. B. 369/1945.

díjbefizetésről szóló elismervényei (*Deutsche Bürgerschule des Volksbundes der Deutschen in Ungarn* felirattal és a Volksbund pecsétjével) azonban igazi unikumnak számítanak, hiszen az intézmény létének igazolására – legalábbis egyelőre – nincs semmilyen egyéb dokumentumunk.²⁴ Ugyancsak egyedi az a német nyelvű leszármazási tanúsítvány (*Kleiner Abstammungsausweis* – közepén egy nagy Volksbund-emblémával), melyet Maria Enis névre állítottak ki 1942-ben Budapesten.²⁵

A népbíróági akták legmegbízhatóbb dokumentumai a tárgyalási, főtárgyalási jegyzőkönyvek, a csatolt írás- és orvosszakértői vélemények. A népbíróság előtt tett vallomások során derültek ki a hatósági visszaélések, a vádlottak visszavonták korábbi nyilatkozataikat, és aktivizálódhatott a védelem, melynek tanúit és egyéb indítványait gyakran mellőzték az ítélezők. Például abban a perben is, amelyben a védőügyvéd írásszakértőt kért, hogy segítségével bebizonyíthassa: a politikai nyomozati jegyzőkönyvön található aláírás egy súlyosan bántalmazott embertől (ügyfelétől) származik. Jó példa a védelem akadályozására az az eset is, amely során a vádlott tanúi kihallgatására vonatkozó kérését a tanácsvezető bíró a következőkkel utasította el: *Örüljön, hogy így úszta meg az ügyet, bűnéért akasztás járt volna, maradjon csak nyugodtan.*²⁶ A halálos ítélettel záruló kecskeméti Deák-per irataiból kiderül, hogy a védőügyvéd itt is hiába kérte 24 tanú kihallgatását, a népbíróság érdektelennek nyilvánította vallomásaikat.²⁷ Az aktában megtalálható az ítélet-végrehajtási jegyzőkönyv, amelyben az elítélt kivégzésének menetét és a halál beálltának időpontját rögzítették. A dokumentum szerint a kivégzések helyszínéül Kecskeméten a városi tűzoltóudvar szolgált, ahol – a korabeli sajtó tudósítása szerint – több száz kíváncsi ember zsúfolódott össze ilyen alkalmakkor.

A népbíróági aktákban az ítélet mellett általában fellelhetők a tanácskozási jegyzőkönyvek, amelyekből megállapítható, hogy a különböző pártállású népbírák hogyan vélekedtek a vádlottak bűnös-

²⁴ BKMÖL XXV. 16. B. 107/1946.

²⁵ BKMÖL XXV. 17. B. 1779/1947.

²⁶ BKMÖL XXV. 18. B. 131/1945.

²⁷ BKMÖL XXV. 18. B. 2/1945.

ségével kapcsolatban és milyen büntetéseket javasoltak; egy-egy különvélemény, ezekben a tanácsvezető bíró aggályai fogalmazódnak meg a népbírószági határozat törvényességével, helyességével kapcsolatban a felsőbb bírósághoz; és NOT-ítéletek, amelyek a másodfokú bíróság jelentős korrigáló munkáját tanúsítják.

A leggyakrabban előforduló vádpontok alapján a népbírószági perek között csoportokat különíthetünk el. Például a bajai és a kalocsai népbírószágok meglevő anyagának több mint 60%-át alkotják a volksbundisták ügyei. E perek tárgyalási jegyzőkönyveinek adatai segítségével feltárható, hogy a Duna–Tisza közén mely településeken, mikor, milyen körülmények között alakult meg a hazai németiség – fasisztának bélyegzett – szervezete. Például Csátalja és Gara községekben a régebbi német kultúrcsoport, a Volksbildungsverein átalakításával jött létre a Volksbund 1938–1939-ben, Hajóson a gazdakör egyes vezetőinek irányításával 1941-ben, Hartán dunakömlődi agitátorcsoportok propagandája folytán 1939-ben.²⁸ Egyes települések esetében a szervezetek megszűnésének dátumait is ismerjük. Az alapító tagok, a vezetők és a tisztikar nevein kívül a tagság számára vonatkozóan is találunk adatokat. A bácsbokodi Volksbund-üléseket hivatalból látogató rendőr 84 fős listát írt össze az 1940-es években, Bácsalmáson a falu lakosságának 70%-a, Újverbáson 90-95%-a volt tag. Bácsszentivánon²⁹ 1943-ban 70-80 házról meszelték le ismeretlenek a német győzelmi jelet (V), amit a svábok lakta településeken általában a Volksbundhoz tartozás vagy a szervezettel való szimpátia kinyilvánításaként festettek a lakóépületek homlokzatára.³⁰ A Volksbund-tagok többségét – a katonaköteles korúakat – 1944-ben kényszer-sorozás útján beléptették a német biztonsági szolgálat kötelékébe. Vallomásaikból az SS-sorozások, bevonulások időpontjait, körülményeit, a kiképzés, a frontok és a visszavonulás helyszíneit ismerhetjük meg. Ugyancsak a Volksbund-akták tárgyalási jegyzőkönyveiben olvashatunk arról, milyen körülmények között készültek, mennyire

²⁸ BKMÖL XXV. 16. B. 8/1946 és B. 10/1946; BKMÖL XXV. 17. B. 1043/1945. és B. 601/1945.

²⁹ Újverbász (Novi Vrbas) és Bácsszentiván (Prigrevica) községek 1918 illetve 1919 előtt, valamint 1941–1944 között Magyarországhoz tartoztak, Bács-Bodrog vármegyéhez. Ma Szerbia részei.

³⁰ BKMÖL XXV. 16. B. 210/1946; Uo. B. 436/1945 és B. 394/1945.

hitelesek azok a háború után készült községi Volksbund-névsorok, amelyek alapján 1945 után svábok tömegeit hurcolták el szovjet munkatáborokba, elkobozták vagyonukat, büntetőeljárásokat folytattak le ellenük, majd kitelepítették őket.

A nyilas és más fasiszta szervezetek tagjai ellen folytatott eljárások szintén jelentős csoportját alkotják a népbírószági pereknek. Dokumentumaikból hasonló információkat nyerhetünk, mint a Volksbund-perek irataiból: pl. a Baross Szövetség különböző városi csoportjainak megalakulására, a csoportok tevékenységére, vagy a Magyar Megújódás Pártja helyi szervezeteinek taglétszámára vonatkozóan. Megtudhatjuk, milyen lapokat olvastak a bajai ládagyár „nyilas soron” dolgozó munkásai, mely községekben járt és tartott előadást Szálasi, hogyan zajlott le a nyilas hatalomátvétel Kalocsán, Baján. Zsidóellenes bűncselekményekért megvádolt személyek aktáiból az egykori (az abonyi, a kalocsai, a bácsalmási és a kiskőrösi) gettókkal kapcsolatos, az elhelyezésre, a létszámra, a higiéniai és élelmezési viszonyokra, egyes esetekben a deportálási útvonalakra és időpontokra vonatkozó részleteket olvashatunk.

A népbírószági peres iratok összehasonlító vizsgálata révén felfedezhetjük e bíróságok munkájában az ítélkezési következetlenségeket, a konzekvensen érvényesített aktuálpolitikai szempontokat, a szocialista bíraskodás sajátosságait előre vetítő jelenségeket. Statistika készítésével nemcsak az elítéltek-felmentettek arányát, illetve a büntetések mértékét ismerhetjük meg, hanem azt is, mely társadalmi rétegeket és korosztályokat érintettek a büntetőeljárások, melyek a leggyakrabban előforduló vádpontok; így módon közelebb juthatunk a népbírószágok funkciójának megértéséhez és tevékenységük helyesebb megítéléséhez.

A fentebb elmondottak illusztrálják a levéltárunk által őrzött népbírószági dokumentumok kivételes értékét. A három fond iratanyagának állapota azonban korántsem megnyugtató, hiszen a levéltárba kerülésüket megelőző tárolási körülmények miatt az iratok sérültek, szennyezettek, esetenként penészesek, másrészt a rossz minőségű papírra géppel írt, sokszorosító eljárással készült, celluxszal ragasztott iratok szövege idővel elhalványul, némelyik már most teljesen olvashatatlan. Az anyag restaurálásra szorul, és kétségkívül jó lenne különböző modern technikák: mikrofilmezés, digitalizálás révén

megmenteni az utókornak, ezt azonban – anyagi források híján – intézményünk egyelőre nem tudja kivitelezni. Átmeneti megoldásként tehát a 11,8 iratfolyóméter iratanyaghoz levéltári segédletet készítettünk,³¹ a népbíróági iratok katalógusát, mely az egyes perek legfontosabb adatait: a terheltek nevét, korát, foglalkozását és lakhelyét, a vádat, illetve az ítéletet rögzíti. Ezzel segítjük a téma iránt érdeklődő kutatókat, illetve saját munkánkat, ugyanakkor óvni igyekszünk a veszélyeztetett állapotú iratanyagot.

³¹ A segédlet elkészítését az Nemzeti Kulturális Alap támogatta.

A kötet szerzői

Dr. Csiffáry Gergely

főlevéltáros, Heves Megyei Levéltár, Eger

Dr. Domboróczki László

régész, régészeti osztályvezető

Heves Megyei Múzeumi Szervezet, Dobó István Vármúzeum, Eger

Faragó Tiborné

Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Katona József Megyei Könyvtára,
Helyismereti Gyűjtemény, Kecskemét

Dr. Fogarasi Zsuzsa

igazgató, Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Múzeuma,
Kecskemét

Dr. Löffler Erzsébet

igazgató, Érseki Gyűjteményi Központ, Eger

Dr. Petercsák Tivadar

néprajzkutató, megyei múzeumigazgató

Heves Megyei Múzeumi Szervezet, Dobó István Vármúzeum, Eger

Somogyvári Ágnes

főmuzeológus, osztályvezető, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat
Múzeumi Szervezete, Katona József Múzeum, Kecskemét

Szabó Jolán PhD

főlevéltáros, Heves Megyei Levéltár, Eger

Székelyné Kőrösi Ilona

történész főmuzeológus, osztályvezető, Bács-Kiskun Megyei

Önkormányzat Múzeumi Szervezete, Katona József Múzeum, Kecskemét

Tánczos-Szabó Ágota

levéltáros, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, Kecskemét

A NEMZETI TÉKA CÍMŰ SOROZAT EDDIG MEGJELENT KÖTETEI

Szentmihályi-emlékkötet Szerkesztette Nagy Anikó	2000
Olvasásfejlesztés, könyvtárhasználat – kritikus gondolkodás Írta és szerkesztette Nagy Attila	2001
A Dévai Ferences Rendház 1850 előtti könyvei. Katalógus Összeállította Szabó Henriette	2002
Állami (királyi és császári) tisztségviselők a 17. századi Magyarországon. Adattár Összeállította Fallenbüchl Zoltán	2002
Széchenyi Ferenc és Csehország. Levelestár Válogatta Richard Pražák	2003
A könyvtárak és a hatalom. Tanulmányok és dokumentumok Szerkesztette Monok István	2003
Visszaemlékezés az 1848–49. évi szabadságharcra Erdélyben Írta Imreh Sándor. Sajtó alá rendezte Pásztai László	2003
Nagy Attila: Háttal a jövőnek? Középiskolások olvasás- és művelődésszociológiai vizsgálata	2003
Stemler Ágnes: Nyelvrokonság és nyelvtörténet. Mátyás Flórián nyelvtudományi munkássága	2004
A feladatra készülni kell: a cigányság kulturális beilleszkedése és a köz-könyvtár. Szerkesztők Nagy Attila, Péterfi Rita	2004
Közgyűjteményi tudományos napok I. Sopron. A 2003. október 16-i konferencia tanulmányai. Szerkesztette Ekler Péter	2005
Simándi Irén: Magyarország a Szabad Európa Rádió hullámhosszán, 1951–1956	2005
Deutschsprachige Presse in Ungarn, 1921–2000: Bibliographie = Magyarországi német nyelvű sajtó, 1921–2000: bibliográfia. Összeállította, az előszót és a mutatókat készítette Rózsa Mária	2006
Bél Mátyás kéziratainak a pozsonyi evangélikus líceum könyvtárában: katalógus = Catalogus manuscriptorum Matthiae Bél, quae in bibliotheca Lycei Evangelici Posoniensis asservantur. Összeállította Tóth Gergely	2006
Simándi Irén: „Nemzetközi sajtószemle” a Szabad Európa Rádióban, 1956. október 22 – november 10.	2006
Borsos Attila: A magyar időszaki kiadványok repertóriumai II.: annotált bibliográfia	2008